

ŽENSKI SUD:

O DOGAĐAJU U SARAJEVU I O NASTAVKU PROCESA

Ženski sud: O događaju u Sarajevu i o nastavku procesa

Izdale:

Žene u crnom

Jug Bogdanova 18/V

+ 381 11 26 23 225

zeneucrnombeograd@gmail.com

www.zeneucrnom.org

Beograd, maj 2017.

Uredništvo:

Staša Zajović i Miloš Urošević

Lektura i korektura:

Miroslava Maša Malešević

Prelom:

Škart

Štampa:

Art print, Novi Sad

Tiraž:

750

Sadržaj

UVOD

6

Latinka Perović, **Preživele žrtve nasilja kao subjekti pravde: istorija odozdo**

9

Staša Zajović, **Svedokinje na Ženskom sudu – akterke pravde**

13

**ŽENSKI SUD:
FEMINISTIČKI PRISTUP PRAVDI, SARAJEVO
(7. - 10. maj 2015.)**

68

**Rat protiv civilnog stanovništva
(militarističko/etničko/rodno... nasilje)
I sesija**

69

Vjollca Krasniqi, Rada Ivezović, Renata J. Kirin,
Miroslava Malešević, Snježana Milivojević,

Banalnost zla: orodnjeno nasilje protiv civila

103

Žensko tijelo – bojno polje – seksualno nasilje u ratnim zonama

II sesija

109

Marijana Senjak, **Žensko tijelo kao bojno polje**

125

Militarističko nasilje i otpor žena

III sesija

133

Bojan Aleksov, Snežana Obrenović, Staša

Zajović, **Militarističko nasilje i otpor žena**

163

**Progon drugačijih i u rati i u miru - etničko
nasilje**

IV sesija

172

Renata J. Kirin, Vjollca Krasniqi, Rada Ivezović,

Snježana Milivojević, Miroslava Malešević,

Ubiti „drugog“: etničko nasilje u ratu

207

**(Ne)objavljeni rat – socijalno i ekonomsko
nasilje i otpor žena**

V sesija

213

Tatjana Đurić Kuzmanović, Senka Rastoder,
Ekonomsko nasilje nad ženama
234

**Odluke i preporuke Međunarodnog
sudskog veća**
243

DODACI
256

Struktura Ženskog suda
256

Pravila Ženskog suda
262

Recenzije

Dragica Vučadinović
266

Adriana Zaharijević
272

UVOD

Ovu knjigu otvara tekst istoričarke Latinke Perović *Preživele žrtve nasilja kao subjekti pravde: istorija odozdo*, koja kao jedna od članica Međunarodnog sudskog veća piše svoj osvrt na Ženski sud: feministički pristup pravdi, koji se održao u Sarajevu, maja 2015. godine.

Sledi tekst aktivistkinje Žena u crnom Staše Zajović *Svedokinje na ženskom sudu: akterke pravde*, u kome autorka analizira kako proces koji se odvijao pre održanog Ženskog suda (Sarajevo, maj 2015.), tako i nastavak procesa feminističkog pristupa pravdi, koji je nastavljen posle završnog događaja u Sarajevu.

U ovoj knjizi se nalaze svedočenja trideset dve svedokinje, koje su dale svoju pismenu saglasnost za objavlјivanje svojih svedočenja (od njih trideset šest koliko ih je svedočilo na Ženskom sudu, u Sarajevu, maja 2015. godine). Svedočenja su podeljena u pet sesija, a svaku sesiju prati tekst saradnica Ženskog suda.

U ovoj knjizi su objavljene i Odluke i preporuke Međunarodnog sudskog veća.

Kao dodatke ova knjiga sadrži strukturu i pravila rada Ženskog suda.

Na kraju knjige, objavljujemo dve recenzije koju su napisale prof. dr Dragica Vujadinović (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu) i dr Adriana Zaharijević (Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu).

Hvala svim svedokinja koje su sa nama podelile svoja iskustva stradanja i preživljavanja u vidu svedočenja na Ženskom sudu.

Hvala svim saradnicama Ženskog suda koje su analizirajući svedočenja svedokinja dale politički okvir njihovim svedočenjima.

Hvala svim članicama Međunarodnog sudskog veća koje su na osnovu svedočenja svedokinja i tekstova saradnica napisale Odluke i preporuke.

Latinka Perović

Preživele žrtve nasilja kao subjekti pravde: istorija odozdo

Tek sa ovom knjigom izlazi pred javnost događaj koji se od 7. do 10. maja 2015. godine zbio u Bosanskom kulturnom centru u Sarajevu. Bio je to Ženski sud. Među 40 takvih sudova koji su do sada održani u svetu – prvi na evropskom kontinentu. Okupio je 36 žena iz bivše Jugoslavije koje su svedočile o nasilju koje je nad njima izvršeno u jugoslovenskim ratovima devedesetih godina XX veka, i 500 učesnica. Ovaj „istorijski auditorij“ činile su i predstavnice ženskih organizacija iz mnogih zemalja u svetu: „mreža ženske solidarnosti.“

Ženski sud u Sarajevu radio je po pravilima koja je usvojio Organizacioni odbor, ali bez učešća javnosti. Traumatizovanim svedokinja bili su potrebni mir i koncentracija. Jer, one su, naročito ako su bile izložene seksualnom nasilju, imale, još jednom, da prođu kroz pakao. Javne reakcije na događaj u Sarajevu došle su „iznutra“, od učesnica u njemu.

Za Karimu Benun, sociološkinju iz Alžira, Ženski sud u Sarajevu imao je „revolucionarni“ značaj. A za Radu Ivezović, filozofkinju iz bivše Jugoslavije, koja živi i radi u Francuskoj – „istorijski“ značaj. Staša Zajović iz Žena u crnom u Srbiji, organizacije koja je koordinisala pripreme Ženskog suda u Sarajevu, njegov najveći značaj videla je u tome što su svedokinje u toku njegovih priprema „promenile percepciju sebe“. Drugim rečima, izišle su iz osamljenosti, prekinule čutanje, i od pasivnih žrtava postale subjekti. Svedočeći o sopstvenom iskustvu u lokal-

nom kontekstu, one su postepeno odlučile da učestvuju u jednom globalnom kontekstu čiju važnu dimenziju čini feministička pravda - ne kao negiranje institucionalne pravde već kao njen propitivanje i njena dopuna. „Ženski sudovi“, kako kaže međunarodna direktorka njihove mreže, Korin Kumar, „nas pozivaju da napišemo novu istoriju, istoriju marginata, istoriju drugih i drugaćijih.“

Posle prvog Ženskog suda u Pakistanu 1992. godine, održavanje ovakvih sudova zahvatilo je Aziju, Afriku, Latinsku Ameriku, Sjedinjene Američke Države. Dva su razloga za to. Prvi je u sve brutalnijem nasilju nad ženama, a drugi, u prečutkivanju vidova nasilja nad ženama, naročito silovanja. Kao prateća pojava svih ratnih sukoba, silovanja su bila masovna, ali nisu nikada sankcionisana kao zločin. Ženski sudovi su inicirali otpor žena i učinili ih „vidljivima“. Stvorena je mreža međunarodne solidarnosti žena, a u pojedinim zemljama došlo je do sjedinjavanja žena žrtava sa ženama iz akademske i umetničke zajednice. Ženski sudovi ne donose presude već, na osnovu svedočenja žena – žrtava, iznose osude s ciljem da izvrše pritisak na međunarodnu i domaću javnost.

Deleći ta opšta svojstva Ženskih sudova, Ženski sud u Sarajevu imao je i neke posebnosti, od kojih je najznačajnija posebnost način na koji je pripreman. Budući da je, kad su u pitanju Ženski sudovi, proces važniji od završnice, to jest njegovog održanja, pripreme Ženskog suda u Sarajevu trajale su dugo - pet godina. To je bilo uslovljeno i činjenicom da su nosioci priprema Ženskog suda u Sarajevu, od njegovog osmišljavanja do realizacije, bile same svedokinje. Njihova evolucija - od pozicije žrtve koja je čutala iz straha da ne bude izopštена u patrijarhalnoj sredini, i unutrašnje zamke da sve zaboravi - do subjekta koji sam piše i rediguje svoje svedočenje i izgovara ga pred drugima

- zahtevala je vreme, veliki unutrašnji napor i poverenje u sve one u čijem je okruženju taj podvig ostvarivala.

Kroz pet sesija u kojima je radio, Ženski sud u Sarajevu osvetlio je različite vidove nasilja nad ženama u bivšoj Jugoslaviji u toku ratova devedesetih i posle njih:

1. Rat protiv civila (entičko-militarističko/rodno nasilje);
2. Žensko telo – bojno polje (seksualni zločini u ratu);
3. Militarističko nasilje i otpor žena;
4. Progon drugačijih u ratu i miru – etničko nasilje;
5. Neobjavljeni rat: socio-ekonomski zločin nad ženama i otpor žena.

Da li je uopšte potrebno napominjati da je među svim vrstama nasilja o kome su govorile svedokinje Ženskog suda u Sarajevu, centralno mesto zauzimalo seksualno nasilje nad ženama?

Kao konstanta svih ratova, silovanje je predmet istorijskih dokumenata, književnosti i umetnosti, ali tek nakon rata u Bosni i Hercegovini, u kome je korišćeno kao sredstvo etničkog čišćenja, silovanje je postalo predmet međunarodnog prava, i to zahvaljujući svedočenjima žena – žrtava. Na osnovu svedočenja 16 žena iz Foče koje su bile silovane, tročlano sudske veće Haškog suda donelo je „istorijsku presudu“ u kojoj se silovanje tretira kao ratni zločin. O tome članica tročlanog sudske veća, američka predstavnica Pegi Kuo kaže: „One (svedokinje iz Foče – L.P.) su znale da je važna istina. Uz ovo što se njima dogodilo mnoge su izgubile članove porodice i svedočile o patnjama drugih ljudi. Do danas većina ne zna šta se dogodilo sa njihovim očevima, braćom i sinovima. Uz nekoliko drugih svedoka, te žene su među najhrabrijim i među najjačim osobama koje sam upoznala u životu.“ (Pegi Kuo, „Našle smo recept pravde za žrtve silovanja u ratu“,

Nedeljni magazin, Beograd, 2015, br. 214). Tako su i meni izgledale svedokinje Ženskog suda u Sarajevu dok sam ih slušala u apsolutnoj tišini Bosanskog kulturnog centra: hrabre i jake, i nikada mi, uz sve razlike, institucionalna i feministička pravda nisu bile više povezane nego tada. Istorijска nauka uopštava događaje, književnost ih nadograđuje, autentična su samo svedočenja neposrednih svedoka. Zato je važan Ženski sud u Sarajevu i ništa manje knjiga kao pisani trag o njemu.

Staša Zajović

Svedokinje na Ženskom sudu – akterke pravde

O Ženskom sudu – feminističkom pristupu pravdi u Sarajevu (7-10. maj 2015.), i o nastavku procesa Ženskog suda posle Sarajeva

Rezime

U prvom delu ovog teksta prikazan je kratak istorijat Ženskog suda-feminističkog pristupa pravdi, specifičnosti celokupnog procesa njegovog organizovanja, kao i samog događaja u Sarajevu. Ženski sud u Sarajevu je prvi ženski sud u Evropi. Na njemu su svedočile žene iz svih država bivše Jugoslavije o ratnom i posleratnom nasilju.

Tokom ovog procesa stvorena je snažna mreža svedokinja za Ženski sud/ŽS, izvan i iznad državnih podela i granica, solidarna zajednica žena - akterki pravde iz feminističke perspektive.

Ovde su izneta iskustva u nastavku procesa ŽS: metodologija rada, kreiranje vlastitih modela rada u sinergiji svedokinja, organizatorki, feminističkog tima terapeutkinja, a delom i žena iz akademske zajednice. Pregled i analiza aktivnosti jasno ukazuju na spremnost učesnica da nastave zajednički poduhvat/rad. Uzbuđljiv proces uzajamne podrške, političko sazrevanje svedokinja – prevazilaženje nametnute uloge žrtve, postajanje aktivistkinjama, individualnim i kolektivnim subjektima procesa, preuzimanje obaveza, stvaranje prostora za to da druge žene svedoče o nasilju koje su preživele i koje preživljavaju, dovodi do novih paradigmi i praksi pravde iz feminističke perspektive.

Feministička etika odgovornosti se kod svedokinja izražava i kao preuzimanje konkretnih obaveza da se nastavi proces u vidu organizovanja "mini" ŽS o specifičnim pitanjima, vršenju pritiska na institucionalni pravni sistem, a feministička briga se ispoljava u pružanju uzajamne emotivne i moralne podrške. Promišljanja organizatorki, aktivistkinja, saradnica ŽS jasno pokazuju da je proces ŽS ojačao feministički pokret u regiji, da predstavlja značajan doprinos feminističkom konceptu pravde, i da je stvorio nove paradigmne znanja.

U tekstu je predstavljen horizontalni karakter rada i kroz proces "kolektivnog pisanja" alternativne istorije - upisivanje u istoriju glasova, osećanja, reči, razmišljanja žena... *Ženska knjiga svedočenja* nije samo dokument o događaju u Sarajevu i procesu nakon Sarajeva, to je čin vrednovanja znanja koja ne zauzimaju mesto koje zaslužuju u "oficijelnoj istoriji ili u "propuštenoj istoriji" (Svetlana Aleksijević)¹.

Na kraju je prikazan obiman pregled i predlog zajedničkih aktivnosti, naučenih lekcija i učinaka ŽS: „Nastavlja se uzbudljiv političko/emotivno/etički poduhvat - u kojem je proces jednako važan, čak i važniji od rezultata, u kojem se ciljevi definišu kroz proces, u kojem se jednakopravno stapaju politika odnosa sa etikom odgovornosti“.

I Kratak istorijat (proces organizovanja, Ženski sud/ŽS u Sarajevu, 7-10. maj 2015.)

Krajem 2010. godine članice Inicijativnog odbora/IO u sastavu: Žene ženama, Sarajevo (Bosna i Hercegovina), Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima iz Kotora

¹ Svetlana Aleksijević, Rat nema žensko lice, Čarobna knjiga, Petrovaradin, 2015.

(Crna Gora), Centar za ženske studije i Centar za žene žrtve rata, iz Zagreba (Hrvatska), Ženska mreža Kosova, Ženske studije i Žene u crnom iz Beograda, pokrenule su inicijativu za organizovanje Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije. Inicijativni odbor je kasnije proširen na 10 organizacija iz svih država bivše Jugoslavije. Na sastanku održanom početkom februara 2013. godine Inicijativni odbor je prerastao u Organizacioni odbor Ženskog suda. Žene u crnom su tokom svih pet godina bile nositeljke programskih aktivnosti Ženskog suda.

U procesu organizovanja ŽS koristile smo neka međunarodna iskustva; model i način organizovanja i metodologiju rada smo stvarale u skladu sa potrebama učesnica u procesu, pre svega svedokinja.

Ženski sud – feministički pristup pravdi je specifičan po brojnim elementima, a pre svega po tome što je celokupan proces, kao i završni događaj u Sarajevu, okupio žene iz svih država naslednica bivše Jugoslavije (SFRJ): Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Kosova, Makedonije, Slovenije i Srbije: „*U procesu ŽS i u Sarajevu, učestvovale su žene iz zavađenih zemalja. Vjerovale smo i podržavale smo jedna drugu (...). Mi smo sve bile zajedno i sve smo imale jedan cilj*“.²

Svedokinje su postale subjekti celokupnog organizovanja Ženskog suda, aktivno su učestvovalo u kreiranju svih programa i u konačnom odabiru svedokinja:

„*Žene su same kreirale, pripremale, pitale se, organizovale, svjedočile, jedna drugu podržavale... Nas su pripremale žene koje volimo i mi smo pripremljene na najbolji mogući način. Najvažnije je što je to kruna dvadesetak godina rada mreže i što sam dio toga. To je veličanstveno*“.³

2 Sabina Talović, Regionalni sastanak svedokinja, Tivat, septembar 2015.

3 Sabina Talović, Vrnjačka Banja, septembar 2015.

Tokom ovog procesa stvorena je snažna mreža svedočkinja za Ženski sud, solidarna zajednica žena, izvan i iznad državnih podela i granica, a posebno u kontekstu uspona desničarskih snaga u celom svetu: „*Činjenica da su se okupile žene svih nacionalnosti bivše Jugoslavije nije samo moćan izraz solidarnosti koja prevaziđa granice. To je i politička pozicija koja se suprotstavlja destruktivnoj ekstremnoj desnici u regionu i čitavoj Evropi*“.⁴

O procesu nastavka ŽS prikupljena je obimna dokumentacija, a i u ovom radu ćemo se često osvrtati na tu dokumentaciju.

II Prvi ženski sud na teritoriji Evrope održan je u Sarajevu od 7. do 10. maja 2015. godine, u organizaciji 10 ženskih grupa sa prostora bivše Jugoslavije (Pokret Majke enklava Srebrenica i Žepa, Fondacija CURE, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, Centar za žene žrtve rata, Centar za ženske studije, Zagreb, Hrvatska, Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima, Kotor, Crna Gora, Ženska mreža Kosova, Savet za rodnu ravnopravnost, Skopje, Makedonija, Ženski lobi, Ljubljana, Slovenija, Centar za ženske studije i Žene u crnom, Beograd, Srbija). Ženskom sudu je prisustvovalo više od 500 osoba iz svih zemalja bivše Jugoslavije, ali i iz Argentine, Alžira, Palestine, Izraela, SAD, Španije, Italije, Švedske, Austrije, Belgije, Velike Britanije, itd.

Dogadjaj u Sarajevu sastojao se iz više segmenata:

⁴ Marieme Helie Lucas, „Bosna – Sarajevo: Ženski sud u bivšoj Jugoslaviji“, u: „Ženski sud-feministički pristup pravdi, Sarajevo, maj 2015. – tekstovi, članci, eseji“, Žene u crnom, 2015.

7. maj:

- *Konferencija za štampu u Bosanskom kulturnom centru*, na kojoj su govorile članice Organizacionog odbora Ženskog suda (OOŽS) i to o celokupnom procesu organizovanja ŽS, o feminističkoj etici brige i odgovornosti u radu sa svedokinjama, o feminističkom pristupu pravdi, učincima ŽS, estetici otpora ŽS, itd.
- *Svečano otvaranje u Bosanskom kulturnom centru*: članice OO ŽS (*Munira Subašić i Staša Zajović*), kao i međunarodne drugarice, odnosno članice Međunarodnog savetodavnog veća (*Šarlot Banč/Charlotte Bunch, Marieme Heli Lukas/Marieme Helie Lucas i Marta Druri/Marta Druri*) kratko su se obratile prisutnima.
- *Žene zajedno za pravedan mir* - ženski mirovni marš, u kome je učestvovalo preko 400 žena, odvijao se glavnim gradskim ulicama.
- „*Pamćenje – Solidarnost – odgovornost*“ - umetničko-aktivistička scenska akcija, u kojoj je učestvovalo više stotina žena. Akcija je započela minutom čutanja za sve žrtve rata, kako na prostoru bivše Jugoslavije, tako i svuda u svetu. Ovaj događaj osmislile su i izvele umetnice iz kolektiva *Dah teatar, Act Women*, svedokinje na ŽS, aktivistkinje Mreže Žena u crnom.
- „*Pamćenje – Solidarnost – Odgovornost*“ – umetničko-aktivistička izložba koja se sastojala od umetničko-aktivističkih artefakata (fotografija uličnih akcija, pozorišnih predstava, itd.) koji svedoče o estetici otpora (antiratnog, feminističkog, antimilitarističkog) Žena u crnom i kolektiva angažovane umetnosti.

Umetničko-aktivistički tim koji su činili: angažovani umetnički kolektivi (Multimedijalni centar/Led art/ Art klinika, Novi Sad, Dah teatar, Act Women, Škart, Beograd), Grupa za video aktivizam Žena u crnom, kao i pojedinke (Marija Arandelović, Marija Vidić, Jelena Marković, Vahida Ramujkić i druge/i), osmislio je i instalirao celokupan umetničko-aktivistički sadržaj tokom održavanja Ženskog suda – izložbe, scenske i ulične akcije, interaktivne performanse; osmišljavanje završnice ŽS bilo je u skladu sa feminističkim participativnim, horizontalnim pristupom, uz uvažavanje predloga i sugestija svedokinja, aktivistkinja, organizatorki ŽS.

8. i 9. maj:

U Bosanskom kulturnom centru 8. i 9. maja održano je 5 sesija svedočenja žena, kako o pretrpljenim zločinima i nepravdama, tako i o otporu žena:

- Rat protiv civila (etničko/militarističko/rodno nasilje) – 11 svedokinja
- Žensko telo – bojno polje (seksualni zločini u ratu) – 4 svedokinje
- Militarističko nasilje i otpor žena – 7 svedokinja
- Progon drugačijih i u ratu i u miru - etničko nasilje – 8 svedokinja
- Ne/objavljeni rat - socio-ekonomski zločini nad ženama i otpor – 6 svedokinja

O ovim zločinima je svedočilo 36 žena iz svih zemalja bivše Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, Slovenija i Srbija). Svedokinje su govorile o individualnom iskustvu koje odražava iskustva velikog broja žena. Njihova svedočenja objavljena su u ovoj publikaciji.

Nakon svake od sesija svedočenja, saradnice ŽS tumačile su na osnovu svedočenja žena širi politički, vremenski i prostorni kontekst izvršenja zločina i nasilja. U ovom radu je učestvovalo 12 saradnica ŽS/ekspertkinja: *Rada Ivezović, Vjolca Krasnić, Renata Jambrešić Kirin, Miroslava Malešević, Snježana Milivojević* (za rat protiv civila i etničko nasilje) *Marijana Senjak i Gabi Miškovski* (za seksualno nasilje u ratu), *Staša Zajović, Snežana Obrenović i Bojan Aleksov* (za militarističko nasilje), *Tanja Đurić Kuzmanović i Senka Rastoder* (za ekonomsko nasilje). Tekstovi saradnica i saradnika objavljeni su u ovoj publikaciji.

8. i 9. maj:

Snaga internacionalističke ženske solidarnosti

U okviru Ženskog suda održani su 8. i 9. maja večernji susreti pod nazivom: „Snaga internacionalističke ženske solidarnosti”, gde su govorile: *Naila Aješ/Naila Ajesh (Gaza, Palestina), Lili Traubman/Lily Traubman (Žene u crnom, Izrael), Nora Kortinas/Nora Cortinas (Majke s Majskog trga, Argentina)*.

10. maj:

Tražimo pravdu-zahievamo odgovornost - Odluke i preporuke Međunarodnog sudskog veća

Međunarodno sudsko veće sastavljeno od 7 eminentnih regionalnih pravnih stručnjakinja, istoričarki, mirovnih aktivistkinja sa ovog prostora (*Vesna Rakić Vodinelić, Gorana Mlinarević, Latinka Perović, Vesna Teršelić*), kao i međunarodnih (*Charlotte Bunch, Diana Otto, Kirsten Campbell*), izreklo je preporuke i odluke na osnovu svedočenja žena a u skladu sa feminističkim modelom pravde. Ženski sud ne izriče krivične sankcije, ali ustanovljava nove vidove kažnjivosti: zločin protiv mira, denuncira političku

odgovornost država u bivšoj Jugoslaviji (pre svega Srbije) koje su organizovale zločine, odgovornost intelektualnih elita koje su podržavale rat, medija koji su raspirivali sukobe, ratnih profitera, međunarodnih institucija koje nisu sprečile sukobe. Tekst odluka i preporuka objavljen je u ovoj publikaciji.

“Idemo dalje – uvek neposlušne” – Završna scenska akcija, tokom koje su sve svedokinje, kao i stotinjak učesnica izašle na pozornicu, označavajući na taj način simboličko kreiranje istorije odozdo, snagu alternativne moći žena-subjekata novog modela pravde, rušenje dominantnih narativa o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije. „*U znak zahvalnosti i priznanja, organizatorice ŽS su u završnoj sesiji uručile svakoj od svedokinja jedan od citata iz njihovih svjedočenja, što je cijeli događaj dodatno ispunilo ženskom energijom koja promovira mir i nenasilje, nadu i optimizam, a na koncu i dugo iščekivanu pravdu*”⁵

Politika lokacije, žensko mapiranje grada Sarajeva

O mestu održavanja Ženskog suda vođene su duge rasprave tokom njegovog organizovanja. „*Izbor Sarajeva kao mesta za organizovanje Ženskog suda je zasnovan na stvarnosti i simbolici stradanja. Sarajevo se pominje i kao sećanje na ‘najjugoslovenski grad’, multietnički grad, kao i geografski centar bivše Jugoslavije*“.⁶ Za žene iz Srbije, kao i iz Crne Gore, to je predstavljalo lično katarzično iskustvo zbog tereta zločina počinjenih od strane srpskih oružanih formacija: „*Za mene je odlazak u Sarajevo bio put mog ličnog hodočašća... Celog života sam se osećala loše, iako*

5 Jelena Čaušević, ”Ženski sud – ženska strana povijesti”, u: ”Ženski sud-feministički pristup pravdi, Sarajevo, maj 2015. – tekstovi, članci, eseji” Žene u crnom, 2015.

6 Staša Zajović, ”O procesu organizovanja Ženskog suda”, u: ”Ženski sud – o procesu organizovanja”, Beograd, 2015.

nisam ni kriva ni odgovorna, ali sam Srpskinja. Želela sam da tu priču zatvorim, ali je još nisam preradila”.⁷ Za druge je to značilo suočavanje s bremenom kolektivne odgovornosti: ”*Oslobađanje od osećanja stida nije jednokratni čin već dugotrajno prožima živote odgovornih, osetljivih građanki... Ne mogu da se izvučem iz rata i odgovornosti za rat*”⁸; „...*Sramota me je za zločine koji su oni činili u moje ime, ja se i danas loše osećam...*”⁹. Proces organizovanja ŽS je bio kontinuirani proces preskakanja barijera, zidova i podela, i feministički čin odavanja počasti: ”*Organizacija koja je koordinirala ovaj projekat prethodnih pet godina su Žene u crnom iz Beograda, odnosno organizacija iz zemlje ‘agresora’. Članice Žena u crnom su dočekane kao članice porodice i hvaljene širom bivše Jugoslavije zbog stalne podrške koju pružaju i velikog rizika koji zbog toga preuzimaju, ženama drugih nacionalnosti i etničkih identiteta, tokom i nakon ratova do sada: živahan poklič i pokliči Ženama u crnom iz Beograda na svečanosti otvaranja ŽS jeste živi dokaz snažne solidarnosti i priznanja posvećenosti ove organizacije ŽS*”.¹⁰

Etički principi, kao i umetničko osmišljavanje ŽUC izrastaju iz političke odluke i moralnog imperativa da se imenuje mesto iz kojeg se dolazi („*lokacija za koju moram da preuzmem odgovornost*”, A. Rič) ka mestu kojem se obraćamo: „*Tu su bile žrtve kojima su pripadnici mog naroda naveli zlo. Ni u jednom trenutku nisam osetila ni mržnju ni prezir od njih zato što sam Srpskinja a Srbi su uništili nji-*

7 Slavica Stanojlović, Regionalni susret svedokinja na ŽS, Vrnjačka Banja, jun 2015.

8 Ervina Dabižinović, Promišljanje o ŽS, Kotor, maj 2015.

9 Milkana Pavlović, Regionalni susret svedokinja na ŽS, Vrnjačka Banja, jun 2015.

10 Marieme Helie Lucas, u: ”Ženski sud-feministički pristup pravdi, Sarajevo, maj 2015. – tekstovi, članci, eseji” Žene u crnom, 2015.

hove živote. To je bilo nešto ‘najdragocenije u mom životu’”,¹¹ ili: “Ja ću Sarajevo nositi u srcu dok sam živa...”¹²

Direktna ženska ”intervencija u kontekst” prožela je grad: „...*hod kroz Sarajevo... ozbiljnost i tišina... ja sam stalno bila na ivici suza, ogromna energija koja je mapirala grad*“.¹³ Grad živi kad prihvata drugost: „*Imala sam prilike da pričam sa ljudima u Sarajevu, imali smo konstruktivne razgovore. Drago mi je da postoji podrška...*“.¹⁴

III nastavak procesa aktivnosti Ženskog suda

Završni događaj u Sarajevu nije kraj procesa, već naprotiv, podsticaj da se iz feminističke perspektive nastavi sa kreiranjem novih modela pravde. To je obaveza pre svega prema svedokinja, ali i izraz naše odgovornosti prema ogromnom teretu nedavne prošlosti.

Žene u crnom, Beograd, koordiniraju nastavak procesa Ženskog suda (programske i druge aktivnosti) uz podršku organizacija: Anima, Kotor (Crna Gora), Centar za žene žrtve rata, Zagreb (Hrvatska), Fondacija Cure, Sarajevo; neke članice bivšeg Organizacionog odbora Ženskog suda (OOŽS) koji je delovao do događaja u Sarajevu učestvuju povremeno (Savet za ravnopravnost polova, Skopje, Makedonija), dok ostale članice OOŽS daju podršku, ali bez aktivnog učešća u zajedničkim aktivnostima.

11 Sladana Andđelković, Regionalni susret svedokinja, Vrњачка Banja, jun 2015.

12 Milkana Pavlović, isto.

13 Maja Mitić Vujović, Promišljanje o ŽS, Beograd, jun 2015.

14 Vahida Ramujkić, isto.

Pregled i analiza aktivnosti nakon održavanja ŽS u Sarajevu

U ovom odeljku se radi pretežno o kvantitativnom pregledu aktivnosti, sa elementima analize, budući da je jednim tekstom teško obuhvatiti celokupni i višeslojni sadržaj procesa rada nakon Sarajeva.

Najpre ukratko o metodologiji rada. Već je navedeno da smo u procesu organizovanja ŽS uglavnom stvarale modele rada ŽS u skladu sa potrebama svedokinja. S druge strane, teret ratne i postratne situacije, ogromne posledice i isprepletenost problema, obavezivao je na nastavak rada. Treba napomenuti da su i svedokinje i organizatorke bile daleko opuštenije jer: „*Nakon održanog suda sam osjetila olakšanje. Imala sam osjećaj da stvaram novu državu gdje će djelovati pravo i pravda.*“¹⁵ I zato što je uspešno organizovan ...”*istorijski događaj u ženskom feminističkom pokretu, čuo se ženski glas u Evropi, koji je govorio o ženama žrtvama rata*“.¹⁶

Budući da nismo upoznate sa načinom na koji su se slični procesi odvijali nakon održavanja brojnih ŽS u svetu, tj. nismo pronašle reference o tome, organizatorke nastavka procesa su stvarale vlastite modele rada u sinergiji svedokinja, organizatorki, feminističkog tima terapeutkinja, a delom i žena iz akademske zajednice, pre svega onih koje su učestvovale na događaju u Sarajevu. Koristile smo neke od oblika rada iz prethodnog perioda, ali smo uvodile/izumljivale i nove, a u tome su nas najviše ”vodile“ svedokinje na ŽS. Uz osluškivanje potreba učesnica u procesu, na sam

15 Jovanka Carević, Regionalni susret svedokinja, Tivat, septembar 2015.

16 Nadežda Kostić, isto.

nastavak procesa presudno je uticala izuzetna spremnost svedokinja za nastavkom zajedničkog rada: „*Pre pet godina smo udarile temelje jednoj kući i sastajući se, zidale smo zidove i sada smo u kući kao porodica...*“.¹⁷

Međutim, nije se radilo “samo” o tome da se neguje prostor stvoren do događaja u Sarajevu, nego pre svega, da se stvara prostor za to da druge žene govore o nasilju koje su preživele i preživljavaju. O procesu preuzimanja odgovornosti svedokinja za nastavak rada u skladu sa feminističkom etikom političkog sazrevanja, postajanja kolektivnom subjektom, biće posvećen značajan prostor u ovom tekstu.

Proces nastavka Ženskog suda uključivao je više metoda rada, između ostalog:

Feministička etika brige i odgovornosti - podrška svedoknjama kroz razne vidove edukativnih aktivnosti: regionalni susreti svedokinja, zajedničko promišljanje o završnici ŽS, javne prezentacije/promocije ŽS.

1. Regionalni susreti svedokinja na ŽS

Nakon događaja u Sarajevu održano je sedam regionalnih susreta, na kojima je učestvovalo oko 230 osoba. Na svim susretima su, naravno, učestvovale svedokinje, ali i organizatorke ŽS, kao i lokalne, regionalne i međunarodne aktivistkinje koje su učestvovali u procesu organizovanja ŽS. Program svih ovih susreta sadržavao je sledeća pitanja: promišljanje događaja u Sarajevu, rad na tekstovima svedočenja, izveštaj o aktivnostima u nastavku procesa ŽS, pravna i psihološka podrška svedoknjama (grupni i indi-

17 Marija K., Regionalni susret svedokinja na ŽS, Banja Koviljača, maj 2016.

viduelni rad), promišljanje aktuelnih događaja (razmena o procesima tranzicione pravde, ali i zajedničko promišljanje društveno-političkih događaja u regiji i svetu), feministički terapeutski rad (grupni i pojedinačni) i, naravno, predlozi aktivnosti u nastavku procesa ŽS. O svim ovim pitanjima biće više reči u analizi ovog teksta.

U skladu sa feminističkim kodeksom rada ŽS, nastavljena je praksa horizontalnog, participativnog metoda rada. Sadržaj svakog narednog susreta bio je zajednički predlagan i dogovaran na prethodnom sastanku, uključivano je mnoštvo drugih tema i pitanja, a navećemo neka od značajnih za razne dimenzije/nivoe u svakom od pojedinačnih susreta.

Za svaki od susreta, Grupa za video aktivizam ŽUC pripremala je dokumentarne materijale u skladu sa potrebama obrazovnog programa.

Hronološki pregled susreta i najznačajniji elementi susreta održanih tokom 2015. i 2016. godine. Susrete su organizovale Žene u crnom u saradnji sa organizacijama koje učestvuju u nastavku procesa:

19. i 20. jun 2015, Vrnjačka Banja, Srbija – Najviše pažnje bilo je posvećeno zajedničkom promišljanju događaja u Sarajevu, kao i nastavku procesa ŽS. Na ovom susretu se razgovaralo o dokumentarnom filmu o Ženskom sudu. Poštujući participativni način rada, razgovor su koordinisale profesionalne filmske radnice, uz sugestije i predloge svedokinja i organizatorki o strukturi i sadržaju dokumentarnog filma.

24-28. septembar 2015, Tivat, Crna Gora - U okviru debata o tranzicionoj pravdi, svedokinje su govorile o zloup-

trebi godišnjica zločina i žrtava u nacionalističko-militarističke svrhe (dvadesetogodišnje genocida u Srebrenici, jula 2015., kao i drugih komemoracija) od strane političkih elita, predstavnika međunarodne zajednice, ali i nekih predstavnika/ca udruženja žrtava.

3-6. decembar 2015, Vrdnik, Vojvodina - U radionicama o feminizmu, svedokinje su se, najverovatnije iz iskustva svakodnevnice, "opredelile" za feminism i feminističku borbu koja povezuje elemente rodnog, etničkog, klasno-socijalnog: neposlušnost, obrazovanje žena, sticanje autonomije i znanja kroz podršku drugih žena. Prikazana su dva dokumentarna filma, koja su izazvala divljenje prema borbi devojčica za pravo na obrazovanje.

1-3. april 2016, Kotor, Crna Gora - Feministički diskusioni kružok „*O feminizmu nekad i sada*“ - Pošto su svedokinje izrazile želju da, pored saznanja o feminističkom pristupu pravdi, steknu znanja i o drugim dimenzijama feminizma, u Kotoru su organizovana predavanja o feminističkom aktivizmu u SFRJ, o feminističkom pokretu u svetu – izazovima, teškoćama, kao i o nedavnim presudama Haškog tribunala (2015. i 2016.), nemilosrdnoj eksplataciji žena u okviru pljačkaške privatizacije.

27-29. maj 2016, Banja Koviljača, Srbija - Na ovom sastanku održana je projekcija radne verzije dokumentarnog filma o događaju u Sarajevu (stavovi, mišljenja svedokinja i ostalih učesnika). U okviru diskusije o feminističkoj etici brige i odgovornosti razgovaralo se o pravnim postupcima koje svedokinje vode, a pre svega o podršci (pravnoj i psihološkoj). Na ovom skupu je učestvovala Marta Druri, koordinatorka feminističke fondacije *Hand and Heart*

(*Ruka i srce*), a inače i članica Međunarodnog savetodavnog odbora tokom procesa organizovanja ŽS. Marta je govorila o svom mirovnom i feminističkom angažmanu, kao i o političkoj situaciji u SAD u svetlu sledećih predsedničkih izbora.

7. i 8. septembar 2016, Vrnjačka Banja, Srbija - Ceo susret bio je posvećen psihološkoj podršci svedokinja.

16, 17. i 19 . decembar 2016, Banja Vrujci, Srbija - Održane su panel diskusije o dometima, ograničenjima, protivrečnostima međunarodnih institucija pravde i sudovima na nacionalnom nivou u zemljama bivše Jugoslavije; ulozi civilnog društva u zadovoljavanju pravde i kreiranju alternativnih modela pravde. Takođe je predstavljen *uporedni pregled zakonodavstva u vezi sa ratnim zločinom silovanja – po državama bivše Jugoslavije*, u čemu su učestvovali pravne stručnjakinje iz BiH, Hrvatske i Srbije.

Na ovom susretu je Amrita Kapur (International Center for Transitional Justice, New York) imala individualne intervjuje sa organizatorkama ŽS, kao i seriju grupnih intervjuja/radionica sa svedokinja na ŽS i to o procesu organizovanja ŽS, nastavku procesa ŽS, itd.

2. Zajedničko promišljanje završnice Ženskog suda
Zajednička analiza se uglavnom sastojala od niza pitanja u vezi sa emotivno-moralnom i političkom dimenzijom događaja (feminističkim aspektom, impaktom na institucionalno-pravni sistem, a pre svega, doprinosom novoj paradigmi pravde, uticajem na feministički pokret u regiji, predlozima za nastavak procesa, itd). U ovim diskusionim kružocima učestvovali su svedokinje na ŽS, organizatorki, aktivistkinje i aktivisti, umetnice, saradnice/ekspertkinje

na ŽS, itd. Kružoke su organizovale članice koordinacije nastavka procesa ŽS (Žene u crnom, Beograd; Centar za žene žrtve rata, Zagreb; Anima, Kotor i Fondacija CURE, Sarajevo). Održano je osam diskusionih kružoka i to u: Kotoru (15. maja 2015.), Beogradu (20. maja i 10. juna 2015.), Zagrebu (22. jula 2015.), Sarajevu (22. jula 2015.), Vrnjačkoj Banji (12. septembra 2015.), Pljevljima (1. i 2. novembra 2015.), Zagrebu (17. maja 2016.), na kojima je učestvovalo preko 120 žena.

3. Javne prezentacije/promocije Ženskog suda – lokalni, regionalni i međunarodni nivo

Održane su brojne promocije ŽS na **lokalnom nivou**. Na primer, aktivistkinje Mreže ŽUC koje su prisustvovalе završnom događaju u Sarajevu (maj 2015.) organizovale su u svojim lokalnim grupama sastanke u vezi sa tim događajem i generalno sa feminističkim pristupom pravdi. Radi predstavljanja ŽS, korišćeni su: dokumentarni filmovi, leci, knjige o ŽS. Slični događaji su organizovani u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Kosovu, Makedoniji. Ovi događaji su organizovani unutar ženskih grupa i u aktivističkim prostorima uopšte.

Što se tiče **regionalnog nivoa**, promocije su organizovane u javnim prostorima – centrima za kulturu, domovima kulture, akademskim institucijama, kako bi se što širi krug ljudi upoznao ne samo sa događajem u Sarajevu, već i sa feminističkim pristupom pravdi. Na ovim promocijama učestvovalo je građanstvo, najviše žene, a učestvovale su i svedokinje na ŽS iz svih zemalja bivše Jugoslavije, organizatorkе, naučne saradnice ŽS, lokalne aktivistkinje.

Promocije/javne prezentacije ŽS sastoje se od sledećih segmenata:

- *Šta je Ženski sud? Šta je feministički pristup pravdi?*
Istorijat i proces organizovanja Ženskog suda – o tome uglavnom govore organizatorke ŽS;
- *Ženski sud – feministički pristup pravdi* – projekcija dokumentarnog filma(52 minuta);
- *Svedokinje govore o svom iskustvu svedočenja na Ženskom sudu u Sarajevu* (Šta je za mene značilo svedočenje na ŽS, kao i učešće u nastavku procesa ŽS);
- *Razgovor sa publikom* (učinci Ženskog suda, nastavak procesa ŽS, problemi sa kojim se najviše suočavaju u svom okruženju – predlozi, sugestije za održavanje ‘mini’ ŽS po specifičnim pitanjima, itd.).

Tokom 2015. i 2016. održano je devet javnih prezentacija u šest država bivše Jugoslavije a na ovim događajima učestvovalo je 350 osoba i u ovom delu teksta ćemo se referisati na stavove žena iznetih tokom regionalnih javnih prezentacija ŽS.

U debatama je publika aktivno učestvovala, posebno žene koje su predlagale teme za “ženske mini sudove” na lokalnom nivou, stvaranje mreže “malih” ženskih sudova itd.

4. Zajednički radni konsultativni sastanci

U periodu nakon događaja u Sarajevu održavani su radni sastanci članica organizacija koje aktivno učestvuju u nastavku ŽS (na regionalnim susretima svedokinja, kao i u Beogradu, Zagrebu, Kotoru...). Na ovim radnim sastancima se razgovaralo o preuzetim obavezama, narednim zajedničkim aktivnostima, finansijskim problemima, psihološkoj i pravnoj podršci svedokinjama, itd. Održani su i

radni sastanci sa saradnicama/ekspertkinjama, članicama Međunarodnog sudskog veća, pre svega u vezi sa pravnim aspektima rada.

IV Promišljanja svedokinja, organizatorki, aktivistkinja, međunarodnih prijateljica o događaju u Sarajevu

Održavanje Ženskog suda u Sarajevu, kao završnice ovog dela procesa ŽS, predstavlja je „*istorijiski događaj na koji se u budućnosti možemo pozivati*“.¹⁸ O tom događaju žene su u celom procesu nastavka govorile. Međutim, na taj događaj se nisu referisale kao na jednokratni čin, već kao na rezultat dugotrajnog procesa – završnicu tog procesa, a naredna faza rada ŽS nastavljena je odmah nakon događaja u Sarajevu, što su svedokinje stalno isticale: „*Moja je najveća želja da ostanemo u vezi, da nastavimo...*“.¹⁹

U zajedničkim promišljanjima o događaju u Sarajevu a kroz misli i osećanja svedokinja, veoma je teško odvojiti sam događaj od procesa organizovanja ŽS i nastavka procesa. Sve se stapa u jedinstvenu celinu, u kojoj je proces jednako važan, čak i važniji od rezultata, u kojem se cilj/evi definišu kroz proces, u kojem se jednakopravno stapaju politika odnosa sa etikom odgovornosti, a feminističko obrazovanje doživljava kao zajednički čin i dvosmeran tok zajedničkog učenja svedokinja, akademkinja, organizatorki.

Na pitanje: **“Šta ti je bilo najvažnije na ovom događaju?”** svedokinje su davale mnoštvo odgovora, koji se mogu rezimirati na sledeći način:

18 Rada Ivezović, nav. prema: Andrea Oscarri Rossini, „Sarajevo, Ženski sud“, u: „Ženski sud-feministički pristup pravdi, Sarajevo, maj 2015. – tekstovi, članci, eseji“ Žene u crnom, 2015.

19 Binasa Džigal, Regionalni susret svedokinja, Vrdnik, decembar 2015.

Učešće u procesu ŽS, kao i u završnici ŽS: „Najvažniji je bio taj epilog, da ono što smo godinama radile ugleda svetlost dana“²⁰. Mnoge svedokinje su govorile da im je proces i samo svedočenje na ŽS pomoglo da se oslobole ogromnog tereta: „U jednom trenutku sam osetila da kao da sam sa sebe skinula teret koji sam nosila, a koga sam se oslobođila“.²¹

Svedokinje su u opisivanju događaja u Sarajevu koristile reči: ponos, dostojanstvo, herojstvo, reči koje, za razliku od epske partiotske zloupotrebe tokom i nakon ratova, zADBijaju snagu otkrivanja sebe, vlastitih snaga, snaga drugih žena i hrabrosti: „Za mene je to bilo veličanstveno, osetila sam ponos i hrabrost svih žena“²²; „Mnoge sam stvari saznala o sebi učešćem na Ženskom sudu. Nisam znala koliko sam jaka i odgovorna, možda hrabra. Upoznala sam sebe i neke svoje potencijale“²³. Međutim, to nije ‘samo’ jačanje samopouzdanja, već kroz proces zajedničkog sazrevanja, postaje kolektivni doživljaj: „... ali sve mi svedokinje smo ponosne na sebe. Ja sam jedna od žena koje su herojke, i uz pomoć njih rastem“.²⁴

Odgovori na pitanje: **“Da nisi znala da li će i kada biti završni događaj, da li bi odustala?”**, pokazuju da je ženama bio važniji proces od rezultata i da nijedna ne bi odustala sve i da nije bilo završnog događaja, a za to navode sledeće principijelne razloge: „Ja sam kroz čitav proces ŽS osvećivala koliko je rat uticao na mene...prošla sam kroz grozne bolove i emocionalne, ali ste vi uvek bile tu da mi date

20 Binasa Džigal, Regionalni susret svedokinja, Tivat, septembar 2015.

21 Mirjana Mijailović, Vrnjačka Banja, jun 2015.

22 Marica Šećatović, Tivat, septembar, 2015.

23 Lidija Radičević, isto.

24 Lidija Radičević, Javna promocija ŽS, Prizren, novembar 2016.

*snagu i slobodu i hrabrost i podršku*²⁵; „*Ne bih odustala jer me ova grupa učinila jačom. Nisam razmišljala o završnici suda nego o našem druženju, o ohrabrvanju*“.²⁶

Nepravda i bol su izašli iz sfere ličnog i putem ŽS postali deo društvene javnosti i kolektivnog pamćenja:
„*Po prvi put su čuli moju priču. Ja sam prvi put se usudila javno da to kažem. Ja nisam smjela progovoriti nigdje glasnije od onoga što sam progovorila u Sarajevu*“.²⁷ Mnoge svedokinje nikada, pre ovog procesa, nisu ni progovorile: „*Prvi put sam nakon dvadeset godina rekla cijelokupnu istinu koja mi je bila i još uvijek mi je teret i neće nikada ni nestati*“.²⁸ Međutim, ova svedokinja, koja je mislila „...da nema smisla govoriti, da nikada neću ostvariti svoja prava. A ostvarila sam ih zato što sam bila u tom procesu“.²⁹ Neke među svedokinjama su imale “priliku” da govore na sudovima, ali to je produbilo osećaj nemoći: „*Sudila sam se 15 godina. Ja sam na ŽS dobila slobodu govora Nisam imala prvi put grč u sebi i strahove da kažem ono što se na mnogim ročištima nisam usudila da kažem. Mi smo na našem sudu mogle sve slobodno da kažemo*“.³⁰ Za svedokinje sa Kosova koje su manje učestvovale u procesu organizovanja, ali i manje učestvuju u nastavku procesa ŽS, delom i zbog jezičke barijere: „*Svedočenje je bilo važno za mene i za žene sa Kosova, da se naši glasovi čuju...*“.³¹

25 Lidija Radičević, Tivat, septembar 2015.

26 Suvada Selimović, Vrnjačka Banja, jun 2015.

27 Ljubica Andelković Đukić, Regionalni susret svedokinja, Tivat, septembar 2015.

28 Jovanka Carević, isto.

29 Jovanka Carević, Javna promocija ŽS, Osijek, decembar, 2016.

30 Milica Miladinović, Regionalni susret svedokinja, Tivat, septembar 2015.

31 Nurije Tolaj, Prizren, 5. novembar 2016.

Tokom ŽS u Sarajevu **prijateljstvo i nežna briga među svedokinjama jačale su hrabru i odgovornu zajednicu žena**: „*Vidjelo se da smo mi bile dio jedna druge. Ja sam prva svjedočila u prvoj sesiji, ali sam se brinula kako će druge. Bile smo kao jedna osoba. Mi smo se brinule jedna o drugoj kako će koja proći. Bile smo kao jedna porodica*“.³² Svedokinje često kažu: „*Mi smo kao porodica*”, jer ih je prostor poverenja, deljenja боли, vodio ka alternativnoj zajednici, odabranoj ljudskoj porodici: „*Zajedno smo plakale i to nas je povezalo, to preživljavanje zajedničke боли. Sa najboljom prijateljicom nismo mogle da podelimo iskustvo koje smo podelile među sobom. Mi smo postale najbliže jedne drugima*“.³³ Iskustvo gubitka članova porodice, rasturenih porodica, porušenih i narušenih odnosa u porodici zbog ratova, etničkih sukoba, bede, izazivalo je još veću čežnju za toplinom doma; „*Mi više nismo ‘samo’ drugarice, nego naša velika porodica*“.³⁴

Prijateljstvo među svedokinjama se održava ne samo u okviru aktivnosti koje se organizuju u nastavku procesa ŽS, nego i mimo toga, kroz međusobne posete, druženja, zajednička letovanja.

Saosećanje sa patnjama i nepravdama koje su doživele druge žene na prostoru bivše Jugoslavije, kako na samom događaju u Sarajevu, tako i celom nastavku procesa, jedna je od stvari koje veoma često naglašavaju: „*Nije bilo važno samo to što sam ja ispričala svoju priču, nego i to što sam mogla da čujem sve vaše priče*“.³⁵ Jednako uvažavanje patnji svih žena imalo je ogromnu emotivnu i moralnu

32 Suvada Selimović, Vrnjačka Banja, jun 2015.

33 Nadežda K., Prizren, novembar 2016.

34 Milica M., Đulići, decembar 2016.

35 Marijonka Atanastovska, Tivat, septembar 2015.

vrednost: „*Neke druge priče su me pogodile na isti način kao i moja priča*“.³⁶ Pored toga, svedočenja su mnogima otkrila ono što zbog medijske i svake druge manipulacije nisu znale: „*Meni je jako važno što sam čula svjedočenje žena iz Crne Gore, Makedonije, o tome prije nisam znala*“.³⁷

Stvaranje drugačije istorije, prostora za preispitivanje dominantnog narativa o ratovima, o uzrocima rata u bivšoj Jugoslaviji: „*Naše priče su istinite i ja u njih vjerujem. I to je za mene i za mnoge bi trebala da bude istinita istorija koja treba i dalje da se priča. I drugi će možda progovoriti posle nas*“.³⁸

Proces ŽS i pre i posle Sarajeva je pomogao ukidanju hijerarhije bola, patnje među svedokinja: „*Ponekad smo i mi same svjedokinje osjećale krivicu u odnosu na druge žene. Činilo nam se da su žene silovane u ratu najveće žrtve, ali smo učile da nemamo hijerarhiju bola. I to smo naučile da nema elitizacije bola*“.³⁹

Proces je posebno doprineo ublažavanju osećanja krivice kod žena iz Srbije, ali i pripadnica srpske nacije iz drugih država, zbog agresorske politike srpskog režima. Naime, žene iz Srbije su bile žrtve užasnog militarističkog nasilja, ali su se ustezale da govore o prisilnoj mobilizaciji svojih muških srodnika. To što su iz agresorske države, izazivalo im je veliku krivicu, odgovornost i sramotu: „...želela sam da žene iz drugih nacija, posebno žene BiH, majke Srebrenice, jer duboko verujem da su one najveće žrtve rata, da ih upoznam da nisu svi u Srbiji bili za rat... zbog medijskog

36 Suvada Selimović, Regionalni susret svedokinja, Tivat, septembar 2015.

37 Marica Šećatović, Vrdnik, decembar 2015.

38 Šaha Hrustić, Tivat, septembar 2015.

39 Sabina Talović, Pljevlja, 22. oktobar 2016.

mraka i neke pogrešne slike koju su drugi imali o nama, ljudi su mislili da smo svi mi zločinci. Ja sam želela da se ta istina sazna kroz moje lično iskustvo“⁴⁰

Proces ŽS je bio i korektivno iskustvo, kako kaže Marijana Senjak, jedna od feminističkih terapeutkinja na ŽS: „Žena koja je trebalo da odluči kojeg sina da spase mobilizacije i žena koja ne dopušta da joj muž ode na Kosovo. Na to žena iz Srebrenice koja to čuje kaže: „E volim što nisam umrla da mogu da čujem da postoji i jedna majka u Srbiji koja svom sinu nije dozvoljavala da puca na mog sina“. To su iskustva koja se razlikuju od kolektivnog narativa“⁴¹

Osećaj krivice i kolektivna stigma kod žena srpskog imena zbog zločina počinjenih od strane raznih oružanih formacija širom bivše Jugoslavije: „Ja sam Srpsinja, rekla sam da ne mogu da svjedočim. Težina togaje bila mnogo jača. Ja sam se borila za svoj dom, a ona je doživjela silovanje. To je bila veća tragedija od moje...“⁴², ili: „Ja sam se isto osećala kao agresor... Znam ko je napravio zločin, a ja tom narodu pripadam. To je dio kolektivne odgovornosti“⁴³.

Shodno feminističkom principu odgovornosti, ukidanje hijerarhije patnje i bola nije podrazumevalo nivelaciju ili, pak, ublažavanje odgovornosti za zločine počinjene u ime srpske nacije: „Uzajamno su jednako uvažavale bol, ali su naučile da su razmere zločina različite. Srpske snage su počinile najviše zločina...“⁴⁴

40 Nadežda K., Javna promocija ŽS, Novi Sad, 5. mart 2016.

41 Marijana Senjak, Javna promocija ŽS, Ljubljana, 16. oktobar 2016.

42 Milica M., Osijek, 8. decembar 2016.

43 Jovanka C., isto.

44 Snežana Obrenović, Prizren, 5. novembar 2016.

Pažljivo slušanje jedna druge, pažljivost publike na ŽS za svedokinje predstavlja veliko dostignuće, zadobija značajnu emotivnu, moralnu i političku vrednost...

Pravila Ženskog suda su ustanovila da novinari i fotografi ne mogu snimati ni fotografisati. I ma koliko to uticalo na možda manji medijski publicitet, istovremeno je bilo ono što su žene najviše vrednovale, svesne da je njihova patnja najčešće "na prodaji" i/ili "tržišna roba" ili pak "resurs za projekte". Pravila su ustanovila da visoke zvanice (predstavnice vlasti na državnom ili međunarodnom nivou) ne mogu otvarati ŽS niti se obraćati, već isključivo biti u publici i to na udaljenijim mestima, jer je prvih desetak redova u prostranom Bosanskom kulturnom centru bilo isključivo namenjeno svedokinjama, organizatorkama. Ovakav krajnje horizontalan i alternativan način postignut je zajedno sa svedokinjama, i prihvaćen sa oduševljenjem, što pokazuje da žene žele moći, ali da teže korenitim promenama u pogledu sadržaja moći, žele da se moći na sasvim drugačiji način upražnjava.

Svedokinje su to veoma često navodile kao jedan od najvažnijih dokaza da su one akterke, subjekti celokupnog procesa ŽS, i kao ključni razlog za najviši stupanj pažnje tokom održavanja ŽS: "*Meni je bilo važno da su mene svi pažljivo slušali...*".⁴⁵ Neke od žena koje imaju iskustvo na institucionalnim sudovima, zapazile su ogromnu razliku: „*U državnim institucijama vas niko ne čuje kao žrtvu, vi ste ništa. Na ŽS smo naučile da slušamo jedna drugu i čujemo šta ta druga priča, ŽS je žrtvu stavio u prvi plan. To je prvo i osnovno što je, mislim, svakoj ženi dalo snage da iznese svoje tegobe kroz koje je prošla od rata do danas*“.⁴⁶ Za većinu prisutnih na ŽS,

45 Reiha Avdić, Vrnjačka Banja, jun 2015.

46 Marica Š., Ljubljana, 22. oktobar 2016.

ne samo za svedokinje, brižljivo slušanje bilo je jedinstveno iskustvo: „*Ja sam prvi put na ŽS osjetila da me sve osobe slušaju*“⁴⁷. Ovo jedinstveno iskustvo pomoglo je svedoknjama da prevaziđu viktimizam: „*ŽS je jedino mjesto gdje su nas slušali i čuli. Mi se ne osjećamo žrtvama nego pobjednicama*“⁴⁸.

Svedočenja su bila individualna, ali su odražavala iskustva mnogih žena. Glasovi tih žena su učutkani, bilo od zajednice usled straha od odmazde zbog govorenja ili, pak, zbog straha od oživljavanja potisnutih trauma: „*Proces je izrođio ne samo šansu nego i snagu da ti tamo ne budeš sama nego i glas drugih. Ja sam privilegovana jer sam bila glas i drugih žena*“.⁴⁹ Za svedokinje iz Srbije koje su svedočile o zločinu prisilne mobilizacije, to je značilo i pružiti drugaćije informacije o onome što se dešavalо: „*Ja na tom sudu nisam predstavljala sebe, iako sam govorila o svom ličnom iskustvu, nego sam predstavljala mnoge majke i žene koje su se takođe borile da svoju decu ne pošalju u rat, da ih sakriju...*“⁵⁰

Sloboda, neposlušnost, solidarnost na delu...ključne su vrednosti za svedokinje

Iskazi svedokinja izneti u prethodnim odeljcima ovog teksta, pokazuju proces sazrevanja svesti (ili političkog osvešćivanja) o feminizmu, pre svega o feminističkom pristupu pravdi. U procesu nakon Sarajeva, u skladu sa željama i potrebama svedokinja, organizovane su broj-

47 Šaha Hrustić, Javna promocija ŽS, Đulići, 22. decembar 2016.

48 Zagorka Matović, Tivat, septembar 2015.

49 Sabina Talović, Pljevlja, 22. oktobar 2016.

50 Nadežda K., Novi Sad, 5. mart 2016.

ne debate o feminizmu. Premda su svedokinje tvrdile da "teorijski" ne poznaju feminizam, očigledno je da odavno upražnjavaju feminizam na delu – u privatnoj i javnoj sferi. Za njih postoji mnoštvo vidova feminizma i feminističke borbe koja povezuje elemente rodnog, etničkog, klasno-socijalnog: hrabrost u borbi protiv svih vidova diskriminacije i nepravdi: "...*prodorna sam, ne bojim se, hrabra sam...*"⁵¹, "*Oduvek sam imala ugrađen osećaj za socijalnu pravdu*"⁵², neposlušnost: "*Kada sam neposlušna, ja sam solidarna sa drugim ženama*"⁵³; sloboda izražavanja: "*Uvek sam se osećala ponosno kad iznosim svoje mišljenje. To sam činila i kad nisam bila aktivistkinja, već kao žena koja je hrabro pričala ono što misli*"⁵⁴; obrazovanje, sticanje znanja autonomije i kroz podršku drugih žena...

U gotovo svim iskazima svedokinja jasno je da je većina njih učila o feminizmu na delu: „*Za mene je feminizam solidarnost na djelu. Ovaj sud je bio solidaran na djelu i to je feminizam. Prvi put u mom životu imala sam slobodu da pričam kako ja hoću i šta hoću i način na koji želim i koliko želim. Ja sam odahnula. Prvi put mi se u životu vjerovalo*“.⁵⁵ Svedokinje koje su već odranije imale aktivističko feminističko iskustvo prepoznale su feminističke principe: „*Poštovale smo feminističke principe - verujemo jedna drugoj, slušamo jedna drugu. Na prostoru Evrope se prvi put desio ŽS i to je veliki doprinos svih žena koje su učestvovalo*“.⁵⁶

Svedokinje su se u procesu ŽS, upoznavale sa feminističkim

51 Kadefira Rizvanović, Vrdnik, decembar 2015.

52 Binasa Dž., Vrdnik, decembar 2015.

53 Marija K., Tivat, septembar 2015.

54 Mirjana Učakar, Vrdnik, decembar 2015.

55 Sabina Talović, Vrnjačka Banja, jun 2015.

56 Nadežda K., Tivat, septembar 2015.

teorijom i praksom: „Ja sam sa Ženama u crnom postala feministkinja i feministkinja sam do kraja života...“⁵⁷

Feministička etika odgovornosti se kod svedokinja izražava i kao preuzimanje obaveze da se nastavi proces u vidu organizovanja “mini” ŽS: „Meni je bio važan sam proces, ali mi je takođe važno i to što smo mi ostale zajedno. Binasa i ja imamo odgovornost da pokrenemo inicijativu (mini ŽS) za teritoriju Sandžaka. To nam je aktivistička obaveza“.⁵⁸

Odlučnost da nastave proces, svedokinje objašnjavaju brojnim razlozima: borba za pravedan mir – kažnjivost svih zločina; borba za istinu o nestalima: „Ja imam nadu da će istina jednog dana izaći na vidjelo...“⁵⁹ „Meni je najvažnije da nađem kosti svog ubijenog sina.“⁶⁰ Borba za istinu i pravdu postaje moralna obaveza: „Ja moju rečenicu da mene niko zaustaviti neće mogu da je ponovim hiljadu puta, ja sam sebi zadala zadatak da dok sam ja živa, i dok mogu da ču samo propagirati istinu i pravdu i saosjećati sa svima jer znam kroz šta sam sve prošla i ja sama...“⁶¹

Organizatorke, aktivistkinje, aktivisti, saradnice/ekspertkinje, umetnice, ocenile su događaj u Sarajevu kao “istorijski događaj” i to na raznim nivoima:

Lično je političko: “To je za mene bio jedan od najvažnijih događaja na kome sam ja prisustvovala u svom životu. Vratila sam se kući drugačija”⁶²; “Ponosna sam što sam bila

57 Rejha A., Vrnjačka Banja, jun 2015.

58 Sabina Talović, Đulići, 22. decembar 2016.

59 Jelena B, Tivat, septembar 2015.

60 Nura M, Tivat, septembar 2015.

61 Marica Š., Ljubljana, 16. oktobar 2016.

62 Slavica Stanojlović, Vrnjačka Banja, jun 2015.

*deo tog istorijskog događaja*⁶³; „*I mi smo bile dio istorije od trenutka kada smo došle u Sarajevo*⁶⁴; „*To je bio najvažniji događaj u mom aktivističkom životu*⁶⁵; „*Ja nisam imala priliku da ništa slično vidim i to nije jedna civilizacijska dragocenost*⁶⁶

Svedokinje su akterke celokupnog procesa, to se pokazalo i kroz njihovu pripremljenost i znanje:

„*Svaka od svjedokinja ima ogroman autoritet jer ima znanje o situaciji kroz koju je prošla*⁶⁷; „*Vidjelo se koliko su žene bile spremne i pripremljene*⁶⁸; „*Svedokinje su bile u centru svega, a nisu bile instrument dokaznog postupka, nego su one bile akterke celog procesa*⁶⁹; „*Svedokinje su stvorile prostor poverenja i slobode da govore istorijske činjenice i da od toga artikulišu znanje*⁷⁰; „*Iznenadilo me koliko su one tokom procesa naučile i kako su svoja svedočenja koncizno izlagale*⁷¹; „*One su učinile vidljivim hijerarhiju u odnosima moći u društvu, iz ženskog ugla sagledavaju ključne uticajne procese, nacionalističko nasilje, postsocijalističke transformacije neoliberalne globalizacije, koje nisu odredile samo njihov život i traume, nego i njihove porodice*⁷²; „*Sve je to bilo potpuno savršeno. Tu vrstu govora nisam videla nigde. Tu nema ničega artificijelnog...*⁷³; „*Svedokinje su bile*

63 Milka Rosić, Vrnjačka Banja, septembar 2015.

64 Vanja Telebak, Kotor, 15. maj 2015.

65 Aleksandra Nestorov, Beograd, 20. maj 2015.

66 Jelena Marković, Beograd, 20. maj 2015.

67 Nela Pamuković, Tivat, septembar 2015.

68 Ljupka Kovačević, Vrnjačka Banja, septembar 2015.

69 Marijana Senjak, Tivat, septembar 2015.

70 Jelena Marković, Tivat, septembar 2015.

71 Snežana Tabački, Beograd, 20. maj 2015.

72 Tanja Đurić Kuzmanović, Novi Sad, 5. mart 2016.

73 Slavica Stojanović, Beograd, 20. maj 2015.

*potpuno sabrane i to mi je bilo fantastično”⁷⁴; “Svedokinje su kroz proces svoga otvaranja izlaska iz sebe neverovatno sazrele”.*⁷⁵

Ženski sud je dao značajan doprinos feminističkom pokretu u regiji i šire: “Ovaj događaj ima ogroman politički potencijal, on je revitalizovao i mobilisao snage unutar ženskog pokreta... postavljena je osnova za dalje. Unutar svog aktivističkog života to je tačka koja mi daju snagu za dalje...”⁷⁶; „ŽS je imao pozitivan impakt na feministički pokret u bivšoj Jugoslaviji“⁷⁷; „Bila je to feministička intervencija u odnosu na restorativnu pravdu“⁷⁸; “Ovo mi je bio jedan od najznačajnijih i najuzbudljivijih trenutaka mog aktivističkog života”⁷⁹, itd.

Međunarodne prijateljice koje su prisustvovale događaju u Sarajevu ili, pak, učestvovale u nastavku procesa, smatraju da **ŽS predstavlja za bivšu Jugoslaviju značajan doprinos feminističkom konceptu pravde**, „pravde usmerene na žrtve, holistične i saosećajne pravde... proces je primenio žensku pedagogiju, opsežne konsultacije sa organizatorkama su trajale nekoliko godina, i obezbedio je podršku za žrtve pre, tokom i nakon trajanja suda. Ženski sud je bio prvi te vrste u Evropi...“⁸⁰.

Proces ŽS omogućio je da svedokinje postanu kolektivni subjekt pravde: „Ženski sud u bivšoj Jugoslaviji se veoma razlikuje od bilo kog ženskog suda do sada:

74 Maša Malešević, Beograd, 20. maj 2015.

75 Latinka Perović, Beograd, 10. jun 2015.

76 Milica Miražić, Beograd, 20. maj 2015.

77 Jelena Marković, Beograd, 10.jun 2015.

78 Vjollca Krasniqi, „Ženski sud za bivšu Jugoslaviju – Traženje pravde i istine i aktivno slušanje”, u: “Ženski sud-feministički pristup pravdi, Sarajevo, maj 2015. – tekstovi, članci, eseji”, Žene u crnom, 2015.

79 Dijana Milošević, Beograd, 10. jun 2015.

80 Karima Bennounne u: “Ženski sud-feministički pristup pravdi, Sarajevo, maj 2015. – tekstovi, članci, eseji”, Žene u crnom, 2015.

priprema ŽS je trajala pet godina, tokom kojih je obavljena impresivna količina posla... cilj ŽS je da vrati proces u ruke žrtava i preživelih; sve je bilo usmereno ka tome da omogući ženama da same definišu formu suda i ciljeve. Ovo je prilično jedinstven model procesa veoma dubokog poštovanja i osnaživanja žrtava i preživelih“.⁸¹

Nove paradigmе znanja – poštovanje raznih nivoa znanja, ukidanje hijerarhije između raznih vidova znanja, znanje kao dvosmerni tok, akademkinje uče od svedokinja i obratno: “*U Sarajevu su bile neke od najvažnijih teoretičarki i misliteljki međunarodnog feminističkog pokreta – akademski jezik meša se sa onim što govore žene sa sela, kao da se radi o nečem najprirodnijem“.⁸²*

Internacionalistička solidarnost - međunarodna promocija ŽS se pre svega ispoljila kroz učešće velikog broja međunarodnih prijateljica, pre svega iz Međunarodne mreže Žena u crnom koje su bile najbrojnije na događaju u Sarajevu. Međunarodna promocija se odvijala i odvija kroz učešće svedokinja i organizatorki na međunarodnim konferencijama, debatama o ŽS koje su neke naučne/akademiske institucije organizovale u mnogim evropskim zemljama: Italija (Milano, Verona, Torino), Nemačka (Berlin), Španija (Madrid, Sevilja, Vitoria, San Sebastian), Turska (Istanbul), Ukrajina (Kijev), itd. Važno je napomenuti da su aktivistkinje Međunarodne mreže Žena u crnom, pre svega u Italiji, Španiji i SAD predstavile ŽS - feministički pristup pravdi. Treba pomenuti i brojne razgovore, in-

81 Marieme Helie Lucas, „Bosna - Sarajevo: Ženski sud u bivšoj Jugoslaviji“, u: „Ženski sud-feministički pristup pravdi, Sarajevo, maj 2015. – tekstovi, članci, eseji“, Žene u crnom, 2015.

82 Andrea Oskari Rossini, „Sarajevo, Ženski sud“, u: „Ženski sud-feministički pristup pravdi, Sarajevo, maj 2015. – tekstovi, članci, eseji“, Žene u crnom, 2015.

tervjue sa međunarodnim istraživačicama/istraživačima o iskustvima ŽS; intervjui i razgovori su vođeni kako sa osobama iz akademske zajednice tako i sa međunarodnim institucijama pravde (Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju/ICTY) i najviše su se ticali procesa organizovanja ŽS, samog događaja, kao i nastavka procesa ŽS.

V Feministička etika brige u nastavku procesa ŽS, odvijala se i kroz mnoštvo aktivnosti, od kojih navodimo: **Feministički tim terapeutkinja** delovao je i deluje na više načina:

Grupni i individualni rad sa svedokinjama tokom regionalnih sastanaka – u okviru sistema zaštite svedokinja i podrške svedokinjama nakon održavanja ŽS, feministički terapeutski tim (Marijana Senjak, Mira Vilušić i Ljupka Kovačević) je osmišljavao raznovrsne aktivnosti (radionice, dinamičke vežbe...).

Kontinuirana podrška svedokinjama u nastavku procesa ŽS – u zavisnosti od potreba svedokinja, podrška je pružana u vidu grupnih sastanaka/savetovanja sa svedokinjama, individualnim terapeutskim radom. Ovaj vid podrške uključuje i konkretnе mere psihološke, ali i pravne zaštite svedokinja koje mogu imati probleme zbog svedočenja na ŽS.

Psihološka i pravna podrška svedokinjama koje vode razne pravne postupke - prekršajni i krivični postupci, suđenja za ratne zločine pred nacionalnim sudovima, žalbeni postupci pred Međunarodnim sudom za ljudska prava u Strazburu, itd. Kod nekih svedokinja navedeni pravni postupci se odnose na elemente svedočenja pred ŽS (ratni zločin silovanja, prisilni nestanci, ubistva...), kršenja

radnih prava, imovinske sporove, itd. Neke svedokinje su pokrenule sudske postupke ili su protiv njih pokrenuti postupci, koji nisu direktno povezani sa svedočenjima na ŽS. Na regionalnim sastancima dogovaraju se konkretnе mere psihološke, moralne i političke podrške, dok u pogledu pravne pomoći postoje brojni problemi koji ukazuju na klimu nekažnjivosti u celoj regiji i zbog čega je zaključeno da je neophodno stvarati čvršću mrežu pravne podrške – na regionalnom ali i međunarodnom nivou.

Zahvaljujući svedočenjima na ŽS i podršci organizatorki, neke od svedokinja su izdejstvovale velike pravne pobeđe: „*Proces ŽS je za mene imao snagu i pravog suda. Imala sam možda i sreću što je u Hrvatskoj prošle godine donesen Zakon o žrtvama seksualnog nasilja u ratu i za vrijeme prošle vlade. Krenulo se u primjenu Zakona, i moje svjedočenje na ŽS bila je podloga za moj zahtjev Povjerenstvu Ministarstva branitelja u Zagrebu da mi se prizna status kao žrtve nasilja. To mi je stvarno puno značilo*“.⁸³

Neke svedokinje je proces ŽS osnažio da vode složene pravne procedure povrata imovine: „*Ja sam povratila svoj stan, svoj mir. Posle ŽS, naša Jovanka je dobila nadoknadu kao odštetu i nadoknadu za sve te godine boli... I još jedna naša drugarica Nada, koja je učestvovala u procesu, a koja se sudila godinama jer je bila istjerana iz svog stana. Dobila je odštetu. Ima pomaka i u tom djelu*“.⁸⁴

VI Solidarna mreža svedokinja – susreti uzajamne podrške i solidarnosti

Tokom procesa organizovanja ŽS, a posebno nakon održavanja ŽS, kao završnice tog dela procesa, jedan od najvaž-

83 Jovanka C., Ljubljana, 16. oktobar 2016.

84 Milica M., Đulići, 22. decembar 2016.

nijih učinaka je solidarna mreža poverenja i prijateljstva koju su svedokinje međusobno stvorile: „*Ova zajednica toliko različita od svih sa kojima ja imam dodir. Mi smo posebne i svoje i mi održavamo zajednicu...*“⁸⁵, ili: „*Ja se osjećam smireno i srećno što sam bila sa vama ovih dana. Sakupila sam dovoljno energije da idem dalje...*“⁸⁶; „*Donijela sam puno ljubavi i želje da vas sretnem, da se ispričam sa vama, da osjetim tu emociju...*“⁸⁷.

Raznovrsni su sadržaji politike odnosa koju su postepeno svedokinje međusobno gradile i učvršćivale/jačale:

Aktivni ženski odmor svedokinja - U kući "Seka" na ostrvu Braču (Hrvatska) svedokinje su boravile više puta. Kuću "Seka" je 90-ih godina pokrenuo Centar za žene žrtve rata iz Zagreba i od tada je mesto susretanja i odmora aktivistkinja iz cele bivše Jugoslavije. Svedokinje iz Srbije, BiH i Crne Gore su u više navrata boravile u "Kući slobodne misli" u Kotoru, koju je pokrenula Anima iz Kotora; uz odmor i rekreativnu, feminističku terapeutkinja je organizovala radionice grupne terapije, kao i individualne razgovore.

Uzajamni susreti svedokinja – Otvijaju se izvan "oficijelnih/uobičajenih" aktivističkih prostora i angažmana, i iznad nacionalnih granica: to su međusobne posete, zajednički odmori... Svedokinje se veoma često posećuju međusobno, putuju jedna kod druge, ulaze u kuće jedna kod druge, veoma često iz jedne države u drugu.

85 Šehida Abdurahmanović, Regionalni sastanak svedokinja, Banja Koviljača, maj 2016.

86 Edina Karić, isto.

87 Maja Jovović, Regionalni susret svedokinja, Banja Vrujci, decembar 2016.

Solidarne majke za mir - Majke iz raznih mesta u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji (Vukovar, Srebrenica, Zvornik, Bela Reka, Beograd), kao žrtve i preživele ratnih i postratnih zločina, pretvorile su svoju tragediju i bol u zajedničku borbu za mir i pravdu. Ovo se kao vid restorativne/isceliteljske pravde odvijalo kroz zajedničko posećivanje mesta zločina, učešće u simboličkim reparacijama (memorijali, godišnjice zločina). Ovu neformalnu mrežu su podstakle Žene u crnom 2012. godine u cilju boljeg međusobnog upoznavanja i uzajamne podrške majki. Organizovani su regionalni susreti žena iz Bosne i Hercegovine (Bihać, Srebrenica, Đulići, Klisa - opština Zvornik), Hrvatska (Lovas, Vukovar), Srbije (Bele Reke i Beograda).

Ovim susretima podstiče se uzajamna podrška, saosećanje, zajedništvo i solidarnost. To su činovi uzajamne podrške, razmene i saradnje u regiji u cilju izgradnje pravednog mira. *Solidarne majke za mir* zajedno posećuju mesta zločina, učestvuju u komemorativnim skupovima – obeležavanje godišnjica zločina: genocida u Srebrenici, zločina u Vukovaru, Zvorniku, Beloj Reci, Beogradu (zločin u Topčideru, 5. oktobar i ubistvo 16 radnika RTS tokom NATO bombardovanja, 23. april 1999.). Majke često učestvuju u uličnim mirovnim akcijama ŽUC, sastancima Mreže ŽUC, umetničkim događajima, uzajamnim posetama. Takođe aktivno učestvuju u nastavku procesa Ženskog suda. Poslednja od aktivnosti je bio zajednički odlazak Žena u crnom i Solidarnih majki za mir u Vukovar na obeležavanje 25-godišnjice zločina u Vukovaru, 19. novembra 2016.

Žene u crnom su koordinisale susrete u tehničko-logističkom pogledu.

“Sve žene su nakon Ženskog suda postale aktivistki-nje”⁸⁸- Neke svedokinje su već bile prekaljene aktivistkinje, ali proces ŽS ih je podstakao da se uključe u takoreći sve aktivnosti ženskih grupa u svojim sredinama, posebno Žena u crnom: za svedokinje na ŽS sastanci Mreže ŽUC predstavljaju važan doprinos političkoj edukaciji svedokinja na ŽS: “*Stalno učim, preispitujem se...* ”.⁸⁹

Obrazovnim programima regionalnog karaktera tokom cele 2016. godine prisustvovale su brojne svedokinje, upoznavajući se sa principima ženske mirovne politike, iskustvima feminističko-antimilitarističkog pokreta. Kroz obrazovni program *Žene zajedno grade mir*, udruženje građanki “Anima” iz Đulića kod Zvornika, Bosna i Hercegovina, i Žene u crnom su tokom 2016. godine održale četiri ciklusa radionica o ženskom mirovnom aktivizmu za žene iz seoskog područja Podrinja i Srebrenice.

Otkrile su **ženski aktivizam kao značajnu komponentu svog života**: “*Proširila sam vidike... Želim da se borim sve dok mogu...* ”.⁹⁰ Učesnice radionica su uglavnom udovice, čiji su muški srodnici ubijeni od strane srpskih oružanih formacija početkom juna 1992. godine, kao i u Srebrenici (1992-1995.). Pored svedokinja na ŽS iz ove regije, učestvovale su i svedokinje iz drugih regija Bosne i Hercegovine, Srbije i Hrvatske.

Od uličnih akcija ŽUC tokom 2015. i 2016. **za svedokinje su najvažnije bile akcije solidarnosti sa izbeglicama sa Bliskog Istoka**. Učešće svedokinja u akcijama solidarnosti ŽUC sa izbeglicama (u beogradskim parkovima, prihvatnim centrima, graničnim prelazima), oživljava vlastite traume iz ratnog perioda, ali pre svega potvrđuje

88 Nadežda K., Promocija ŽS, Prizren, 5. novembar 2015.

89 Šaha H., Sastanak Mreže ŽUC, septembar 2016.

90 Đulići, 19. februar 2016, izjava učesnice radionica.

duboko saosećanje: “*Bilo mi je jako teško što nisam mogla da ih sve zagrlim i prihvativam. Voljela bih da ih sve povedem kod mene, da ih nahranim i okupam...*”⁹¹

VII Alternativna istorija - Ženska knjiga svedočenja
Rad na publikaciji je započet vrlo brzo nakon okončanja događaja u Sarajevu. U skladu sa feminističkim kodeksom ŽS, osmišljeni su svi koraci radi moralne, emotivne, pravne zaštite svedokinja, o čemu će biti reči u ovom delu teksta. Od samog početka proces je uključivao svedokinje, a sastojao se iz više faza:

- *Arhiva ŽS* – odgovornost za arhivu su preuzele Žene u crnom i to podrazumeva čuvanje svih dokumenata sa događaja (video dokumentaciju, audio snimke, foto arhivu, dokumente o Saglasnosti...).
- *Skidanje transkriptata svedočenja* – celokupnu aktivnost su preuzele Žene u crnom, s tim da su transkripti svedočenja žena sa Kosova rađeni kasnije, jer je to podrazumevalo angažovanje prevoditeljki sa makedonskog i albanskog i obratno.
- *Predlog koncepta publikacije* su izložile Žene u crnom na regionalnim sastancima svedokinja, koncept je prihvaćen. Precizni dogovori o preuzimanju obaveza su postignuti na regionalnim sastancima svedokinja, organizatorki Ženskog suda - feminističkog pristupa pravdi. Radi razjašnjenja konteksta, radna grupa ŽUC je pravila fusnote uz svaku referencu svedokinja na kontekst (uz podršku relevantnih stručnjakinja i stručnjaka za ovu materiju). Prikupljanje ove naučne-tehničke aparaturre, a radi razumevanja konteksta, odvijalo se tokom jeseni 2015. a nastavljeno je i tokom 2016. godine.

91 Kadefa Rizvanović, prilikom posete izbeglicama u beogradskim parkovima, 10. oktobar 2016.

Pravna zaštita svedokinja – Dokumenti o *Suglasnosti/Saglasnosti* rađeni su uz podršku relevantnih pravnih stručnjakinja iz regije (Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću), članica Međunarodnog sudskog veća sa prostora bivše Jugoslavije. Budući da se ne radi samo o pravnoj zaštiti, već i zaštiti emotivno-moralnog integriteta svedokinja, u izradi teksta Saglasnosti učestvovao je i feministički tim terapeutkinja ŽS: “*To je povijesni i umjetnički dokument koji ostaje trajno. Proces zaštite treba da bude isti i na filmu i na knjizi*”.⁹²

Na regionalnom susretu svedokinja u Tivtu (krajem septembra 2015.) predstavljen je tekst tri nivoa/vrste saglasnosti. Nakon dugotrajnih razgovora o saglasnosti u vezi sa svedočenjima, a u skladu sa feminističkim kodeksom ŽS, postignuta je saglasnost o sledećim stvarima:

1. *Izjava o suglasnosti/saglasnosti da se audio i video zapisи tokom svjedočenja mogu snimati.*
2. *Izjava o saglasnosti da se arhiva ŽS koristi u različite svrhe, u medijima.*
3. *Suglasnost/Saglasnost – korišćenje materijala/svjedočenja za feministička istraživanja. I ova vrsta suglasnosti ima svoju etiku. "Osobi se pristupa holistički, vodi se računa o njenim potrebama, to se ne koristi za vlastitu promociju, nego za poboljšanje položaja svjedokinja"*⁹³

Svedokinje koje su učestvovalle na susretu u Tivtu potpisale su navedene dokumente, a ostale svedokinje su ih potpisivale na narednim susretima, bilo na nacionalnom ili regionalnom nivou.

92 Marijana S., Regionalni susret svedokinja, Tivat, septembar 2015.

93 Isto.

Rad na tekstovima svedočenja - od govornog do zapisanog – Nastavljujući praksi deljivosti znanja, zajedničke proizvodnje znanja, a na sugestiju kako svedokinja, tako i organizatorki, održano je više predavanja o značaju svedočenja i upisivanja u istoriju.

Na interaktivnom predavanju, tokom regionalnog susreta u Vrdniku⁹⁴, koje je koordinisala sociolingvistkinja i feministička aktivistkinja Svenka Savić, zajedno je usaglašeno sledeće:

● **Svedočenja žena su važan istorijski dokument:**

svedočenja na Ženskom sudu ostaju zauvek zabeležena za istoriju i to je neprocenjiva vrednost za istoriju.

● **Žena je subjekt svoje priče, a ne objekt - žena**

mora dati saglasnost: ovo etičko pravilo striktno se poštuje u slučaju svedočenja sa ŽS.

● **Metod analize – interseksionalnost:** „*U ovom metodu, snimi se priča žene i kaže joj se da postoji mogućnost da će priča da bude štampana, da ćeš joj dati na autorizaciju, i taj tekst koja je ona uradila, tj. taj primerak se čuva u nekoj datoteci. Dok nisu objavljene, pristup datoteci imaju istraživačice, ne zato što nešto krijete, nego zato što tako čuvate žene. Žena ima pravo da interveniše sve do autorizacije. Posle autorizacije počinje faza analize i onda nema menjanja. Intervenisaće se ka književnoj standardnoj formi.*“⁹⁵

● **Redakcija/uređivanje teksta podrazumeva poštovanje činjenične istine:** „*Imate osobe koje su jako spretne sa brojkama, i one koje nisu pa one opisuju. Možemo da se pomognemo time da ako žena ne primeti da je pogrešila, ti kao redaktorka staviš fusnotu i objasniš...*“⁹⁶

94 Regionalni susret svedokinja, Vrdnik, decembar 2015.

95 Svenka Savić, isto.

96 Isto.

- **Tekst svedočenja (transkript) mora da sačuva jezičke specifičnosti:** „*Nama su dragocene jezičke osobine te osobe. Mi možemo da stavimo fusnotu i sve objasnimo*“.⁹⁷

Rad na tekstovima svedočenja, zajedno sa svedokinjama, odvijao se u više faza – sve svedokinje su više puta pregledale svoje tekstove, rukom unele izmene. Ovaj deo aktivnosti se odvijao ne samo na regionalnim susretima, već i na sastancima organizovanim u BiH, Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, dok je svedokinja iz Slovenije učestvovala kako na regionalnim susretima, tako i na radnim sastancima u Hrvatskoj. Na svim radnim sastancima u vezi sa tekstovima svedočenja, pored svedokinja, učestvovale su organizatorke, kao i feminističke terepautkinje radi pružanja podrške i pomoći. Svedokinje su takođe imale uvid u fusnote uz svoje svedočenje radi eventualnih izmena i sugestija.

Rad na tekstovima svedočenja – Svedokinje su, uz podršku organizatorki, pregledale tekstove svojih svedočenja, unosile određene izmene (tj. neznatna skraćivanja, tamo gde se činjenice ponavljaju), komentarisale fusnote koje je unela radna grupa ŽUC, nakon čega su autorizavale tekstove svedočenja.

Uvažavajući feministički kodeks ŽS, autonomiju i različitost ritmova, svedokinje i aktivistkinje Ženske mreže Kosova (članice Organizacionog odbora ŽS do održavanja ŽS), nisu bile u mogućnosti da učestvuju na regionalnim sastancima, ali su održavale svoje radne sastanke u vezi sa tekstovima svedočenja. Takođe su aktivistkinje ŽUC

97 Isto.

održavale kontakte sa svedokinjama sa Kosova, a tokom boravka na Kosovu (jun 2016.) neke od njih su potpisale.

Redakcija tekstova svedočenja - Nakon autorizacije tekstova od strane svedokinja, radna grupa ŽUC je unosila izmene. Konačnu verziju svih tekstova svedočenja, kao i fusnote, takođe je pregledala saradnica Ženskog suda Maša Malešević.

Alternativna istorija – upisivanje u istoriju glasova, osećanja, reči, razmišljanja žena...

Svedokinje su one koje govore i čije glasove prenosimo i navodeći "namerno" ono što su rekle, vrednujemo značaj njihovih reči, misli i osećanja.

Prikupljanjem ove važne istorijske građe koju pre/dajemo ženama „...mi tragamo za istorijom žena”⁹⁸, vrednujući znanja koja ne zauzimaju mesto koje zaslužuju u objektivnoj, oficijelnoj istoriji ili u "propuštenoj istoriji" (Svetlana Aleksijević)⁹⁹.

Ovaj proces obuhvata aktivnosti kao što su: audio snimanje, skidanje transkripata, obrada materijala - izveštaja sa svih događaja u nastavku procesa ŽS. U periodu nakon događaja u Sarajevu priređeno je oko 250 strana materijala (sa regionalnih susreta, promocija ŽS, promišljanja, susreta). Iz ovog obimnog materijala uzeti su navodi/citati učesnica procesa i korišćeni u ovom tekstu.

98 Svenka Savić, isto.

99 Svetlana Aleksijević, Rat nema žensko lice, Čarobna knjiga, Petrovaradin, 2015.

VII Angažovana umetnost - rad na dokumentarnom filmu o Ženskom sudu u Sarajevu

Aktivnosti na izradi filma su bile brojne:

Video arhiva događaja u Sarajevu: radna grupa u koordinaciji filmske rediteljke Jelene Marković i montažerke Marije Aranđelović radila je na filmskoj arhivi događaja u Sarajevu. Urađena je video arhiva u trajanju od 18 sati, celokupni materijal je montiran.

Priprema video materijala za izradu dokumentarnog filma o Ženskom sudu: razvrstavanje, klasifikacija, odabir kadrova; stručne konsultacije autora dokumentarnog filma sa organizatorkama Ženskog suda, kao i sa umetničkim savetnicima (4 sesije); izrada scenarija za dokumentarni film o Ženskom sudu; snimanje dodatnih intervjeta i razgovora za potrebe dokumentarnog filma o ŽS; montaža filma; finalne konsultacije sa organizatorkama ŽS i umetničkim konsultantima. U okviru ove aktivnosti održano je dvadesetak radnih sastanaka u Beogradu, u prostorijama ŽUC.

Projekcija radne verzije dokumentarnog filma o ŽS: svedokinje na ŽS su aktivno učestvovalle u osmišljavanju filma. Profesionalna umetnička ekipa je, uvažavajući mišljenja i sugestije svedokinja, uradila montažu radne verzije u trajanju od 50 minuta. Na regionalnom susretu svedokinja u Banji Koviljači, krajem maja 2016. godine, svedokinje su ocenile da je film „veoma dobro urađen”, jer: „izražava emocije svedokinja, njihov bol, ali i snagu”; ocenile su takođe da film ima „visok profesionalni nivo” i predstavlja „važan doprinos tranzicionej pravdi i razumevanju konteksta svedočenja”. Međutim, svedokinje su iznele još neke sugestije, insistirajući na tome da se u filmu „posveti malo više prostora otporu žena”, što svedoči o političkom sazrevanju svedokinja kroz proces ŽS - od preživelih žrtava-

va nasilja postaju akterke pravednog mira.

U Beogradu je 7. oktobra 2016. godine održana promocija dokumentarnog filma „Ženski sud – feministički pristup pravdi“ (reditelj Filip Markovinović, produkcija ŽUC, trajanje 52 minuta), na kojoj je učestvovalo 30 svedokinja iz svih zemalja bivše Jugoslavije, organizatorke i saradnice ŽS. Ovom događaju je prisustvovalo oko sto pedeset osoba iz svih zemalja bivše Jugoslavije, kao i iz desetak evropskih zemalja. Film je prikazan na svim javnim prezentacijama ŽS, a preveden je i na albanski, engleski, italijanski, ruski i španski jezik.

Grupa za video aktivizam Žena u crnom – još neke aktivnosti povezane sa ŽS

Individualna svedočenja su snimljena na Ženskom sudu u Sarajevu u trajanju od 12 časova i 15 minuta (ili 635 minuta). Navedeni materijal je urađen za svedokinje, kao znak priznanja i poštovanja prema njima.

Grupa za video aktivizam uradila je veliki broj video materijala: o promocijama ŽS, za potrebe obrazovnih programa ŽS priredila je video materijale (prevode i titlovanja), radi upoznavanja međunarodnih iskustava na polju tranzicione pravde, borbi žena za mir i pravdu u raznim kontekstima, umetničko-aktivističkom angažmanu ŽUC u suočavanju s prošlošću. Nakon događaja u Sarajevu ova grupa je uradila više desetina kratkih dokumentarnih filmova o uličnim akcijama, akcijama svedokinja za pravedan mir, itd.

VIII Institucionalna pravda ne zadovoljava pravdu – opravdano nepoverenje žena u sudsku pravdu

Na svim aktivnostima svedokinje i ostale učesnice su izrazavale veliku zabrinutost zbog nedostataka institucionalne pravde, a njihova iskustva se mogu rezimirati na sledeći način:

Institucionalni pravni sistem ne funkcioniše na nivou država u regiji. Iako su neke svedokinje, zahvaljujući ŽS, ostvarile svoja prava, u celini gledano, **preovladava potpuno nepoverenje žena u sudsku pravdu**. Naime, svedokinje su iznosile iskustva sa sudovima, na predmetima koja nisu direktno povezana sa svedočenjima na ŽS a koja pokazuju odustvo odgovornosti svih država prema žrtvama: “*Ni država Kosovo nije prihvatile odgovornost, država Kosovo mi, kao žrtvi, nikada nije dala neku reparaciju...*”¹⁰⁰. Za većinu žrtava organizacije civilnog društva/ OCD su jedini vid podrške i pomoći, međutim OCD ne mogu da zamene državu u mnogim pitanjima (sudovi i suđenja, materijalne i druge reparacije).

● **Sistem međunarodne pravde je urušen.** To potvrđuju presude u Hagu (Radovan Karadžić i Vojislav Šešelj). U razgovorima o uticaju nedavnih presuda (mart i april 2016.) u Haškom tribunalu (Radovanu Karadžiću, osuđenom na 40 godina zatvora i Vojislavu Šešelju, oslobođenom optužbi), učesnice su kazale da su presude dovele do brojnih negativnih posledica:

100 Nurije Tolaj, Prizren, 5. novembar 2016.

● Duboko razočaranje Haškim tribunalom: „U mjestu da osudi zločince, on je doveo do toga da su žrtve osuđene, a da su zločinci nagrađeni“; „Haški sud je politički sud preko koga diktiraju svetsku politiku“; „Ja sam bila vatre-na podržavateljka Haškog tribunala, od početka osnivanja. Za mene je sad taj sud veliko razočaranje“¹⁰¹.

● Potpuno nepoverenje u institucionalnu pravdu – i na međunarodnom i na nacionalnom nivou: „Sudovi nagrađuju zločince i ponižavaju žrtve“; „Ja se naježim na sve sudove, bilo nacionalne ili međunarodne. Ja sam prošla sve sudove, oni su nepravedni i zastrašujući“¹⁰².

● Jačanje nacionalizma u celoj regiji: „Posle presuda, ljudi iz mog okruženja koji se nisu izjašnjavali kao nacionalisti, sada se izjašnjavaju glasno, sramota je ne biti nacionalista...“; „Nacionalizam i fašizam na svim stranama su strašni“; „Gore je nego devedesetih godina. Svuda buja nacionalizam...“; „Posle ovih presuda mene je strah. Patriotizam ne znači koliko voliš svoje nego koliko mrziš druge“¹⁰³.

● Slavljenje zločinaca heroja, i na nivou države i društva, posebno među mladima: „Zločinci postaju narodni heroji pa omladinci na utakmice i koncerte nose majice sa njihovim licima. Na svakoj utakmici se čuje „nož, žica, Srebrenica“ „Slave se ratni zločinci i to u svim bivšim republikama. I za društvo i za državu su to idoli“¹⁰⁴.

101 Sa regionalnih susreta svedokinja.

102 Isto.

103 Isto.

104 Isto.

● **Mir nije povezan za pravdom i kažnjivošću:** „*Kad bi zločinci bili adekvatno osuđeni, brže bi i bolje došlo do suživota i pomirenja na ovim prostorima*“.¹⁰⁵ U celokupnom procesu ŽS upozoravaju na klimu i praksu nekažnjivosti i ogroman broj neprocesuiranih zločina i pored prikupljenih dokaza: „*Ima toliko dokaza da svи osumnjičeni mogu da budu osuđeni najtežim kaznama*“.¹⁰⁶

Svedokinje na ŽS iz Srbije su najvećim delom svedočile o zločinu prisilnih mobilizacija u Srbiji (1991 - 1999) i za sada ne postoji način da zadovolje pravdu. O ovim nepriznatim zločinima protiv mira vojne i civilne vlasti su odbijale i dalje odbijaju objavljivanje podataka, zato što se to smatralo (i smatra se i dalje) vojnom tajnom. Ovaj zločin, nažalost, ne priznaju ni međunarodne institucije. Prisilno mobilisani muškarci, od kojih su mnogi bili dezerteri rata, žrtve su ne samo regionalnog nego i međunarodnog militarizma. Svedokinje to smatraju krajnje nepravednim i neopravdanim, naglašavajući potrebu daljeg obelodanjivanja ovog nepriznatog, prećutanog, potisnutog zločina kao jedno od važnih pitanja pravde iz feminističko-antimilitariističke perspektive.

Premda ozlojeđene zbog negativnih iskustva sa sudovima i suđenjima, učesnice uvažavaju značaj institucionalne pravde, odlučne su da utiču na menjanje tog sistema. Međutim, svedokinje prvenstveno insistiraju na neophodnosti daljeg razvijanja drugačijeg modela pravednosti („*Moja je želja da se zadovolji pravda a ne pravo*“)¹⁰⁷. Smatraju da

105 Isto.

106 Zumra Šehomerović, Regionalni susret svedokinja, Banja Koviljača, maj 2016.

107 Vesna Đordović, Feministički diskusioni kružok, Tivat, april 2016.

su koncept i praksa ŽS ti koji zadovoljavaju pravednost iz perspektive žena, ali i svih deprivilegovanih.

IX Još neki izazovi i teškoće u nastavku procesa ŽS

Kao što je navedeno, nastavak procesa ŽS odvijao se u daleko opuštenijoj atmosferi nego pre Sarajeva, pre svega zato što je održan istorijski događaj „značajan i za ono što će se dešavati u budućnosti“.¹⁰⁸ Međutim, tokom organizovanja širokog spektra edukativnih i drugih aktivnosti, **suočavale smo se i sa određenim izazovima i teškoćama** koje možemo rezimirati na sledeći način:

Jačanje nacionalističkih/ultradesničarskih/fašističkih snaga u celoj regiji, Evropi, svetu; siromaštvo, ekonomska beda, sprega kriminala i političkih elita. Svedokinje, kao i žene koje su prisustvovale javnim prezentacijama ŽS (muškarci u manjem broju), smatraju da i dalje preovladavaju nacionalizam, militarizam, nebezbednost, posebno za manjine, pre svega etničke, ali i manjine na osnovu rasne, ideološke, seksualne pripadnosti; i dalje preovladava strah od javnog iznošenja svedočenja o 1990-im, što je posebno izraženo kod pripadnica etničkih manjina i to u svim državama bivše Jugoslavije;

Javna podrška Ženskom sudu je nedovoljna i svedokinje, kao i druge učesnice u procesu iz svih zemalja bivše Jugoslavije su navodile brojne prepreke:

- strah od zameranja, strah od represalija/odmazdi, pritisaka države i zajednice;

108 Rada Žarković, Regionalni susret svedokinja, Banja Koviljača, maj 2016.

- zavet čutanja, nacionalizam, verski ekstremizam, militarizam, posebno među mladima;
- nekažnjivost na nivou države i društva, u svim sredinama postoji veliki broj nekažnjenih zločina i zločinaca – to izaziva ogroman strah, neizvesnost, frustracije;
- manipulacija žrtvama, lažna obećanja, pogotovo u predizbornim kampanjama;
- političke elite manipulišu tzv. nacionalnim interesima, izazivaju etničke razdore, zarad sticanja profita, itd.

Vidljivost aktivnosti u vezi sa ŽS manja je od očekivanog u krugovima izvan naših aktivističkih (lokalnih, regionalnih, međunarodnih) i to se može objasniti našim fokusom na rad sa svedokinja, ali i manjim interesovanjem za pitanja tranzicione pravde generalno, posebno u ovoj regiji.

Podrška ŽS u akademskoj zajednici: izvan kruga saradnica/ekspertkinja na ŽS, podrška unutar akademske zajednice u regiji je manja od očekivane. Međutim, interesovanje međunarodnih ekspertkinja i eksperata za tranzicionu pravdu za naše iskustvo ŽS daleko je veće od "domaćeg". Dosadašnje, doduše ograničeno, iskustvo sa prezentacijama ŽS među studentima/studentkinjama u Srbiji pokazuje "zasićenost" pitanjima suočavanja s prošlošću, a zapravo ukazuje na dominantno odbijanje suočavanja sa teretom zločina počinjenih "u naše ime".

Što se tiče **podrške svedokinja**, pored podrške koja se pruža svedokinjama u okviru procesa ŽS, ona se uglavnom svodi na podršku užeg okruženja/zajednice, pre svega porodice, organizacije, ali da je neophodno daleko više uraditi na ovom planu.

Određene specifičnosti konteksta nisu omogućile svim svedokinja da ravnopravno učestvuju u nastavku procesa ŽS - tokom naših susreta sa Albankama sa Kosova, govorile su da je, pored jezičke barijere, kako izražen “*strah od oživljavanja trauma, odnosno vraćanje u sećanje. Žene sa Kosova su se prvi put susrele sa tako nečim kao što je Ženski sud...u budućnosti će biti bolje*”.¹⁰⁹ U cilju prevazilaženja problema, naglašavale su potrebu da se u narednom periodu što više šire informacije o ŽS, organizuju promocije dokumentarnog filma o ŽS. Naravno, koordinacija nastavka procesa ŽS, u skladu sa feminističkim kodeksom uvažava različistosti, autonomije u radu i pruža bezuslovnu podršku.

Finansijski problem - nedostatak sredstava za nastavak procesa, viktimističko-paternalistički pristup u politici međunarodne pomoći: „*Mi smo ohrabrike žene da govore u svoje ime, da ne dozvoljavaju drugima da ih iskorisćavaju. Tragedija što se nastavlja to da oni zahtijevaju da vi ostanete u poziciji žrtve*“¹¹⁰; prestanak interesovanja za regiju i temu: „*Za donatore ova regija nije više prioritetno područje, a pitanje suočavanja ih uopšte i ne interesuje...*“¹¹¹

X Šta dalje? Predlozi za nastavak procesa ŽS

Očekivanja svedokinja na ŽS u pogledu nastavka procesa su velika, u emotivno-političkom pogledu: „*Da se očuva ova naša ‘porodica’; da nastavimo da se obrazujemo, da preuzimamo obaveze...*“

109 Venera Cocaj, Prizren, Kosovo, 5. novembar 2016.

110 Jadranka Miličević, Regionalni susret svedokinja, Banja Koviljača, maj 2016.

111 Staša Zajović, isto.

Jasno je izražena spremnost učesnica procesa da neguju emotivnu povezanost i političke principe:

„Stvorila se jedna zajednica žena povezana ne samo bolom nego i snagom...“¹¹² i odlučnošću da nastave zajednički rad: „Svaki naš susret je željno iščekivan da se vidimo i družimo, da stičemo nova saznanja i preuzimamo obaveze. Svaki naš sastanak koristimo kao radni...“.¹¹³ Odluku da nastave rad dele sve svedokinje koje učestvuju u nastavku procesa: „Nećemo stati, moramo nastaviti dalje...“¹¹⁴; „Mene niko zaustaviti neće, za pravdu i istinu boriću se dok sam živa...“.¹¹⁵

Od predloga i planova za naredni period, izdvajamo one koje najčešće pominju učesnice u procesu:

Javne prezentacije Ženskog suda. Radi širenja ideja ŽS, učesnice su se saglasile da je neophodno uložiti mnogo više napora na promociji ideja i doprinosa ŽS. Upoznavanje šire javnosti i građanstva sa idejom i iskustvima ŽS jedan je od ciljeva javnih prezentacija, i stvaranje prostora za organizovanje "mini" ženskih sudova po specifičnim problemima sa kojima se suočavaju žene. Napravljen je precizan plan za organizovanje javnih prezentacija u svim državama bivše Jugoslavije, uz najaktivinije učešće svedokinja iz svih tih država.

Ka mreži Ženskog suda - organizovanje "mini" ženskih sudova. Među predlozima za "mini" ŽS, a koji su najčešće iznošeni tokom dosadašnjih javnih prezentacija/promocija ŽS su: nasilje/diskriminacija na etničkoj osnovi,

112 Mirjana Učakar, regionalni susret, Vrdnik, decembar 2015.

113 Šaha Hrustić, isto.

114 Ljubica Andelković Đukić, Regionalni susret svedokinja, Banja Koviljača, maj 2016.

115 Marica Šećatović, Ljubljana 16. oktobar 2016.

uključujući i progon, kao i pitanja vezana za kršenje radnih prava žena, militarizacija na nivou društva i države... Možemo zaključiti da se radi o višestrukom/višeslojnom nasilju, da su razni vidovi nasilja međusobno isprepleteni (etničko/klasno/rodno/militarističko). U ovom procesu biće korišćena iskustva organizavanja ŽS, ali će se razvijati i nove prakse. Svedokinje su izrazile spremnost da učestvuju u celokupnom toku priprema, posebno u prenošenju iskustava sa ŽS, da pruže emotivno-moralno-političku podršku. U ovom trenutku realizovane su pripremne aktivnosti za organizovanje "mini" ŽS o eksploraciji u kontekstu pljačkaške privatizacije – o brutalnom kršenju radnih prava žena (U Srbiji), kao i etničko-militarističkoj diskriminaciji (Slovenija, Crna Gora, Srbija...).

Feministička etika brige i odgovornosti. Praćenje suđenja za ratne zločine na kojima učestvuju svedokinje na ŽS, od kojih su mnoge srodnice ubijenih; emotivna i moralna podrška na suđenjima za ratne zločine. U toku je suđenje za zločin počinjen u Kravici, jula 1995. (u okviru genocida u Srebrenici), dok će se o drugim suđenjima svedokinje i organizatorke blagovremeno obaveštavati.

Takođe će biti organizovane sledeće aktivnosti:

- *Nastavak promocija Ženskog suda, promocija Ženske knjige svedočenja* – u aktivističkim, akademskim krugovima, među širim građanstvom;
- *Nastavak dosadašnjih edukativnih aktivnosti* - regionalni susreti svedokinja, feministički diskusioni kružoci;
- *Psihološka podrška svedokinjama* na ŽS (individualna i grupna);
- *Pružanje pravne podrške svedokinjama* - sistem podrš-

ke ženama u pravnim postupcima radi vršenja pritiska na institucionalni pravni sistem, posebno radi menjanja nepravdenih zakonskih rešenja;

- *Učešće u aktivnostima ŽUC i drugih organizacija* - ulične akcije u vezi sa suočavanjem sa prošlošću, akcije solidarnosti sa ratnim izbeglicama sa Bliskog i Srednjeg Istoka. Proces će verovatno dovesti i do drugih aktivnosti.

XI Umesto zaključaka - naučene lekcije, učinci ŽS...

Prvi ženski sud na teritoriji Evrope, održan je u Sarajevu, od 07. do 10. maja 2015. godine. Događaj u Sarajevu okupio je žene iz svih država naslednica bivše Jugoslavije (SFRJ): Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Kosova, Makedonije, Slovenije i Srbije, kao i žene iz cele Evrope i mnogih vanevropskih zemalja.

Događaj u Sarajevu je imao ‘istorijski’ značaj – na individualnom i kolektivnom nivou; na osnovu zajedničkih promišljanja svedokinja, organizatorki, aktivistkinja, ocenjeno je da su očekivanja u potpunosti ispunjena, da je organizacija je bila odlična, itd.

Završni događaj u Sarajevu nije kraj procesa ŽS, već je podstakao nastavak razvijanja novih modela pravde iz feminističke perspektive. To je obaveza pre svega prema svedokinjama, ali i čin preuzimanja odgovornosti prema ogromnom teretu nedavne prošlosti i njenim posledicama na svakodnevnicu žena na ekonomsko-socijalnom, političkom, kulturnom planu.

Svedokinje na ŽS su subjekti/akterke nastavka procesa. Svedokinje smatraju da je najvažnije to što je kroz ŽS

(kako pre događaja u Sarajevu, tako i nakon njega) stvoren prostor za solidarnost, uzajamnu podršku, veliko povereće kao pretpostavke za zajedičku borbu za pravedan mir.

Ojačana je solidarna zajednica žena-žrtava/prežive-lih zlodela i nepravdi i u ratu i u tzv. miru. To su žene raznih etničkih pripadnosti, životnih stilova, obrazovnog nivoa, generacijske pripadnosti. Ova solidarna zajednica žena, povezana je kako zajedničkim iskustvom proživljenih patnji, tako i iskustvom individualnog i kolektivnog otpora.

Stvoreni su modeli rada u sinergiji svedokinja, organizatorki, feminističkog tima terapeutkinja, a delom i žena iz akademske zajednice, pre svega onih koje su učestvovali na događaju u Sarajevu. Koristile smo neke od oblika rada iz prethodnog perioda, ali smo uvodile/izumljivale i nove, a na to su nas najviše "vodile" svedokinje na ŽS. **Horizontalni karakter** nastavka procesa ŽS se ispoljava u **aktivnom doprinosu alternativnoj istoriji**, zajedničkom radu na svedočenjima u ovoj publikaciji; horizontalni karakter rada ispoljava se u celokupnom nastavku ŽS.

Nastavljena je feministička politika proizvodnje znanja - potvrđena je potreba za prenošenjem znanja, zajedničkim učenjem (političkom edukacijom, kreiranjem teorijskih znanja na osnovu iskustva, preispitivanjem i ukidanjem hijerarhije između raznih vidova znanja, upoznavanjem sa iskustvom ženskog međunarodnog pokreta za mir i pravdu u svetu).

Nastavljen je aktivni doprinos žena žrtava kao subje-kata i akterki feminističke pravde kroz dalje razvijanje feminističkog koncepta pravde koji se ispoljava pre svega kao: kontinuitet nepravdi i nasilje nad ženama, počev od rata do postratnog perioda, i u privatnoj i u javnoj sferi; višeslojnost/interseksionalnost nasilja - isprepletenost i međusobna povezanost svih vidova nasilja (rodnog, etničkog, socio-ekonomsko, militarističkog, političkog, itd.) i njegovog uticaja na žene; kontinuirani otpor žena ratu, seksizmu, militarizmu, nacionalizmu. Razvijanje feminističkog koncepta pravde odvija se u zajedničkom radu svedokinja, aktivistkinja/organizatorki ŽS, žena iz akademske zajednice, umetničkih kolektiva.

Svedokinje su postale aktivistkinje – ženski aktivizam doživljavaju kao značajnu komponentu života, uključile su se u raznovrsne aktivnosti ženskih grupa i organizacija civilnog društva; svedokinje su stvorile raznovrsne oblike uzajamne podrške i solidarnosti – uzajamne posete, susreti, "Solidarne majke za mir", itd.

Feministička etika brige se ispoljava kao kontinui-rana podrška svedokinjama u nastavku procesa ŽS – grupni sastanci/savetovanja sa svedokinjama, individualnim terapeutskim radom. Ovaj vid podrške uključuje i konkretne mere psihološke, ali i pravne zaštite svedokinja koje vode razne pravne postupke.

Zahvaljujući svedočenjima na ŽS i podršci organi-zatorki, neke od svedokinja su izdejstvovale velike pravne pobeđe – materijalne reparacije, neke svedokinje je proces ŽS osnažio da vode složene pravne procedure povrata imovine. Međutim, premda su neke svedokinje

zahvaljujući ŽS ostvarile svoja prava, u celini gledano, kod njih preovladava potpuno nepoverenje u sudsku pravdu.

Ženski sud je dao značajan doprinos feminističkom pokretu u regiji i šire. Proces ŽS je ojačao koheziju među feminističkim grupama koje se bave suočavanjem s prošlošću iz feminističke perspektive, kao i celokupnog feminističkog pokreta.

Nastavak procesa je obelodanio brojne teškoće i prepreke, od kojih navodimo samo neke:

Institucionalna pravda ne zadovoljava pravdu – opravdano nepoverenje žena u sudsku pravdu. Na svim aktivnostima svedokinje i ostale učesnice su izražavale veliku zabrinutost zbog toga što *institucionalni pravni sistem ne funkcioniše na nivou država* u regiji; smatraju da je nedavnim presudama u Haškom tribunalu, *sistem međunarodne pravde urušen*;

Jačanje nacionalističkih/ultradesničarskih/fašističkih snaga u celoj regiji, Evropi, svetu; siromaštvo, ekonomski beda, sprega kriminala i političkih elita. I dalje preovladavaju nacionalizam, militarizam, nebezbednost, posebno za manjine, pre svega etničke, ali i manjine na osnovu rasne, ideološke, seksualne pripadnosti; i dalje preovladava strah od javnog iznošenja svedočenja o 1990-im, što je posebno izraženo kod pripadnika etničkih manjina i to u svim državama bivše Jugoslavije.

Teškoće proizilaze i iz finansijskih problema - nedostatak sredstava za nastavak procesa, viktimističko-patrialistički pristup u politici međunarodne pomoći; prestanak interesovanja za regiju i temu.

„Nećemo stati, moramo nastaviti dalje...“ i/ili „,Mene niko zaustaviti neće, za pravdu i istinu boriću se dok sam živa...“

Feministička etika odgovornosti se kod svedokinja, organizatorki, aktivistkinja izražava i kao preuzimanje obaveze da se nastavi proces kroz brojne aktivnosti: stvaranje mreže ženskih sudova putem organizovanja 'mini' ženskih sudova po specifičnim pitanjima u zemljiama u regiji i u tom pravcu su napravljeni konkretni koraci; feministička etika brige i odgovornosti u vidu solidarne podrške ženama koje vode pravne postupke, zajedničko praćenje suđenja za ratne zločine, javne prezentacije ŽS radi veće vidljivosti feminističke pravde, zajednička proizvodnja znanja – obrazovanje, aktivizam...

Nastavlja se uzbudljiva političko/emotivna/etička delatnost, u kojoj je proces jednako važan, čak i važniji od rezultata, u kojem se ciljevi definišu kroz proces, u kojem se jednakopravno stapaju politika odnosa sa etikom odgovornosti.

**ŽENSKI SUD:
FEMINISTIČKI
PRISTUP PRAVDI,
SARAJEVO,
7. -10. maj 2015.**

Rat protiv civilnog stanovništva (militarističko/etničko/rodno... nasilje)

I sesija

Svedokinje:

Jelena Baketa, Lovas, Hrvatska

Šehida Abdurahmanović, Srebrenica, Bosna i
Hercegovina

Zumra Šehomerović, Srebrenica, Bosna i Hercegovina

Rejha Avdić, Bratunac, Bosna i Hercegovina

Nura Mustafić, Srebrenica, Bosna i Hercegovina

Kadefa Rizvanović, Bratunac, Bosna i Hercegovina

Fahrije Hoti, Kosovo

Fitore Maloku, Kosovo

Suvada Selimović, Đulići, Bosna i Hercegovina

Miradije Ramadani, Kosovo

Šaha Hrustić, Klisa, Bosna i Hercegovina

Jelena Baketa,
Lovas
Hrvatska

Ja sam iz udruge „Vukovarske majke“¹¹⁶ iz Lovasa¹¹⁷. Da vam ispričam svoju priču i šta sam ja preživjela, strašno je i prestrašno, ali, evo, preživjela sam. Kada je počeo napad od Šida¹¹⁸ i Tovarnika, moj sin je tada poginio u Tovarniku¹¹⁹. Naši su kupili žene i djecu po njivama i vraćali se u Lovas. Svi su se vraćali, samo njega nema. Onda smo kum i ja sjeli u kola, išli smo ga tražiti i cijelu noć smo ostali u Tovarniku. I ljudi su ga našli i pokupili mrtvog. Onda smo ga donijeli kući i stavili ga u grobnicu i dostoјno ga sahranili. Za njega znam.

Kada je počelo u Vukovaru¹²⁰, ja sam imala dva sina u Vukovaru. Nisam znala o njima ništa. Suprug i ja smo bili kod kuće. To je trajalo dosta dugo. Onda smo se čuli telefonom, bili su živi, i tako dalje..., da ne pričam sve u detalje. U Vukovaru je počelo 24.08.1991. Meni je tetka u Vukovaru, pa mi jejavila: „Jelena, u Vukovaru je rat“. Mi više nismo mogli u Vukovar, tako da sam se još par puta čula telefonom sa njima i to je bilo sve. Srednji sin mi je nestao u

116 Vukovarske majke – udruga roditelja i obitelji zarobljenih i nasilno odvedenih hrvatskih branitelja.

117 Lovas – naselje i sedište istoimene opštine u istočnom delu Hrvatske, neposredno uz granicu sa Srbijom, koje je za vreme srpske agresije na Hrvatsku, 1991. došlo pod okupaciju i gde je počinjen veliki masakr nad civilnim stanovništvom hrvatske nacionalnosti.

118 Šid – gradsko naselje u opštini Šid u neposrednoj blizini granice Srbije i Hrvatske.

119 Tovarnik – naseljeno mesto i sedište opštine, na granici Hrvatske i Srbije.

120 Vukovar – hrvatski grad i rečna luka na Dunavu, koji je za vreme srpske agresije i okupacije tog dela Hrvatske pretrpeo jako velika razaranja i bio poprište masovnog ubijanja civila hrvatske nacionalnosti.

Vukovaru, odveden je iz Vukovarske bolnice¹²¹ i ni danas o njemu ne znam ništa. Kada su voženi na Ovčaru¹²², jedan autobus je nestao sa ljudima. Nije istina da niko o tom autobusu ne zna ništa, ali do dan danas taj autobus nije pronađen, a ni ljudi. Šta je bilo, ne znam. Da li je završio u Dunavu? Da li je ubijen? Informacija sam imala svakakvih, ali istinu ne znam ni dan danas. Suprug i ja smo bili u Lovasu. Suprug je bio matičar u selu i kada se išlo za Ilok¹²³, kada se spremao napad na Lovas, ja sam otišla za Ilok. On je ostao, rekao je da mora da čuva matične knjige da se ne unište. Šef mu je naredio da će ostati bez posla ako pobegne. I on je ostao. Ja sam otišla u Ilok i sa Iločkim konvojem¹²⁴ sam otišla u Zagreb. Sama, bez ikoga svoga. I tako sam čula da je i suprug ubijen, što nije bilo istina. To su mi bile dojave, valjda iz inata da i ja završim isto. Ali, eto, ja sam usprkos svemu preživjela. On je prošao svašta, na koncu je dobio batina, vodili su ga u miliciju kada su zauzeli Lovas, tukli su ga. Ipak ga je jedan Srbin spasio, izvezao ga je u Bosnu i on je stigao u Zagreb uoči katoličkog Badnjaka. A sin, najstariji, on je izašao u proboju. On je radio u policiji u Vukovaru. Stigao je prije muža. Rekao mi je: „Mama, ja

121 Vukovarska bolnica – opšta županijska bolnica, koja je postala jednim od najpoznatijih simbola stradanja grada Vukovara. Bila je izložena svakodnevnom granatiranju (700 granata dnevno) u periodu od 24.08. do 20.11.1991. godine, dok se u njoj nalazilo oko 4.000 ranjenika.

122 Ovčara – poljoprivredno dobro kraj Vukovara, koje je postalo mesto ratnog zločina (ubistvo više od 200 ranjenika izvedenih iz vukovarske bolnice), 21.11.1991. godine.

123 Ilok – najistočniji grad u Hrvatskoj, u Vukovarsko-sremskoj županiji, na granici sa Srbijom.

124 Iločki konvoj – pregovori o predaji Iloka između JNA i civilnih vlasti vođeni su oktobra 1991. godine, kada je vojska tražila predaju oružja, a ljudi su na referendumu izglasali masovno iseljavanje iz grada. Konvoji su krenuli iz Iloka 17.10.1991. godine, uz garanciju vojske da će svi koji to budu želeli moći da napuste grad. Pojedini ljudi su međutim izdvajani iz kolene da bi završili u logoru za ratne zarobljenike u Begejcima, u Srbiji.

o Goranu ne znam ništa.“ On je bio u bolnici, pomagao je, donosio je hranu, jer ranjenici nisu imali šta da jedu. Jedan čovjek mu je pričao, ne znam ni šta je ni ko je, koji je bio teško ranjen da mu je on dao svoj krevet. Ne znam gdje je on spavao. I tako, kada je pao Vukovar, on je nestao i ni dan danas o njemu ne znam ništa.

Pratila sam suđenje za Ovčaru¹²⁵. Spominjali su ga njegove komšije pravoslavne vjere koji su ga poznali. Pitali su jednog živog svjedoka sa Ovčare o Goranu. Jedan je čitao spisak, taj je bio glavni zlikovac u Vukovaru, mog sina je pročitao prvog. Ja sam tražila suočenje, nisam mogla da ga dobijem, da ga pitam šta zna o njemu. Onda je advokat Todorović rekao da će on da ga pita, i pitao je, ali je taj rekao da ne zna ko je to. Posle sam saznaла da su bili dobri, da su bili komšije, ali nije htio ništa reći. I to je trajalo i traje i danas da ja o njemu ništa ne znam. Nema šta nisam napravila, imala sam svakakve poruke od tih pravoslavaca da je Goran živ, da nije pod svojim imenom i prezimenom. Ali do dan danas istine nema. Da je živ, javio bi se meni.

Ne daj Bože da se više ikada ovo ponovi. Slično sam preživjela u Drugom svjetskom ratu. Ja ne pamtim svog oca. Sada moji unuci ne pamte svoje očeve, jer su moja dva sina imali žene i djecu. Ovaj što je poginio ostavio je djecu - sina od pet mjeseci i čerku od tri i po godine. I oni su prošli kao i ja. Ne znam šta da kažem, da ne odugovlačim, imala bih knjige napisati.

Kada sam stigla u Zagreb, nisam znala ni gdje sam, ni ko sam, ni šta sam. Više sam poznavala Beograd nego

125 Suđenje za Ovčaru – Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju je za zločine na Ovčari osudio: Mileta Mrkšića na 20 godina, Veselina Šljivančanina na 5 pa na 17 godina zatvora, a optužio je još i Željka Ražnatovića Arkana, Slavka Dokmanovića i Vojislava Šešelja. Veće za ratne zločine Specijalnog suda u Beogradu optužilo je 15 osoba, a osudilo 10 na zatvorske kazne u trajanju od 5 do 20 godina.

Zagreb. Bilo je bliže, pa smo išli kod ljekara u Beograd. U Zagrebu sam poznavala jednog ljekara pa me on smjestio. Kada je Vukovarski konvoj¹²⁶ došao u Zagreb, onda su mi medicinske sestre koje sam poznavala, jer sam radila kao volonterka u Crvenom križu, kazale da je Gorana spašavao jedan doktor kojeg ja poznam i kojeg sam pitala da li je bio u Vukovaru kada je pao Vukovar, ali sam sazna da mi nije rekao istinu. Bili smo dobri. On ima dva sina. On je sada u Srbiji, u Trsteniku¹²⁷. Pričali smo telefonom. Rekao mi je da nije bio u Vukovaru kada je Vukovar pao¹²⁸, a to nije istina. Tako da istinu, onaj ko zna, neće da kaže. I trebalo bi da se istina sazna i da budemo opet svi dobri kao što smo nekad bili. Kod nas u selu nije bilo nikoga ko je bio zavađen sa Srbima. Bili smo svi dobri. A kada se zakuhalo, onda je bilo svašta. Naređivao je onaj što se u Lovasu rodio, sve uz pomoć vojske. I ja ne vjerujem da dokumente nema Beograd.

Dokle se ne sazna istina, nema više onog povjerenja. Da saznam, bar da imam grob, kao što imam za ovog najmlađeg, pa odem, pa se isplačem. Za ovoga samo razmišljam gdje će ga sresti, gdje će ga naći. Jer je bilo svakakvih poruka da je otišao „preko“, ali ne znam gdje je to „preko“. Pa sve mislim da će ga možda naći u Srbiji, u Njemačkoj, u Australiji. Ne znam više šta da pomislim, ni šta me drži. Valjda mi je Bog dao snage da mogu sve to da izdržim. Eto toliko. Želim da se sazna, da se daju podaci, da mi svoje

126 Vukovarski konvoj – 19.10.1991. iz grada Vukovara izašao je humanitarni konvoj u organizaciji Ministarstva zdravlja i udruženja Lekari bez granica, lutao je preko 12 sati sa 103 ranjenika i uspeo da ih prebací na teritoriju koju je kontrolisala Hrvatska.

127 Trstenik – grad u Rasinskom okrugu u Srbiji, smešten na reci Zapadna Morava.

128 Pad Vukovara – Posle opsade duge 87 dana (između 25.08. i 18.11.1991.), od strane srpskih oružanih formacija i JNA, kada je na grad padalo 12.000 granata dnevno, grad je branilo 1.800 branitelja nasuprot 36.000 vojnika sa druge strane, grad je pao predajom poslednjih branitelja.

sahranimo dostoјno па да имам гроб. Mislim da bi mi bilo lakše.

Šehida Abdurahmanović,
Srebrenica
Bosna i Hercegovina

Ja dolazim iz Srebrenice¹²⁹, članica sam pokreta „Majke enklava Srebrenica i Žepa“¹³⁰. Kada sam obavljala razgovor i pripreme za ovo svjedočenje, ja sam se odlučila za jedan dan za koji ja smatram da je bio najteži za mene i moju djecu. Slučajno ili ne, to je bio baš današnji dan, 8. maj 1992. godine, kada je moj muž ubijen i kada su meni arkanovci¹³¹ ušli u stan. I uvijek se predstavljam kao žrtva genocida prvo iz 1992. godine, pa tek onda iz 1995. godine, jer 1995. je bila kraj i tada sam pogubila sve.

Danas je baš 8. maj, baš se potrefilo tako. On se obilježava i u Srebrenici. Sramota me da plačem kada čujem ove majke. Već dvadeset godina gazim ovaj put, ali nisam uspjela da savladam emocije. Ponosna sam na samu sebe.

Na današnji dan, u popodnevnim časovima, doživjela sam porodičnu tragediju. Imala sam tu nesreću da se sretnem oči u oči sa dželatima. Ja i moj muž i naša djeca

129 Srebrenica – gradsko naselje i sedište opštine Srebrenica u istočnom delu Bosne i Hercegovine, koje je za vreme srpske agresije na BiH postalo mesto genocida u julu 1995. godine.

130 Pokret Majke enklava Srebrenice i Žepe – jedna od bosanskohercegovačkih nevladinih organizacija koja okuplja preživele, te članove porodica ubijenih i nestalih 1995. godine, nakon pada zaštićenih zona Srebrenica i Žepa; osnovana je 1996 godine, a svoje kancelarije ima u Sarajevu i Potočarima (Srebrenica).

131 Arkanovci – srpska dobrovoljačka garda jeste jedan od naziva pod kojim su oružane operacije u Hrvatskoj i BiH vodili specijalci Resora državne bezbednosti Republike Srbije, terenski zapovednik je bio Željko Ražnatović Arkan, dok je njegov pretpostavljeni bio Franko Simatović. Jedinica je bila poznata po brojnim zločinima.

smo se odlučili da ne bježimo nigdje, nego smo se zatočili u svom stanu. Boravili smo tu to vrijeme misleći da se nama ništa neće dogoditi, dobri smo ljudi, da će to proći za par dana i da ćemo mi tu ostati. Na žalost, greška. Osmog maja 1992. godine, između 3h i 3.30 h popodne, ne znam tačno koliko je bilo, zvoni na vrata moj komšija, generacija moga sina, godinu ispred možda. Zajedno su igrali loptu svakodnevno na igralištu. Pojavljuje se na vratima u uniformi, naoružan i govori nam da nam arkanovci dolaze na vrata i da moramo svi u MUP¹³². Normalno, zatečeni, ne znam još šta sam mu odgovorila, oni već upadaju u stan. Danas, kada se sjećam tog datuma, znam da nisam obraćala pažnju na to kako je reagovao moj muž, nego naša djeca. Te njihove uplašene oči koje su me gledale tražeći pomoć! To mi je ostalo u mojoj blizini. Bez obzira što moja djeca žive negdje daleko od mene, imaju svoje porodice, kada dođe taj dan ja ih vidim u tom uzrastu. Te emocije ne mogu nikako da potisnem. Oni i danas imaju postratni stres.

Kada su mi arkanovci ušli u stan, imali su jako puno saznanja o nama od ljudi sa kojima smo se mi svakodnevno susretali. Istog momenta su počeli postavljati mom mužu pitanja, gdje su mu braća, šta mi tu radimo? Neki njihovi ginu u Srebrenici, a mi tako mirno sjedimo u našem stanu! Tražili su oružje. Moj muž je bio prosvojetni radnik. Znaju da je radio u Potočarima, da je predavao matematiku i fiziku. Kažu mu u jednom momentu da idu u školu, da ga vode u razred, pa ako daje malo bolje ocjene teško će preživjeti, a ako daje dvojke i jedinice, onda ima šanse da preživi. Tako, moj muž je bez ijedne riječi stajao mirno, ali ja sam toliko bila zaokupljena vriskom moje djece da uopšte nisam obraćala pažnju ni na njih ni na to kako je reagovao moj muž. Samo su mi djeca bila tu oko mene. Polazeći svi

132 MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova

na vrata, moramo u MUP, moja čerka je skakala oko mene i pitala me: „Majko, hoće li nas pobiti?“ Oni to slušaju. Moj sin je tada pohađao drugi razred primjenjene umjetnosti u Sarajevu. Ja sam ga tada dovela kući. Nisam čula jači krik od ovoga što je tada ispustilo moje dijete. Ja ne znam da li je u njemu tada proradila neka ljudska emocija, ili je to bilo sasvim slučajno. Oni su se meni okrenuli i pogrdnim riječima rekli da ja sjednem sa djecom. Moj muž odlazi i tu je bio kraj. Možda otprilike dva sata po njegovom izlasku iz stana, ja sam pokušala da se dogovorim sa djecom. Ostali smo potpuno sami. Maj mjesec. I dogovorimo se mi da izđemo iz stana. Nekako sam pretpostavila da se neće vratiti po mene i moju djecu. S obzirom da sam stanovala blizu škole, to je bila stara napuštena zgrada, odlučili smo da uđemo u tu staru gimnaziju i da sačekamo mrak misleći da će se on vratiti, ne znajući još ništa. Mrak pada kada ja sa druge strane škole čujem glas jedne žene koju poznajem, ona ulazi u gimnaziju i govori o tome kako će mi sada reći. Ja sam odmah znala da govori o meni i o mom rahmetli¹³³ mužu. Izletjela sam tamo iz skrovišta ispod stepeništa gdje sam bila sa djecom. Ona se uplašila kada je mene ugledala. Pitala sam je da li je moj muž ubijen. Ona je samo stala. Kaže: „Ne znam šta da ti kažem, moram ti reći, ne smijete pustiti glasa, Jakub ti je ubijen, ali ne smijete pustiti ni glasa. Ako budeš vrištala doći će po tebe i djecu.“ Na žalost, taj Dragan Jovanović, koji mi je doveo arkanovce na vrata, rekao je toj ženi da dođe da mi kaže da mi je muž ubijen. Normalno, ja ne znajući šta, donosim odluku da se popnem na tavan stare gimnazije i da tu provedem noć sa svojom djecom. Nisam znala kuda ču. Ne vjerujući da je on ubijen, mislila sam da će doći, da treba da sam tu u blizini, jer ako dođe a nas nema, šta onda. Provodim tu noć na tavanu

133 Rahmetli – pokojni.

stare gimnazije, i negdje duboko u noć osjetila sam da je u Srebrenici potpuna tišina. Nema pucanja, auspuha, nema tutnjanja. Nisam znala šta je. Kada je svanulo i kada sam sišla sa djecom sa tavana, čuli smo neke glasove dole u prizemlju daleko, mislili smo da neko plače. Sin mi je, u stvari, prvi skočio sa tavana i sva sreća te se nismo slomili. Kada smo dolje pogledali, vidjeli smo da je to ženka sa štenićima. Oni su bili gladni. A mom sinu se učinilo da je to možda njegov babo koji nije ubijen nego je samo ranjen, pa je došao. Došla je onda jedna žena koja je stanovala tu sa puno svoje djece, iz nekog je sela došla. Uplašila se kad je mene ugledala. Ne znam kako sam izgledala, nisam sebe vidjela. Pitala me je otkud ja tu, ja sam joj rekla da sam noćila na tavanu stare gimnazije. Ona mi saopštava da se Goran Zekić, naš komšija, pravnik po profesiji, predstavljaо kao najveći četnički vojvoda¹³⁴ u istočnoj Bosni. Samo je rekla da mi je muž ubijen, da bježim sa djecom kud znam i umijem, jer će doći arkanovci da pobiju sve što nas je ostalo. Nisam ni znala koliko nas je bilo u kućama, jer se nismo ni čuli ni vidjeli. Ja sam ušla u naš stan, uzela sam samo dvije jakne i moje dvoje djece, nisam išla glavnom ulicom, nego sporednim putićima pored nekih kuća, u onom pravcu za koji sam smatrala da možda imam šansi da preživim. Do benzinske pumpe prebacila sam se lijevo, išla sam šumom sve dok nisam došla do jednog sela, gdje sam prepoznala puno svojih sugrađana, koji su živjeli u blizini.

Ja sam bila trgovac, moj muž prosvetni radnik, tako da smo se međusobno dosta poznavali. Kada sam ja njima rekla šta mi se desilo, nisu mogli da vjeruju, jer oni nisu znali šta se dešava u Srebrenici. Svi smo tu živjeli okolo negdje. Tada dobijam informacije da niko nije kod svoje kuće, da su svi u zbjegu negdje i da ja ne tražim nikoga,

134 Četnički vojvoda – počasna titula unutar pripadnika četničkog pokreta.

nego da spasavam svoju djecu. Dolazim u neko selo gdje su me ljudi prepoznali, zaustavili su me sa mojom djecom i nisu mi dali da idem nigdje dalje. Nemajući kud, tu se zau stavim. Ta moja noć u tom gore selu je bila vječnost. Znam da je moj muž ubijen i znam da je negdje. I tada napravim pogrešan korak koji je možda mogao da bude i koban, ali sva sreća nije. Otišla sam iz tog sela, još nije bilo svanulo, u Srebrenicu, ostavila sam svoju djecu. Samo sam zamolila tu svoju domaćicu da mojoj djeci ne kaže gdje sam.

Dođem u grad prazan i pust, nigdje nikog nema. Idem sama ulicom. Dolazim do svog stana, otvoren, mislim tu je. Svaki čošak pregledam, ali njega nema. Ništa nije rušeno. Siđem pred zgradu, sretnem dvije žene iz komšiluka koje su došle da posjete svoju mamu, ostala im je negdje gore u kući. Zamolim ženu koja mi je dala informaciju da je moj muž ubijen da mi kaže pobliže, da ga mogu naći. Ja sam došla da njega ukopam, da ga sklonim s puta, kao da ja to mogu sama. Ona mi je rekla: „Šehida, nemoj ići pred robnu kuću, on je u podrumu policije. Nemoj ići sama, ja ću ići sa tobom, ali nemoj da plaćeš, ne znamo koga ima u policiji.“ Ja nisam znala da su i Srbi zbog tog Gorana Zekića pobegli iz grada. Grad je bio potpuno prazan. Vidjela sam da nema nigdje nikog. Ona i muž jedne moje kolegice su meni u tom momentu bili ono što mi je trebalo. Krenuli su zajedno sa mnom u policiju. Ja sam MUP slabo poznavala bez obzira što je to bio mali grad, tamo sam išla rijetko, išla sam da izvadim ličnu kartu ili nešto još što je bilo potrebno. Ona mi je davala instrukcije, rekla mi je da je on u podrumu i kuda da idem. Prilazeći MUP-u naišla sam na gomilu smeća, na sanduke municije, na foliju, alkohol, pića koja su popijena. Bile su velike gomile, tako da sam jedva ušla. Tada sam se tek sjetila, bože, ne znam odakle, da ne stamem na nešto što je eksplozivno. I njih sam zamolila da

staju samo na onaj prostor na kojem se vide pločice. Sišli smo niz stepenice i lijevo do vrata koja su bila zatvorena, ta žena mi je rekla da je tu. Ja sam se bojala tog prvog susreta, bojala sam se da je izmasakriran, bojala sam se da li će sve to moći da izdržim. Ona me je stiskala za ruku i molila me da ne plaćem. Ja sam joj rekla da ne plaćem, da ja to moram da uradim, da su meni djeca gore i da ja moram da se vratim. Samo da ga ukopam. Kada sam pokušala da otvorim vrata, nisam mogla, vidjela sam patike mog muža na njegovim nogama, okrenula sam se, stegla sam glavu, ne smijem, ne znam šta da radim. Tada mi je taj čovjek rekao: „Šehida, skinuću ja vrata.“ Ja sam bila okrenuta zidu. Kada je skinuo vrata, kada sam pogledala zid pored kojeg je moj muž bio srozan, učinilo mi se da je živ. Bio je u plavoj trenerci, oči su mu bile na pola otvorene, kao da je živ. Nije boju promjenio. Prilazim čovjeku. Beton. Teško mi je. Ne mogu. On nije bio fizički razvijen, pa sam mislila da nije težak, da ga mogu ponijeti. Ali nisam mogla. Onda mi oni prilaze. Ta je žena bila trezvenija, ponijela je deku. Spustili smo ga na deku i izneli iz MUP-a, korak po korak, teško, jedva. Tada su me vidjeli neki ljudi koji su me poznavali, troje, četvoro njih mi se pridružilo niz ulicu kada sam išla u svoj stan. Onda sam pozvala jednog starog komšiju, vjerovali ili ne, sada je to sa ovog aspekta nemoguća misija, kada ja to nekome pričam, bojim se da neko ne pomisli da je to nemoguće. Ja sam tada naložila vatru, stavila veliki lonac da ugrijem vodu, pitala ga da li ja mogu da sašijem haljinu mom mužu a da ga on okupa, da ga spremimo kako treba. Moj komšija, koji je nama bio i srodnik, ušao je u našu šupu, skovao tabut, vjerovali ili ne, i iznijeli smo mog muža iznad sale za fizičko. On mi je rekao da po islamu mogu da prisustvujem pogrebu, pošto sam ja njegova supruga. Ja sam na brzinu sašila haljine, on mi je davao

instrukcije. Imala sam dosta posteljine u rezervi. Stavili smo ga na tabut. Dvojica, trojica su gore u baštici koju smo imali već iskopali mezar, to smo uradili za sat, sat i po. Oni su mi pomogli da ga mi spustimo u raku. Muhamed mi je u međuvremenu popravio bravu i dao mi ključ. Mi smo se onda razišli. Oni su se razbjježali. Tada ja ostajem ponovo sama, moram da se vratim. Selo je mnogo daleko, šuma, tada sam osjetila da gubim dah. Bila sam iscrpljena. Posle prvog kilometra naizmenično sam gubila svijest i dah, ali sam znala ko me gore čeka. Izdržim, dođem gore, moja dječa su već bila u panici. Ali sam se ja osjećala lakše, spustila sam ga u mezar. Idem dalje, biće mi lakše.

Onda opet tri godine patnje, ali sam imala sreće da moja djeca prežive. Oni danas imaju postratni stres. Imaju svoje porodice. Teško mi je što plačem zbog majki koje me gledaju, ali one su taj moj stup koji me drži. Zbog njih idem ovim putem, borim se za istinu i pravdu i to je moja misija do kraja života. Drago mi je da smo se mi žene organizovale na ovaj način da pokažemo svijetu, da pokažemo političarima, ljudima koji su određivali našu sudbinu, da mi ćemo biti tako jake, da će biti onako kako mi želimo, da nikada nigdje ne bude rata, da se ljudi vole, da ne ratuju, da se mi okupljamo i da će to imati odjeka. Ja se nadam da će ovaj pokret da se širi i da će nas jednog dana biti više, bez obzira na to kojoj naciji žena pripadala.

Ja danas živim u Srebrenici i nimalo se ne plašim da kažem da mi je Dragan Jovanović, koji danas živi u Srebrenici, doveo arkanovce na vrata i da će ga prozivati dokle god sam živa, da mu ne dam mira. I to je taj način na koji ja mogu da mu stavim do znanja da sam veći čovjek od njega. Moju djecu učim da se nikome nikada ne svete. Postoje civilizovani načini. Ja ne bih voljela da moje dijete sretne tog Dragana i da dođe slučajno do verbalnog sukoba izme-

đu njih. Jer on ne zavređuje da moje dijete jednog dana odgovara za ono što može da mu napravi. Ja smatram da je taj Dragan jedno obično đubre.

Mi majke, sestre, čerke, žene šaljemo poruku mira i mislim da smo dosta toga uspjele. Ja pripadam jednom velikom pokretu koji se bavi nestalima. Mi nikada ne možemo da budemo zadovoljne šta smo sve učinile, ali smo dosta uradile. Sve dok ne nađemo onog posljednjeg ne možemo i ne želimo da odustanemo.

Zumra Šehomerović,
Srebrenica
Bosna i Hercegovina

Ja sam članica udruženja „Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa“. Ja sam iz Srebrenice. U Srebrenici sam živjela i preživjela rat. Danas sam ovdje da sa vama da podijelim jedan period svog života na početku rata. Ja uvijek kažem da sam se na početku rata našla u nekom vihoru iz kojeg nisam izašla ni dan danas, posle više od dvadeset godina. Na početku sam mislila da niko nema pravo da razori moj grad, moju porodicu, da mi uzme moju ulicu, moj svijet. Ali, na žalost, grdno sam se prevarila. Na početku 1992. godine u moj grad došle su nekakve naoružane jedinice koje su nas odmah na početku opljačkale, jer su htjeli da pokupe sve što je vrijedno i što je njima trebalo. Odvezli su naše aute. A kada su došli u moju ulicu svakog su čovjeka znali imenom i prezimenom. Donijeli su spisak i po spisku su tražili. Znali su i broj kuće. Znači da su bili informisani od strane naših sugrađana sa kojima smo mi lijepo živjeli i kojima smo izuzetno vjerovali. Mi u Srebrenici smo živjeli jedan miran život, to je mala opština gdje su svi ljudi živjeli

dobro, voljeli se i međusobno poštovali. Zajedno radili, družili se, zajedno slavili Bajrame¹³⁵ i Božiće¹³⁶ i nikada se nismo razdvajali na nacionalnoj osnovi. Ali, uz nečiju pomoć nas rastaviše, napraviše zlo.

U mom gradu je bilo strašno 1992. godine. Prvo, rat nismo očekivali, bili smo nespremni na ono što nas je stiglo. Neki ljudi su nas prisiljavali da im predamo naoružanje koje nikada nismo ni vidjeli, a kamoli da smo ga imali. Na današnji dan, 8. maja 1992., gorjela je moja Srebrenica. Izgorjeli su ljudi koji su vrištali i cičali, tražili spas. A od vatre je gorjelo i nebo. I danas se u Srebrenici obilježava taj dan. U maju 1992. godine u naš grad pristižu prve izbjeglice, jer pada i Podrinje. Pada opština Bratunac¹³⁷ i svi ljudi nalaze smještaj u Srebrenici. Dobijamo, znači, prve izbjeglice. Mi smo u našem gradu i u našim kućama imali zaliha hrane, ali ne dovoljno da bismo imali za sve koji su dolazili. Teško je bilo. Početkom juna 1992. godine mi se već susrećemo sa glađu, gdje ljudi izbjegli iz svojih mesta, donose hranu na svojim leđima. Mnogi od njih nisu se ni vratili. Otišli su, već su mjesta bila minirana, tako da su mnogi izginuli na tom putu. Kada su nas počeli granatirati i bombardovati, to je bilo strašno. Srebrenica je gradić koji je smješten u kotlini, a okolo su načičkana brda, na kojima je bila teška artiljerija. Često imam običaj da kažem, da su ta brda izgledala kao djevojka koja oko vrata nosi djevojački đerdan. Svaki dan smo bili granatirani i bombardovani i svaki je dan bio neko pogoden, ubijen ili ranjen. Bilo je teško što smo se susreli sa velikim brojem ranjenika koje nismo

135 Bajram – muslimanski verski praznik.

136 Božić – hrišćanski verski praznik.

137 Bratunac – opština smeštena u severoistočnoj BiH, na granici sa Srbijom, koja je za vreme srpske agresije na BiH bila poprište brojnih zločina nad bošnjačkim civilnim stanovništvom.

imali gdje da smjestimo, jer naša bolnica u Srebrenici nije bila neka velika da bi mogla da primi izuzetno veliki broj ranjenih lica, tako da je i tu bilo poteškoća, jer nije bilo ni zavoja, ni lijekova, ni zaliha. Nismo se ni spremali za rat, tako da nismo ništa ni imali u zalihamama. Onda smo po kućama skupljali deke i čaršafe i pravili zavoje. Tako smo previjali ranjenike.

U avgustu 1992. godine, Srebrenicu nadlijeću migovi¹³⁸, i grad zasipaju bombe koje zovu krmače¹³⁹. Od silne detonacije nam popucaju svi prozori na kućama i stambenim objektima. I mi u kućama ostajemo gotovo kao da smo na cesti. Ubrzo dobijamo neke folije, kojima možemo da zaštитimo prozore. Tako smo proveli čitav rat i te folije su i ostale na prozorima. Teško stanje u Srebrenici je bilo jer smo pogodeni glađu. Veliki broj stanovnika koji su došli vrlo brzo su ostali bez igdje ičega. Nije se imalo šta pojesti. Faktički se u Srebrenici umiralo od gladi. Bila su naročito pogodjena djeca i starci. Jelo se svašta. U Srebrenici u proljeće 1993. godine nije bilo ni trave. Ljudi su bili primorani da jedu sve što se moglo pojesti.

Teška situacija u tom ratu mene je pogodila 13. 09.1992. godine, kada je moj sin bio ranjen u obje noge. Na jednoj nozi je imao prostrijelnu ranu, a na drugoj jako duboku koja je stvarno bila nešto strašno. Naš doktor i naš komšija, rahmetli Nijaz, došao je u našu kuću da zašije mom sinu tu njegovu ranu i nije imao nikakva sredstva za umirenje. Šio mu je tu ranu na živo. To je bilo nešto strašno. Toliki jauci i povici od tog silnog bola. Ja sam imala osjećaj da je krov na mojoj kući zveckao dok je on njemu to radio. Na žalost, 11. januara 1993. godine, nailaze avioni, bombarduju Srebrenicu.

138 Migovi – vojni avioni.

139 Krmače – nevođene avionske bombe od 250 kg koje je koristila JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH.

nicu i od detonacije pogine i doktor Nijaz na poslu.

Početkom 1993. godine padaju Konjević polje¹⁴⁰ i Cerska¹⁴¹ i mi dobijamo nove izbjeglice. Dolazi rijeka ljudi koji nemaju gdje da se smjeste. Ljudi su bili po ulicama. Nije bilo stambenog prostora u koji smo mogli sve da ih smjestimo. Neki su na ulicama razapinjali šatore, neki su se smještali po garažama. Svaki je prostor imao dimnjak i svuda je bila smještena po jedna porodica, bez obzira na to koliki je taj prostor bio.

U aprilu 1993. godine došao je Morion¹⁴². Došao je da vidi šta se zbiva u Srebrenici. Kada je vidio kakav je strašan prizor, tog trena je htio da se okrene i da ode. Do tog trena su žene bile organizovane u toku rata, organizovale smo se i tada da mu ne damo da ide, od njega smo tražile neki spas. Pokušavao je dva, tri puta da pobjegne, startovao transporter, ali su se okupljale grupe ljudi i nisu mu dale da prođe. Treći dan se popeo na transporter, i mi smo se okupili, malo smo se pomicali, da nas ne zgazi. Bili smo nedaleko od pošte kada je jedna majka bacila iz svog naručja dijete koje je umrlo od gladi pred transporter. I transporter je stao. Kada je Morion video to djete, odmah se vratio u poštu, popeo se na našu poštu, razvio zastavu UN-a i rekao: „Srebreničani, za vas je stao rat“. Tada smo stvarno bili sretni jer smo mislili da nema više granatiranja ni bombardovanja ni pogibije naroda. Ali nastavio se rat i dalje, nastavilo se bombardovanje i granatiranje. Posle Moriona je došao kanadski bataljon¹⁴³ koji razoružava sve koji su

140 Konjević polje – selo u opštini Bratunac, koje je za vreme srpske agresije na BiH postala deo enklave Srebrenica sve dok nije palo pod kontrolu bosanskih Srba, 1993. godine.

141 Cerska – selo u opštini Vlasenica, čije je stanovništvo posle pada 1993. pobeglo u Srebrenicu.

142 Morilon – bivši francuski general, bio je zapovednik međunarodnih snaga u BiH (1992-1993).

143 Kanadski bataljon - UNPROFOR

imali oružje, kupi svo oružje i uništava ga i proglašavaju nas zaštićenom zonom,¹⁴⁴ navodno da će nas oni braniti. Na žalost, poslije Kanađana došli su Holanđani koji su bili smješteni u Potočarima. Imali su svoje osmatračnice okolo grada. I uvijek su patrole prolazile i mojom ulicom. Bili su tako hladni i bezosjećajni ljudi iako su djeca išla za njima i molila ih bar da im daju jednu bombonu. Ali se oni nisu na to osvrtali.

Teško mi je pričati o svemu ovome, ali isto tako ne mogu da vam ne kažem da su se holandski vojnici 11. jula 1995. godine¹⁴⁵ tako brzo povukli sa svojih osmatračnica u svoju bazu da su rušili ograde niz moju ulicu. Pozivali su nas sve u kamp. Svi smo i pošli prema kampu tražeći spas, ali mnogi ga nisu našli. Mnogi su pošli kroz šumu i nikada se više nisu vratili. Mnoge su presreli i ubili. Mnogi su iz Potočara odvedeni ni krivi ni dužni. Bili su goloruki i Holanđani ih nisu zaštitali. Dali su ih naoružanim srpskim vojnicima, Jugoslovenskoj narodnoj armiji¹⁴⁶ koja je stajala na razgraničenjima, bila je uredna i obrijana. Sve muškarce je zadržala, a žene je puštala.

Teško je u ovome životu. Susrela sam se sa ekshumacijama, sa identifikacijama, sa pokopima. Susrela sam se u svom životu sa jednom velikom nepravdom koja me prati 23 godine. Doživjela sam etničko čišćenje, progon i genocid. I pitam se zašto? Danas živim sa posledicama po zdravstveno stanje i sebe i svojih preživjelih članova. Danas živim za borbu za istinu i pravdu i želim da cio svijet zna šta se zbilo u BiH. Želim da poručim svima onima koji nešto znaju neka svjedoče i kažu sve što znaju, jer živ

144 Zaštićena zona – mesto koje uživa zaštitu Ujedinjenih nacija.

145 11. jul 1995. godine – dan kada je vojska bosanskih Srba pod komandom generala Ratka Mladića ušla u Srebrenicu i kada je počeo genocid.

146 Jugoslovenska narodna armija – od 22.12.1951. do 20.05.1992. je predstavljala glavnu oružanu snagu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

svjedok mnogo znači. Želim isto tako da ovaj naš sud da rezultate, da sve žene na ovome svijetu budu heroine, da budu jake, da se bore za sva ljudska prava, da nikada nigdje ne bude rata i da se nikada nigdje nikome ne dogodi zlo kakvo se dogodilo meni.

Rejha Avdić

Bratunac

Bosna i Hercegovina

Ja sam prije rata živjela u Bjelovcu¹⁴⁷, to je malo mjesto kod Bratunca, sa mužem i djecom. Bili smo materijalno dobro situirani i planirali da u budućnosti obrazujemo svoju djecu. Bili smo sa ostalim narodima, nismo nikada gledali ko je koje vjere. Jedni drugima smo išli na slave, svadbe, krštenja. Oni su nama dolazili na Bajrame, na ispráćaje u vojsku. Sva ta naša nada i radost je nestala, 1992. godine se nešto desilo.

Moj Bjelovac je pored Drine, od Srbije nas samo Drina dijeli. Dolaze tenkovi, zauzimaju Bratunac. Nama ništa nije jasno, ne znamo šta se dešava. Mislili smo da će nas čuvati JNA, ali ne znamo od čega, tako da smo bili uplašeni. Jednog dana pored moje kuće nailazi četnički pokret iz Bijeljine¹⁴⁸, kolona, i izlazi moj komšija i kaže da im treba gorivo. Uzeli su nam gorivo iz auta i rekli nam da se tu sku pimo i da nigdje ne idemo. Oni su otišli gore da napadaju Srebrenicu i Sase¹⁴⁹. Mi nismo smjeli da tu svi ostanemo. Ja sam sa svojom djecom ostala u svom selu, moj muž je

147 Bjelovac – naseljeno mesto u opštini Bratunac, BiH, entitet RS.

148 Bijeljina – gradsko naselje u gradu Bijeljini, u Republici BiH, bilo je sedište Srpske autonomne SAO Semberija i Majevica, na kojoj su činjeni zločini nad Bošnjacima i Hrvatima.

149 Sase – naseljeno mesto u opštini Srebrenica.

ostao. Ti koji su se izvukli i pobjegli u šume su i preživjeli, oni koji su ostali su pobijeni ili odvedeni u osnovnu školu u Bratunac. Tako da sam bila po šumama i selima, a nakon tri mjeseca srećem se sa mužem i odlazimo u Srebrenicu. U Srebrenici je bilo strašno stanje. Srebrenica se granatira dan i noć. Postajemo izbjeglice. Zavladala je glad i bijeda neviđena. Non stop smo morali da bježimo i da se krije-mo, jer su granate stalno gađale po nama. Bili smo gladni i nikakvi.

Dolazi 1993. godina, proglašenje Srebrenice zaštićenom zonom UN-a. Omladina se okupila na školskom igralištu, da proslavimo to što se više ne puca, što smo zaštićeni. Ja sam povela svoju čerku kod ljekara, tada sam se zadesila na tom igralištu. Tada su zasule granate. Ja sam čerku sakrila ispod sebe. Jednog dječka sam uhvatila za majicu da legne. Tom su dječku oba oka ispala. Nastao je takav haos, jauk, vriska, ja nisam smjela oči da otvorim. Kada je to prestalo, kada sam se podigla, vidjela sam da sam sva kr-vava od krvi i ljudskog mesa. I ja i moja čerka. To je sve bilo iskidano oko mene. Ja vam taj doživljaj opisati ne mogu.

Mi smo preživljavali sve i svašta, ali smo opet bili k'o po-rodica. Porodica mi je ginula i 1992. i 1993. godine, ali smo moj muž i moja djeca i ja bili zajedno do 1995. godine, kada pada Srebrenica. U grad ulaze srpske snage, mi idemo ka Unproforu¹⁵⁰ da nas oni zaštite. Vjerovali smo da će nas oni zaštititi. Toga dana su djeca poslednji put vidjela svog oca, a ja svog muža. On nam je tada rekao da idemo u Tuzlu¹⁵¹, da će nas Unprofor zaštititi, a da on ide šumom, pa ćemo

150 Unprofor – akronim za Zaštićene snage Ujedinjenih nacija, osnovane 21.02.1992. godine, Rezolucijom 743 Saveta bezbednosti, a raspuštene 31.03.1995. godine. Misija je pokrivala područje biće Jugoslavije (bez Slovenije) a glavnina snaga je bila raspoređena na teritorijama Hrvatske i BiH, dok je glavni štab bio smešten u Zagrebu.

151 Tuzla – jedan od većih gradova u BiH, središte istoimene opštine na severoistoku zemlje.

se kasnije sresti. Došla sam u Potočare. Dvije sam noći tu noćila. Odmah je srpska vojska ušla u Potočare. Vojnici Unaprofora su odmah počeli da skidaju svoja odjela i da ih daju njima, srpskoj vojsci. Ja sam tada shvatila da smo izdati. Oni su ulazili u hangare i biraju: ti, ti, ustaj. Izvođili su i ubijali. Čuli smo vriske. Kada smo ujutru ustali, vidjeli smo pobijene i poklane. Ja sam rekla mojoj zaovi da idemo sa djecom da se probijamo, a gdje ne znam ni sama. Prije toga su odvajali žene i djecu od muškaraca, djevojke, mladiće. Prije toga sam mojoj čerki dala mog sina da misle da je njeni djete. Kada smo došli na barikadu, oni se drže za ruke, jedan je vojnik uzeo od moje čerke mog sina i bacio ga meni u ruke. Ja sam mog sina jedva uhvatila i tada sam im lagala. Rekla sam im da ja ovu ženu ne poznam, da ja ne znam ko je ona, da ne mogu tuđe djete nositi nikuda. Ona je mene pogledala tako izbezumljeno. Otkud to odjednom da ja nju ne poznajem? Vojnik je nju izdvojio i odveo je. Ja nisam htjela proći. Ja imam petoro djece. To četvoro djece sam vratila u grupu sa svojom zaovom, da odem da pokušam da vratim svoju čerku. Na toj livadi je bilo izdvojeno između deset i petnaest mladića i djevojaka. Prepoznala sam tu i svoju čerku. Ja sam iskoristila svađu dvojice vojnika. Moja je čerka bila na nekom spisku. Uzela sam je i uvukla u onu masu naroda. I danas sebi postavljam pitanje da li sam tada mogla da izgubim svoju djecu. Nekakav je instinkt postojao. Nakon lutanja i traženja, našla sam svoje četvoro djece. Krenuli smo ponovo na barikadu, prošli smo, sva sreća. Ušli smo u autobus, ušao je srpski vojnik u autobus, moja se čerka onesvijestila. On je tražio zlato i prijetio da će da nas sve pobije. Šofer mu je rekao: „Nećeš ti, nego ču ja da ih zapalim benzinom“. Šofer je samo htio da ga se otarasi, i on je izašao. Kada smo došli do Kravica¹⁵², on nam je rekao da je u kanisteru voda

i da možemo slobodno da je pijemo. Rekao je da će on prvi da pije da vidimo da voda nije otrovana. Tako nas je dovezao do Tišće¹⁵³. Tu smo izašli. Išli smo do Kladnja¹⁵⁴. Od Kladnja su nas prebacili na Dubrave¹⁵⁵. Od Dubrava su nas razmjestili po kolektivnim centrima. Ja tu drugi put po-stajem izbjeglica, bez ikog svog, sama sa djecom. Nemam ni dokumenta. Vadimo izbjegličke dokumente, upisujemo djecu u školu. Snalazimo se nekako. Pridružujem se udruženju „Žene Srebrenice“ 1996. godine, tako da sam uz njih. Da bih postala jača.

Dolazi vrijeme za povratak imovine. Ja podnosim zahtjev za povratak imovine. Dvije godine sam tražila svoju kuću nazad. Čovjek iz Vareša¹⁵⁶ je bio u mojoj kući. Ja sam dvije godine trpila torturu i u svoju kuću nisam mogla ući. Samo sam mogla da prođem pored svoje kuće.

Fizičko ubijanje je prestalo 1995. godine, ali je nastavljeno psihičko ubijanje. Nakon dvije godine pozovu mene u Bratunac da uzmem ključeve od svoje kuće. Zamolila sam nekoga da pođe sa mnom, ali niko nije pošao. Otišla sam sama i kada sam ugledala svoju kuću, ona je bila sravnjena sa zemljom. Muža nisam pronašla ni dan danas, ni mnogu familiju. Živim sa djecom, samo ja znam kako živim. Izbjeglica sam i dan danas u Tuzli. Samo ja znam kako mi je. U Bratuncu se smatram građaninom drugog reda, ne znam kome više pripadam.

Poručila bih da istrajemo svi, bez obzira na vjeru i naciju, tako sam vaspitana. Važno je da se dijelimo na dobre i loše ljude i da se borimo za budućnost svoje djece. Želim

153 Tišća – naseljeno mjesto i reka u opštini Vlasenica.

154 Kladanj – grad i opština u Tuzlanskom kantonu u BiH.

155 Dubrave – naseljeno mjesto i aerodrom u BiH u opštini Teslić.

156 Vareš – grad i opština u BiH, u Zeničko-dobojskom kantonu, u kojoj je tokom 1993. godine plamsao sukob između Hrvatskog Vijeća obrane i armije BiH.

da poručim da ne želim da se ni najgorem dušmaninu desi ovo što se desilo meni.

Nura Mustafić

Srebrenica

Bosna i Hercegovina

Ja dolazim iz Srebrenice. Živjela sam tamo cijelo vrijeme rata. Imala sam troje djece i muža i živjela sam srećno. Kada je rat počeo, počelo je stradanje. Ginulo se i 1992. godine, onda je došlo do zaštićene zone, i bilo je sigurno dok nije bio pad Srebrenice. Kada je došlo do pada, krenuli smo sa narodom kroz šume da bi došli do slobodne teritorije. Kada smo prolazili kroz šumu, tu su nas granatirali. Mislim da su mi tu poginuli muž i jedan sin. Non stop je bilo granatiranje. Ovu dvojicu sinova nisam našla. Posle sam ih našla ranjene. Sa njima sam jednu noć prenoćila. Moja su djeca rekla: „Hajde da se predamo“. Kada smo vidjeli transporter, mislili smo da ćemo se tu spasiti. Sišli smo u Sandiće. Jedva sam ih prevela. Tu je bio jedan mali od moje kone, koji mi je doveo djecu koja su bila ranjena. Tako smo krenuli do Sandića¹⁵⁷. Tu sam išla i tu sam se predala. Mislila sam da će se makar ovo dvoje djece spasiti, da samo dođem na slobodnu teritoriju. Tu sam bila jedno vrijeme. Bila je velika vrućina. Djecu sam hladila. Pred mrak, prevozili su naš narod na slobodnu teritoriju. Onda je došao jedan četnik. Došla sam u Tišću i izašla sam sa dva ranjena sina. Onda su došla dva četnika, i uzeli su moju djecu. Tu je bila vojska iz Srbije, iz Užica, iz Novog Sada. Ja sam im rekla da su oni ranjeni. Oni su rekli da nema veze što su ranjeni, oni će da ih previju pa će da ih puste.

157 Sandići – naselje u disktriku Brčko, u BiH.

Ja sam rekla da neću da se odvajam od djece. U šumi su mi ostali muž i sin ranjeni. Oni su rekli da će da dođu za mnom. Mene su gurnuli puškom. Ni dan danas ne znam kako je to bilo. Prešla sam u Kladanj, a onda na Dubrave. Svaki dan sam išla da vidim da li nešto mogu da saznam za svoju djecu i muža. Ništa nisam saznala. Onda sam dobila smještaj u jednoj školi u Tuzli. Svaki dan sam pitala da li ima nekih novosti o ranjenoj deci, da li su ih prebacili u Tuzlu na liječenje i ništa. Cijelo sam vrijeme mislila da će mi doći bar jedno djete. Pet godina sam bila u Tuzli. I nikakvog pomaka. Onda su počele da se otvaraju grobnice i ništa. Imala sam nadu jer su mi rekli da će ih pustiti. Dragi Alah je valjda mene ostavio da bih ja njih tražila.

Posle toga sam se vratila u Srebrenicu 2000. godine sa svojom konom koja je sama. Željela sam da vidim ono gdje su moja djeca provodila mladost. Nemam ni unučeta ni snahe, nikog svog. Sama sam. Dvadeset godina je proteklo, ali meni kao da je to juče bilo. Posle toga našla sam svoga muža. Onde je i ostao gdje sam rekla. Našla sam starijeg sina. I mlađeg sam našla i ukopala sam ih 2010. i 2011. godine.

Željela bih da nijedna majka, nije bitno koje vjere bila, na ovom svijetu ne dočeka ono što smo mi dočekale. Borimo se za istinu i pravdu i da se ovo nikome nigde više ne desi.

Kadefa Rizvanović,
Bratunac
Bosna i Hercegovina

Ja dolazim iz Bratunca. To je mjesto koje se nalazi nedaleko od Srebrenice i Drina¹⁵⁸ nas djeli od Srbije. Teško

¹⁵⁸ Drina – reka u istočnoj Bosni i Hercegovini, koja svojim donjim tokom čini prirodnu granicu između BiH i Srbije.

je ispričati sve ono što se preživjelo. Mogli bi danima da pričamo ono što smo preživjeli, a da ne ispričamo.

Vraćam se 17. aprila 1992. godine iz Srebrenice sa posla, sa priateljicom. Dolazim u moj grad Bratunac. U Bratunac ulazimo, izbacuju nas iz autobusa na četničkoj barikadi. JNA i četnici su ušli u Bratunac. Dogovaram se sa mojom priateljicom kuda i kako. Trudna sam, u devetom mjesecu. Predlažem da idemo preko šume do moga mjesta, pa ćemo se tu odmoriti i nastaviti dalje. Ja sam u Voljavici¹⁵⁹, tri kilometra od Bratunca. Nekako smo se probile kroz šume, došle smo u moje mjesto. Onda nastaje golgota, strah. Tada su iz Srebrenice sve živo što se moglo pokupiti i odvući, odvukli i odnijeli u Srbiju. Sedmog maja 1992. traže da se predamo. Nemamo kud, policijski sat. Istog dana u mojoj kući me porađaju moja svekrva i njena svekrva. Ne znamo kuda ćemo ni šta ćemo. Okolna mjesta gore. Ostajem sa bebom. Svekrva me umotala bjelim velikim čaršafom i predlaže da bježimo prema Srebrenici, kroz šumu. Tek sam se porodila, teško mi je hodati. Predlažem da me ostave i da nose bebu bez mene, da spasu nju i sebe, da ne rizikuju život svi radi mene. Opkoljeni smo, ne znamo kako da se povučemo, svuda su četnici, vojska. Uspjevamo da se prebacimo do sela Poloznik. Tu mene smjeste u jednu kuću, nismo svi mogli. Noćivali smo po šumama. Tu smo se malo odmorili, a onda smo ponovo krenuli za Srebrenicu. U Srebrenicu dolazim 29 maja. Preko šume sam krenula sa svekrvom, djeverom, mužem, a ne znam za oca, brata, majku. Po dolasku u Srebrenicu pusto, nema struje, vode, hrane. Nastaju golgote strašne. Granatiranje, pucanje. Naši su išli do okolnih mjesta u potrazi za hranom. Bili smo prinuđeni da jedemo mekinje, kočanje, resu. Onda je dolazilo do problema sa probavom i ljudi su umirali.

159 Voljavica – selo u opštini Bratunac, u BiH, u entitetu RS.

Dolazi 1995. godina i pad Srebrenice. U Srebrenici sam 1994. godine rodila sina. Krećemo prema Potočarima, prema bazi i nadamo se da ćemo dole naći spas. Muški su krenuli preko šume. Tu je bio moj muž, moj brat, moj djever, mnogobrojna rodbina. Rastajemo se na benzinskoj pumpi. Neprestano traje granatiranje i pucanje. Granate padaju, ubijaju ljude, jedni preko drugih prelaze. Ne obraćamo pažnju. Padam i ispuštam sina iz ruku, obaram čerku. Mislila sam da je mrtav jer nije davao znake života. Malo smo ga vodom rashladili. Dugo nije davao znake života i ja sam plakala i vrištala. Na rastanku me je muž poljubio i rekao: „Čuvaj mi djecu“. Došli smo u Potočare. Strah. Nastaje ubijanje, krizi, vriska. I dan danas kada čujem motorku ili pilu sjetim se toga, jer su takvi krizi bili da vam opisati ne mogu. Oni su možda to uključivali dok su naše ubijali, silovali i mučili. Krećemo za Tuzlu iz Potočara. Pokušavali su par puta skinuti mog oca. Nekako smo uspjeli da ga sklonimo. Bog je tako htio da se spasi. Onda smo došli na slobodnu teritoriju. U Kladanj, pa u Tuzlu. Nas jedanaestoro se smjestilo kod brata u dvosoban stan. Pretjesno nam je bilo. Djeca su bila mala. Pokušavali smo da se negdje smjestimo, ali nema nigdje ništa.

Moj otac odlazi u Sarajevo i nalazi jednu napuštenu kuću i mi odlazimo sa njim 1996. godine. Tu smo bili, i ja vazda kažem, nekako smo smatrani kao ljudi drugog reda. Dolazi nam deložacija i mi moramo da napustimo tu kuću, jer to nije naša kuća. Ja se slažem da to nije moja kuća, ali neka se moja kuća onda oslobodi, neka mi se ona obnovi, jer je zapaljena. U međuvremenu se smještam u neku drugu kuću. Kupim sebi plac da sagradim kuću. Ja sam radila po dva posla, spala sam bila na 48 kilograma. Podigla sam kredit, zadužila sam se da bih mogla da školujem svoju djecu, da ih sklonim sa ulice. Ostala sam da se borim za

njih i boriću se cijelog svog života. Počinjem praviti kuću, dolazi mi rješenje da mi se kuća ruši kao da sam bespravnii korisnik. Nikakvog drugog spora nemam. Pošteno sam kupila i platila zemlju. Ljudi su mi iz te ustanove izašli, rasparčali tu parcelu, da bi kasnije došli da ruše kuću koju sam izgradila. Idem u razne institucije, ali mi niko ne pomaže. Šalju me kod načelnika općine. Načelnik općine je bio u dogovoru sa tim čovjekom sa kojim sam se graničila. Nisu nas mogli tu gledati. Nalazim jednog advokata koji me je savjetovao. Nastavila sam da gradim kuću, uselila sam se. Prilikom useljenja u tu kuću, 2003. godine, dolazi mi vijest za muža i djevera da su nađeni i identifikovani. Ukopali smo ih 2003. godine. Radovala sam se useljenju u moju kuću, smjestila sam djecu, međutim, ponovo nailazim na veliki problem. Oboljevam od karcinoma štitnjače. Odem na operaciju, na jednu, došao nalaz - karcinom, za mjesec dana druga operacija. Na drugoj operaciji doktori mi naprave problem, zatvaraju mi dušnik i ostavljaju me invalidom.

Mnogi su mi govorili da napustim ovo jer je stresno, moja bolest to ipak ne dozvoljava, ali ja idem, do poslednjeg daha, da pričam šta mi se desilo, šta se desilo mnogim mojim majkama.

Fahrije Hoti

Orahovac

Kosovo

Ja se zovem Fahrije Hoti. Kao i sve koje su pričale pre mene, i ja sam jedna od žrtava koja je preživela mučenje. Naše selo, koje se nalazi na magistrali Prizren¹⁶⁰ - Đakovica, srpske snage su opkolile 25. marta 1999. godine. Ja

160 Prizren – grad i sedište istoimene opštine na Kosovu.

dolazim iz sela koje ima najviše žrtava u opštini Orahovac, gde je ubijeno 226 muškaraca. Celu tu noć smo ostali budni. Oni su pucali, a naša kuća je blizu glavne ulice. Pešadija je ulazila i maltretirala nas. Ja sam bila sa dvoje dece i drugim članovima porodice. I tako do pet sati ujutru, kada su počeli da pale kuće i isteruju nas napolje iz naših kuća u nepoznatom pravcu, na put bez povratka. Ja sam zajedno sa dvoje dece i sa drugim članovima svoje porodice krenula prema drugom delu sela. Ceo dan sam ostala tu, zajedno sa mojom decom i sa drugima iz moje porodice. Za sudbinu mog supruga nisam znala ništa, a takođe nismo znali ništa ni o drugim porodicama.

Ceo dan smo stajali kod jednog potoka. U devet sati uveče, 25. marta, zajedno sa meštanima iz Kruše, krenuli smo na put i ušli smo u kuću kod neke porodice.

Tražili smo nešto za hranu. U to vreme moja deca su bila mala, sin je imao tri meseca, a kći tri godine. Takođe su tu bila neka od dece brata mog supruga, koji su bili mlađi od godinu dana. Nismo imali šta da im damo, i držali smo ih tako do jutra.

U šest sati ujutro, oni su zarobili sve muškarce u jednom delu sela, a kod nas u sobe, gde smo spavalii sa decom, ušli su srpski paramilitarci.

Izveli su nas napolje, matretirali nas, i psihički i fizički. Ne samo odrasle i muškarce, nego i bebu od tri meseca, a takođe i starce i trudnice. Najstrašnije je bilo to što su uzeli momke, udaljili ih samo par metara od nas i ubili ih. Tamo su bile i majke koje su morale da hodaju pored ubijenih sinova, kako bi nastavili dalje, tamo gde su nas oni terali. Terali su nas u red, počeli da odvajaju muškarce na jednu stranu, a nas žene su ostavili između njih. Tada je jedan izašao napred i na svom, srpskom jeziku, naredio nam da produžimo prema džamiji, ali нико не sme da mrdne. Mi žene smo same, bez muškaraca, otišle u džamiju.

Tamo smo ostali dugo, mnogo se mučili; svaka majka je bila prebijena tri-četiri puta dnevno. Tražili su nam pare, zlato, tražili su naše sinove. A oni su uzeli sve naše sinove. Mi smo dali sve što smo imali, samo nismo pristali da im damo naše sinove.

Tamo u džamiji su nas držali do dva sata posle podne, kada su nas uputili prema Đakovici. Bili su to sve stari ljudi, žene, deca. Na izlazu iz džamije opet su nam tražili zlato. Ja sam imala bebu u naručju, i imala sam nešto od zlata na ruci. Međutim, nisam bila sposobna da skinem prsten sa prsta. Jedan od njih nije oklevao i uzeo mi je prsten. Nije oklevao da me udari, i moju bebu baci deset metara dalje. Skupila sam snagu, uzela dete i nastavila put prema Rogovi¹⁶¹ u Hasu¹⁶². Pored ulice, na nekoliko metara od glavne ulice, bilo je puno ubijenih dečaka, mladih, sugrađana. Ali mi nismo bili u stanju da identifikujemo ko su bili ti ubijeni. Gledala sam na sve strane i nigde nisam videla moju trogodišnju čerku. Mislila sam da je ostala pozadi u džamiji, ili da su je ubili nedje na putu, ili da je možda ušla u neku zapaljenu kuću. Tada smo produžili niz glavnu ulicu. Moj pokojni svekar, koji je tada još uvek bio živ, tražio je neko vozilo da nas odveze do Đakovice, jer smo imali još nekoliko kilometara do Đakovice. Oni su ga tada maltretirali, prebili i bacili ga dole. Ja sam nastavila put sa bebom.

U jednom delu glavne ulice, ja sam pustila moju bebu i nastavila dalje. Tada je jedan vojnik pritrčao, približio mi se i nešto me pitao. Nisam razumela šta mi je rekao, ali sam videla da je moje dete mrtvo. On je uzeo flašu sa vodom i poprskao bebu, moje dete je počelo da se pomera. Uzela sam bebu nazad i otišla u Rogovu zajedno sa ostalim čla-

161 Rogova – selo u opštini Đakovica.

162 Has – geografska oblast koja se nalazi između Albanije i Kosova, oko opštine Prizren i Đakovica.

novima porodice. Kad smo prelazili preko jednog mosta, tamo su bili srpski paramilitarci. Usmerili su oružje prema meni i hteli da pucaju. Odlučila sam da umrem zajedno sa sinom, iako o mom suprugu nisam znala ništa. Ja sam se popela na most i htela da skačem sa mosta zajedno sa bebom. Međutim, tada su počeli da pucaju, ja sam skupila snagu i prešla na sigurnu teritoriju. Nastavila sam put do mojih roditelja. Tamo sam se srela sa čerkom posle osam sati. Uzela sam čerku i sina i nastavila put. Stigla sam u Rogovu, gde sam ostala tri dana. I od Rogove su nas proterali prema Albaniji, gde sam ostala tri meseca. Odmah po što smo se vratili, ja sam otišla u selo, da tražim gde su momci, ali nisam našla nikog. Samo leševi, izgorele kuće, ubijena stoka. Ovo selo sa više od sedam hiljada stanovnika je bilo potpuno igorelo. To je bilo selo koje se bavilo poljoprivredom. Bilo je najbogatije selo u opštini Orahovac. Bila sam prinuđena da idem opet u džamiju, sa nadom da bih mogla nekog da nađem. Bilo je uzalud, oni su ubili sve što im je palo pod ruku. Otišla sam u jednu kuću gde je bilo streljano šezdeset četvoro ljudi. Ušla sam unutra misleći da bih mogla da ih identifikujem preko lične karte.

Izvinite me, ne mogu više...

Suvada Selimović
Đulići
Bosna i Hercegovina

Ja dolazim iz Đulića¹⁶³ kod Zvornika¹⁶⁴. Do 1992. godine sam živjela sa suprugom i troje djece. Bila sam sretna, imala sam porodicu i dom. U tom periodu moj je suprug radio u Beogradu i, kao i svi, došao je kući za Bajram. Bio je to

163 Đulići – selo u opštini Zvornik, u BiH, u entitetu RS.

164 Zvornik – grad i središte u istočnom delu BiH, na istočnim obroncima Maje-

aprila mjeseca. Na naše se selo pucalo sa brda. Muslimani su već bili iseljeni iz Zvornika. Naša sela su već bila opkoljena. Barikade su bile na svim putevima tako da nismo mogli nigdje izaći. Bilo je dosta bolesnih. Prodavnice nisu radile. Djecu koja su bolovala od žutice lječili smo čajevima. Tako je to bilo sve do 31. maja 1992. godine. Ja sam živjela u svojoj kući. Tada nas vojska, policija, naoružani ljudi sa maskama, bilo je tu i naših komšija, svi sa puškama, tjeraju u selo Klisa. Sutradan smo dobili naredbu da se postrojimo po dvoje na jednom putu, koji je bio kao hodnik od naoružanih ljudi. Ja sam tada nosila djete od osam mjeseci, a jedno sam vodila za ruku. Moj muž vodio treće djete i nosio torbe. Nikada ne mogu zaboraviti taj voćnjak. Vojnika koji je stajao i brao zelene šljive i gađao moje djete u glavu. Ja sam pokušavala da rukama zaklonim djete. Onda je gađao djevojčicu koja se držala za mene. I sada i uvijek vidim kako pokriva svoje oči da je ne pogodi. Tim putem nas protjeraju u Đuliće na glavni put Zvornik – Sapna¹⁶⁵. Tada nas tjeraju prema Zvorniku na Bijeli Potok¹⁶⁶. Tu nastaje haos, ubijanje, odvajanje svih muškaraca. Moj muž mi daje djete, baca torbe, izgovara, i to su bile njegove posljednje riječi: „Ne plaći, djeca ne znaju, čuvajte jedni druge.“ Tu odvajaju i mog svekra i njegovih pet sinova i dva unuka. Tada su odvojili oko 700 muškaraca od svojih porodica, bilo je tu i staraca preko 80 godina i djece nepunoljetne. Nastaje tuča, ubijanje, traže dokumente, novac. Mi smo od straha bili polumrtvi. Niko nije ni plakao ni išta tražio. Muškarce

vice, koji pripada entitetu RS.

165 Zvornik – Sapna – grad i središte opštine u istočnom delu BiH. Naselje i opština u istočnoj BiH, nastala 1998. godine podelom opštine Zvornik na opštini Zvornik (Republika Srpska) i Sapna (Federacija BiH).

166 Bijeli Potok – mesto u opštini Zvornik, gde su vojne formacije Republike Srpske 01. juna 1992. godine, ubile preko 700 muškarca bošnjačke nacionalnosti.

odvode vezanih ruku u kamion. Nas sklanjaju na jednu livadu. Poslednjim pogledom sam ispratila svog supruga i ostale koje sam mogla vidjeti. Nas su utovarili u kamione sa ceradama. Bili su visoki da ni sama ne znam kako sam se popela. U kamionima je bilo tako vruće da nam se koža ljepila od vrućine. Dovoze nas u Memiće, tu isto nastaje haos, dobijamo naredbu: „Iskačite!“ Nastaje dreka i vika. Tu odvajaju mlade djevojke. Šalju nam poruku da нико не smije uzeti ničije djete. Međutim, moju jednu djevojčicu je uzela moja jetrva, jer su njenu dvojicu sinova odvojili. Na Bijelom Potoku mi prilazi jedan vojnik i pita me čije sam djete ja uzela. Djete mi otima iz ruku. Ja se borim sa njim, vučem ka sebi. Na sreću je neki drugi prišao i rekao mu da mi pusti djete. Ostalo je u toj školi pedesetak žena i djevojaka. Nastavljam put ka Kalesiji¹⁶⁷. Granate padaju. Mnogo je ranjenih, нико nikome nije mogao da pomogne. Ja se i dan danas pitam kako sam sve to uspjela, vodila sam jedno djete za ruku, drugo je išlo samo, jedno sam nosila i nosila sam sve te torbe.

Od 1992. do 1996. sedam puta sam se selila. Bila sam po kasarnama, po školama, nas dvadeset u jednoj sobi. O tome ne mogu i ne želim da pričam. Voljela bih to zaboraviti. Vraćam se na imanje svojih roditelja, jer je moja kuća bila zauzeta. Srpske vlasti u Zvorniku su moju kuću dodjelile drugim ljudima na korišćenje. Pošto sam imala papire, bila sam uporna, borila sam se i vratila imovinu. Kuća je bila potpuno devastirana. Obnovila sam kuću i u njoj i dan danas živim. Posmrtnе ostatke svog muža sam našla nakon šesnaest godina. Do tada sam živjela u nadi da će se od-negdje pojaviti živ. Tog je dana u meni nada umrla. Podiže se optužnica pred sudom u Beogradu¹⁶⁸ za ratne zločine u

167 Kalesija – opština u BiH, koja administrativno pripada Tuzlanskom kantonu Federacije BiH.

168 Specijalni sud za ratne zločine u Beogradu – specijalizovano veće koje je

Zvorniku za 700 ljudi ubijenih na Bijelom Potoku. Ja idem i pratim suđenje 5 godina. Kao oštećena učestvujem u procesu. Nadam se da će pravda biti zadovoljena, da će porodice žrtava naći neki mir. Međutim, pravda je bila tako sramna da je jedan od optuženih odmah izšao na slobodu.

Ja sam se izborila, iškolovala djecu. Pokušala da živim normalno jer moram. U mom selu žive skoro sve samohrane majke i druge žene koje su ostale same, mi smo odlučile da osnujemo udruženje žena, jer od države nemamo neke koristi. Mi se u mom kraju bavimo stočarstvom, poljoprivredom i voćarstvom, jer u našem gradu ne možemo da dobijemo posao, jer nas Republika Srpska¹⁶⁹ neće, a Federacija¹⁷⁰ nas ne prihvata. Tako da meni je jedino ostalo da se borim za pravdu za sebe i druge.

Prošlost ne mogu zaboraviti nikada, ali mi je jedino ostalo da se borim za bolju budućnost.

Šaha Hrustić,
Klisa
Bosna i Hercegovina

Ja dolazim iz Zvornika. Želim sve da vas pozdravim. U svojoj kući i selu, živjela sa svojom djecom i mužem. Imali smo planove za budućnost i bili smo svi srećni. Sve do 1. juna 1992. godine kada se sve srušilo u jednom danu. Zarobiše oko 700 muških osoba. Među njima petoricu iz moje porodice, supruga, djevera i njegova tri sina. Na Bijelom

osnovano zakonom 2003. godine sa ciljem procesuiranja ratnih zločina počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije.

169 Republika Srpska – jedan je od dva konstitutivna entiteta koji sačinjavaju BiH, pored Federacije BiH, zauzima 49% teritorije BiH.

170 Federacija – jedan od dva entiteta koji sačinjavaju BiH, i zauzima 51% teritorije.

Potoku formiraju kolonu, odvajaju mi supruga i sina koji je imao samo 14 godina. On je stajao ispred svog oca sa rukama na potiljku. Ja sam prišla sa svojom čerkom jednom vojniku i kroz suze ga molila da mi ga pusti, govoreći da je njemu tek 14 godina. Rekao mi je: „Kako da ti vjerujem?“ I dalje molim kroz plač i sjetim se sinovljeve zdravstvene knjižice koja je bila u sinovljevom džepu. I dam mu je da vidi. Onda je on rekao da može istupiti iz kolone. Sin, čerka i ja odlazimo na drugu stranu puta. Moje preplašeno djete grčevito me hvata oko struka. Ja bacim pogled prema suprugu, nisam znala da je to posljednji, a on mi tihu kaže: „Čuvaj se i čuvaj našu djecu.“ Na kamionima odvoze 700 ljudi prema Karakaju¹⁷¹ i Zvorniku. Ostajem sama sa svojom djecom, bez supruga, sa drugim osobama, ženama i djecom, pa i nas transportuju na drugo mjesto.

Od 1. juna te godine, moja djeca imaju traume. U više navrata smo posjećivali doktore, ali su stres i traume i dalje prisutni. Posmrtne ostatke svog supruga sam dobila prije deset godina i dostoјno sam ih sahranila. Vraćam se u svoje selo sa svojom jetrvom koja je izgubila muža i tri sina. Od teške tuge se razboljela od neizlečive bolesti. Za svog života ukopala je dva sina i supruga. Na samrti mi je rekla: „Ostavljam ti u amanet i dužim te, ako se pronađu kosti mog trećeg sina da ga sahraniš kao svojega.“ To sam i učinila dvije godine nakon njene smrti. Ja ostajem sama u svojoj kući sa tugom i bolom. Nestadoše naši planovi, sreća i sve. U ratnom periodu sam izgubila brata, a u postratnom moje najmilije. Prerano su otišli na onaj svijet, a sve od tuge. Umrla mi je majka, otac, svrkrva, djever i brat koji je stariji dvije godine od mene. Bili bi najvjerovaljniji živi da se nije desilo to što nam se desilo. Svačija je bol najveća. Ja sam sama u svojoj kući, ali se borim.

¹⁷¹ Karakaj – naseljeno mesto u opštini Zvornik u BiH i granični prelaz između BiH i Srbije.

Učestvujem u aktivnostima raznih udruženja da ispunim neke zadatke, jer osjećam obavezu ne samo prema svojoj porodici, nego prema komšijama i njihovoj djeci, prema svojim roditeljima koji su rodili svu tu djecu. Bol je majke najveća na svijetu. Ja osjećam od tog 1. juna da mene peče savjest zašto bar nisam pokušala da spasim i supruga, jer on je čuo svaki moj jecaj kad sam molila za djete. Bol za djecom je jača od svega. I zato svako veče i sada molim svog supruga da mi oprosti. Nije da ga nisam voljela, nije da mi nije trebao, ali je dijete nešto vrijednije od samog života.

Sada živim u svojoj kući. Bolest mi je narušila život, kupujem i trošim ljekove kao i svi mi. Ali se borim, i ne predajem se.

Boriću se na svakom polju, do posljednjeg atoma svoje snage. Borba nisu samo sastanci, nego i priča, da prenosimo znanje koje je vrsta istorije, prave istorije, da nam neko ne iskrivi istinu. Pričajmo istinu! Valjda ove generacije koje se školuju treba da budu pametnije od nas, da shvate šta je istina, a šta je laž.

Vjollca Krasniqi, Rada Ivezović, Renata J. Kirin,
Miroslava Malešević, Snježana Milivojević

Banalnost zla: orodnjeno nasilje protiv civila

Nekoć simbol mira, prosperiteta svojih građana i trijumfa socijalističke demokracije nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu, Jugoslavija je bila federacija šest suverenih republika: Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije, Crne Gore, Srbije i Slovenije i dvije autonomne pokrajine: Kosova i Vojvodine. Kraj Hladnog rata i pad komunizma obilježio je početak novog doba u Jugoslaviji, nažalost suviše dramatičnog. Liberalno restrukturiranje sistema, de-regulacija ekonomije i prisvajanje finansijskog kapitala od strane višestrukih oligarhija, doveli su do erozije socijalne države i obilježili sam početak političkog raspada jugoslavenske federacije. Ovaj proces paralelno prate dugo podgrijavani etno-nacionalizmi koje je zaoštirila gospodarska kriza i politika nacionalističke obnove srpskog vođe Slobodana Miloševića u kasnim 1980-im koju su pratili reaktivni nacionalizmi u drugim dijelovima bivše Jugoslavije. To je bila nacionalistička politika koja je utabala put budućim brutalnim ratovima i ogromnim ljudskim gubicima, destrukciji socijalnog života, devastaciji gospodarstva, dobara, kulturnih spomenika, koja je izrodila pljačku, egzodus i prisilna raseljavanja.

Ratovi u Jugoslaviji tijekom 1990-ih promijenili su topografiju "identiteta", pripadnosti i građanstva. Oni su se vodili za kontrolu teritorija i stvaranje nacionalnih/etničkih homogenih područja, a omogućila ih je etnicizira-

na politika identiteta i militarizirani nacionalizam koji je prijateljski raspoložene sunarodnjake i susjede pretvorio u neprijatelje. Nacionalističke diskurse i ideologije poticala je i hranila propaganda državnih medija u svrhu mobiliziranja ljudi po "etničkoj" liniji. Takva je propaganda razbuktala agresivni šovinizam, vjerski fundamentalizam i antisocijalističko raspoloženje. Strategije rata uključivale su masovna ubojstva, progone, silovanja, prisilne trudnoće i internaciju kao nasilne metode ponovnog iscrtavanja fizičkih i simboličkih granica u cilju stvaranja monoetničkih kolektiva.

Višestruki čimbenici su odredili strukturu rata i njegovu političku ekonomiju: državne vojne i policijske snage, paravojne formacije, plaćenici i mafija, ponekad udruženog a ponekad suprotstavljenog djelovanja. Ratno je nasilje bilo usmjereni protiv civilnog stanovništva - žena, djece, mladih ljudi, staraca i intelektualaca antinacionalista – i predstavlja zločine protiv čovječnosti. Rat i ratna djelovanja bila su usmjerena na sva područja života i rezultirala su zločinima protiv civila i uništavanjem kulturnog nasledja. Ratna se ekonomija temeljila na pljački, eksproprijaciji i crnom tržištu, a njezina bio-politička dimenzija se širila na trgovinu ljudima, otmicu građana "krive nacionalnosti" te njihovu razmjenu za iste takve civile proglašene ratnim zarobljenicima. Nažalost, predstavnici "međunarodne zajednice" stajali su po strani. Njihov status promatrača omogućio im je da prešutno toleriraju gospodare rata i nasilje sve dok ono nije eskaliralo u genocidni rat. Štoviše, ritualnu dimenziju ubijanja i žrtvovanja drugih u ime domaćih "svetinja" i grobova otaca pratio je "sanitarni jezik" nacionalističkih intelektualaca koji su zataškavali i opravdavali brutalna zvjerstva velikih razmjera.

Nasilje nad civilima ilustrira usku povezanost pojedinka i kolektiva te nacije i roda. Nacionalizam nadopunjen militarizmom i ratom ide ruku pod ruku s podređivanjem žena. Prljanje, zlostavljanje i sakaćenje ženskih tijela dominiralo je u ratnim porukama koje su „razmjenjivale“ sukobljene strane, vojne jedinice i „ratni heroji“. Naglo svrgavanje svih vrijednosti vezanih uz miran i svakodnevni život, zajedno s komplementarnom podjelom rodnih uloga i aktivnosti, rezultiralo je izokretanjem sustava naglavačke ili „bordelom rata“ u kojem je dopušteno da „naši ratnici i junaci“ siluju druge žene i čine nasilje nad vlastitim ženama. Dakle, rat i ratno nasilje mogu se adekvatno razumjeti samo uzimajući u obzir kako su ideje o muškosti i ženskosti duboko ugrađene u simboličku konstrukciju nacije. Nacija se često prikazuje kao žena; s druge strane, žene često služe kao simbolički markeri kulturnog identiteta grupe utjelovljujući njene „tradicije“, jamce njezine autentičnosti, te osiguravajući zalihu radne snage i vojnika za kolektiv. Slijedom toga, borba za nacionalni teritorij i etnički utemjeljena identifikacija „nas“ nasuprot „njih“ ima stvarne posljedice za žene – što nam ženska svjedočanstva i pokazuju – jer žene imaju posebnu ulogu unutar nacionalnog projekta. Dok se u ratu maskuliniziranim identitetima pripisuje moć, feminizirani identiteti predstavljaju potčinjenost.

Državni i nacionalistički militarizam proizvodi – i proizveden je – uz pomoć rodnih identiteta i podjela što se manifestira interno i eksterno. Tako nasilje protiv civila u cjelini te silovanja i seksualno nasilje, posebice, predstavljaju novi oblik „prljavog rata“ u cilju zastrašivanja i protjerivanja stanovništva. Istina, moglo bi se tvrditi da rat protiv žena uvijek postoji u nekoj mjeri. Silovanje je oružje

rata, a takav je i govor o silovanju. Silovanje i seksualno nasilje izraz su rodno obilježenih nacionalističkih diskursa i praksi rata. Silovanja nisu samo činovi nasilja protiv pojedinačnih žena; ona također služe u svrhu instaliranja obespravljenе muškosti kao osnovnog obilježja identiteta muškaraca neprijateljske nacije. Štoviše, silovanja i nasilje nad civilima treba razumjeti kao poruke i prijetnje koje jedna etnicizirana grupa ljudi šalje drugoj takvoj grupi, pri čemu su žene puki instrument. Veza između ratnog silovanja i nasilja nad ženama u miru je mnogo puta dokazana; u oba slučaja ženama se daje do znanja da su ranjive, u zavisnom položaju i da postoje samo zahvaljujući milosti (muškaraca na vlasti).

Svjedočenja žena koja smo čuli ne pokazuju samo unutarne učinke nacionalizma u ratu, već i u miru, kao i njegove posljedice: patrijarhalne odnose preuređene tako da odgovaraju suvremenim aranžmanima nejednakih rodnih odnosa moći, a upravo mnogostruki patrijarhat održava hijerarhijske konstrukcije nejednakosti i nepravde daleko izvan samog roda; naciju, klase, rasu, dijeli strance od građana/državljanina, itd. Kao što nam pokazuju osobni iskazi svjedokinja, takva je dinamika patrijarhalnog re-strukturiranja sveprisutna. Ona omogućuje nekažnjavanje obiteljskog i seksualnog nasilja, siromaštvo i nedostatak adekvatne socijalne skrbi, da spomenemo samo neke diskriminativne elemente. Štoviše, ovi iskazi upućuju na daleko širi društveni i politički problem: manjkav pravni sustav. U poslijeratnom razdoblju, istinska demokracija i poštivanje ljudskih prava nisu zaživjeli u državama nastalim raspadom Jugoslavije. Niti je mir zamijenio etnički nacionalizam i kulturni rasizam niti je prevladao mušku normativnost. Opće je mišljenje da su u svim postjugosla-

venskim državama nacionalni interesi preuzeli središnje mjesto „oblikovanja“ građanstva, a da su ljudska prava manje važna. Političke stranke posjeduju svu moć i oblikuju pravosude – njegove norme i institucije. Pravosudne prakse procesuiranja ratnih zločina većinom nisu dosljedne ni sustavne nego služe političarima koji daju prazna obećanja „međunarodnoj zajednici“ radi zadovoljavanja uvjeta za pristup članstvu u Europskoj uniji. Nadalje, nedostatak volje da se zajednice same suoče s prošlošću i ratnim zločinima, javno slavljenje „domoljuba i mučenika“ u kombinaciji s birokratiziranim i skupim sudskim procesima za oštećene građane, često suočenima s prijetnjama bivših sugrađana i lokalnim institucijama, spriječile su brojne preživjele stradalnike i svjedočke ratnih zločina da traže pravdu. Ipak, kao što smo čuli, postoje dovoljno snažne i odlučne žene koji su tražile pravdu na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju u Haagu ili Europskom sudu pravde u Strasbourgu jer u svojim zemljama nisu mogle dobiti pravovremene ni pravične presude. A odgođena pravda je uskraćena, zanijekana pravda.

Da zaključimo, ratovi u bivšoj Jugoslaviji nisu bili samo ratovi za osvajanje teritorija koje su vodili nacionalistički kolektivi, to su bili ratovi protiv civila i vrijednosti mira. Ratna je ostavština duboko otisnuta u pravosuđa novih država i uzrok je njihovih brojnih nedostataka. Postjugoslavenske države možemo smatrati demokratskim i liberalnim, ali u svima njima građanske vrijednosti i ljudska prava nemaju status „svetosti“ koje uživaju pojmovi nacije, državnog suvereniteta i patriotskih dužnosti. U takvim okolnostima, svjedokinje ustaju i progovaraju o ratnom i poslijeratnom nasilju koje su doživjele i izdržale. Una-toč traumi, one su izabrale da žive i pripovijedaju o svom

bolnom iskustvu i koje, na taj način, ne samo da izgrađuju sebe kao političke subjekte i aktere vlastitih života, nego i preoblikuju vlastite kolektive. One govore u ime stotina tisuća žena iz bivše Jugoslavije i drugih krajeva svijeta koje su imale slična ratna iskustva ili koje pate od kontinuiranog strukturalnog nasilja u miru. Njihov gubitak i bol je neizmjeran, ali nadвладан njihovom borbom za pravdu, aktivno sjećanje, a protiv kulture nekažnjivosti i zaborava.

Žensko tijelo – bojno polje – seksualno nasilje u ratnim zonama

II sesija

Svedokinje:

Jovanka Carević, Zagreb, Hrvatska

Zehra Murguz, Foča, Bosna i Hercegovina

Adile Goxuli, Kosovo

Edina Karić, Bratunac, Bosna i Hercegovina

Nuriye Tolaj, Kosovo

Jovanka Carević

Zagreb

Hrvatska

Ja dolazim iz Zagreba, gdje živim od 1971. godine. Došla sam posle završene trogodišnje škole i zaposlila se kao tvornička radnica u tvornici telekomunikacijskih uređaja. Posao sam zdušno voljela i radila sam ga sve do tog kobnog dana 14. 09.1991. godine.

Rečeno nam je da ćemo vjerojatno morati ići na teren, zbog ratnih zbivanja koja su daleko od Zagreba. Istog dana, poslije podne, na vrata našeg stana pozvonile su četiri uniformirane maskirane osobe sa crnom trakom na rukavu. Rekli su da su došli radi pretresa stana, radi ot-

krivanja oružja i da nas vode na informativni razgovor na Tuškanac¹⁷². Nakon toga sam reagirala i rekla da mi u kući nemamo ni poštenog noža, a kamoli oružje. Tog popodneva kod mene u stanu su bili moj bratić, njegova supruga i dvogodišnji unuk. Legitimirali su nas i nakon toga poveli na informativni razgovor. Krenula sam samo sa ključem u džepu. Na parkiralištu iza naše zgrade smjestili su nas u sivi kombi. Srećom te je naše odvođenje iz zgrade vidjelo par ljudi koji su kasnije mogli biti svjedoci na sudu. Kombi je bio bez prozora, vozili su nas neko vrijeme, a nakon nekog vremena stavili su nam lisice na ruke. Postalo je jasno da nećemo vidjeti ni Tuškanac ni informativni razgovor. Tijekom puta ja sam se upustila sa njima u diskusiju zašto to rade, gdje sam bila tog prijepodneva, da sam spremna u svemu pomoći i da ne vidim razloga zašto nas odvode iz vlastitog stana.

Usput su spominjali zločine koji su se događali u Slavoniji, gdje su se dešavali veliki zločini nad Hrvatima, o kojima sam ja znala iz sredstava informiranja dok sam bila u Zagrebu. Onda su mi spominjali Pakračku poljanu¹⁷³ o kojoj ja tada nisam ništa znala. I vozili nas dalje, nekih tri sata daleko od Zagreba. Stigli smo u nekim noćnim satima. Ne znam da li sam rekla da je supruga od bratića sa djetetom ostala u stanu da bi nas čekala do uveče. S obzirom da se nismo pojavili, zalupila je vrata stana, ali je ostavila svjetlo unutra, misleći da ćemo se ipak vratiti. Nije nas bilo niti drugi dan. Podnijela je prijavu svojoj policijskoj postaji gdje su oni stanovali. Ali od te prijave nije bilo ni traga kada sam se ja vratila u Zagreb. To mi je bila točka od koje sam krenula. U večernjim satima, kada smo stigli

172 Tuškanac – deo Zagreba.

173 Pakračka poljana – polje kraj grada Pakrac, gde je u oktobru 1991. godine, a tokom rata u Hrvatskoj, ubijeno više osoba srpske nacionalnosti.

do odredišta, bilo je možda dvadeset i tri sata, iz kombija su izveli najprije mog supruga i bratića, dvojica njih, dok su dvojica ostala sa mnom u kombiju. Tada mi se desilo ono najgore što se može desiti ženi - seksualno maltretiranje, da ne kažem silovanje što je. Ja sam mislila da je to ono zadnje što mi se dešava prije ubistva. Nakon toga, izveli su me iz kombija, niz brdo pa do neke štale. Bio je grozан mrak, tama, čulo se blejanje ovaca. Jedna tišina i muk koje je teško opisati. Smjestili su me u jedan sjenik, stavili povez na oči i vezali oko nogu široku selotejp traku. Jedan od te dvojice koji svoj posao nije obavio u kombiju, pokušao je to napraviti ovdje. Međutim, pojavila su se ona dvojica iz kombija koji su odveli mog supruga i rekli mu da to ne radi, jer će za to biti dovoljno vremena. Maltretiranja su bila svakodnevna, sa povezom na očima, selotejpom na nogama, jedino kada bi došli i pomakli mi povez na očima i mahali mi krvavom mačetom ispred očiju, tako da se pitam da li je to namjenjeno meni ili je taj čas ubio mog supruga. Bez ikakvog govora, ali šetnja ispred vas koja vas ubija.

Moram naglasiti da su oni bili u crnim odorama, vjerojatno da bi dokazali svoju snagu. Ne znam što smo jeli i pili u tom prostoru. Saznala sam da su i njih dvojica bili u istom prostoru, ali tada to nisam znala. Tu smo ostali desetak dana, uz svakodnevna maltretiranja, naročito noću, kad se čula strašna galama, kao da nam je neko stajao iznad glave i mi smo imali osjećaj da će nas ubiti. Noćima nisam spavala, stalno sam bila u nekom košmaru. Ja imam osjećaj da su nam nešto davali kroz hranu. Kroz taj košmar ili su mi rekli ili sam sanjala da će me ubiti na groblju u mom rodnom selu pored Virovitice¹⁷⁴, na koje ja do dana današnjeg nisam otišla, a još uvijek živim u Zagrebu. Tu smo proveli nekih desetak dana, da bi mene i supruga zatim premjestili

174 Virovitica – grad u Hrvatskoj, koji predstavlja središte Virovitičko-podravske županije.

dalje u nekakav podrumski prostor, smjestili nas na neki uski krevet, odvezali nam povez sa očiju, a iznad nas su visili ogromni štrikovi sa omčama, tako da sam požalila što su mi skinuli povez, jer sam cijeli dan morala da gledam u to i mislim što sada. Cjelodnevna maltretiranja su se tu nastavila. Koliko Srba ima u mojoj zgradbi, na mom katu, na našem radnom mjestu? Moj je odgovor bio da nisam znala ko je koje nacionalnosti, niti sam ikoga ikada brojila u životu. Prijetili su nam puškom, a posebno mužu koji je bio izmučen. Njemu su se po rukama vidjele crne točke od nekakvog bockanja. Ne znamo od čega su bila, ali je bio potpuno van sebe. Tu su nam prijetili puškom. Njih dvojica su se smjenjivala sa svojim maltretiranjima. Bila je i osoba koja nam je donosila jelo. Tu smo vidjeli šta jedemo, jer nismo imali povez na očima. Razgovarao je sa nama i jednog dana nam rekao da mora u Zagreb, jer mu je sin ranjen. Ja sam mu ponudila ključeve od stana, što je on odbio. Ovdje su mi kao ženi bile potrebne higijenske potrepštine. Donijeli su mi higijenske uloške u jednoj kesi na kojoj je pisalo trgovinski centar Virovitica i ja sam po tome bila sigurna da se nalazimo na području Virovitice. Tu smo proveli nekih sedam dana. Ukupno je zarobljeništvo trajalo osamnaest dana, da bi nas oko prvog listopada, opet sa povezom na očima, izveli iz tog podruma, ne govoreći ništa, stavili u kombi i vozili nekih sat vremena. Tek kada sam ja izašla iz kombija, mene su prvu pustili i rekli su da su me doveli na razmjenu. Oko mene se stvorio krug policije. Dovezli su nas do raskršća sa mojim rodnim selom. Rekli su mi da se okrenem u suprotnom pravcu, okrenula sam leđa prema njima i očekivala metak u potiljak. Idući tako, srela sam čovjeka iz mog sela koji je rekao da ide po mene i da me vodi do točke za razmjenu. Posle mene su pustili mog supruga i usput su pokupili još jednog čovjeka, koji je takođe

bio razmjenjen. O bratiću cijelo vrijeme nisam ništa znala, niti što se sa njima desilo. Razmjena je bila u selu koje je bilo pod srpskom vlašću, iako je bilo naseljeno mješovitim stanovništvom, i hrvatskim i srpskim. Tu su nas prihvatali, ostali smo par dana i molili svaki dan da nas pošalju dalje, jer mi tu nemamo šta da radimo, da nas šalju ka Zagrebu, prema kojem nije bilo više veze. Uvjeravali su nas da bi bilo suludo da idemo u Zagreb, jer će ponovo morati da imaju posla sa nama. Ipak su nam organizirali liječničku pomoć, i ustanovljeno je da nam je potrebno dati propusnicu da napustimo to područje. Tako smo sa vojskom otišli prema Banja Luci. Propusnicu koju smo tada dobili imam i danas. Trebalo je da je ostavim i vratim nakon dolaska. Na njoj je pisalo Socijalistička Narodna Republika Jugoslavija - štab Zapadna Slavonija - Teritorijalna odbrana. Mislim, nema šta na njoj nije pisalo, nešto nemoguće za mene, jer nisam znala da tako nešto postoji.

Zaboravila sam reći - dok smo bili тамо, oni су нам rekli da nije jednostavno organizirati naše prebacivanje. Bila su strašna granatiranja i ja sam mislila da ćemo tada da poginemo jer nismo prije. Međutim, ipak smo stigli u večernjim satima u Banja Luku. Prespavali smo kod muževljevih rođaka. Telefonske veze između Bosne i Hrvatske nisu bile prekinute. Muž je imao sestru u Sisku. Oni su nas neumorno zvali, vidjeli su da smo nestali. Svi su znali da smo nestali. Što je bilo sa nama, nisu znali. Ja sam jedva čekala da dođem do telefona, jer su postojale telefonske veze sa Zagrebom. Odmah ujutru nazvala sam svoju radnu organizaciju, svog rukovodioca na poslu, koji se isto šokirao kada me je čuo. Prvo što mi je rekao jeste da su mu rekli da su nas našli na neprijateljskom području. Javili su na posao odmah u ponедjeljak da smo mi uhapšeni. Ja sam šefu ispričala priču i on mi je rekao da sam dobila otkaz, da

se on raspitivao za moj stan i da je stan zapečaćen. Rekao mi je da se što hitnije mogu vratim u Zagreb kako bih riješila svoj radni status. Muževljevu osobnu kartu su pokupili i bacili, a moja je ostala u stanu. Nije, dakle, bilo tehničke mogućnosti kako putovati. Opet sam razmišljala sa kime uspostaviti kontakt, kako se vratiti. Zvala sam policijsku stanicu Trešnjevka¹⁷⁵ na kojoj se događaj desio i pitala kako da se vratim bez dokumenata. Rekli su: „To je vaš problem.“ Dok smo boravili tamo, malo se oporavljavajući, nije nam bilo na pameti da idemo kod liječnika. Meni je cilj bio da se vratim u Zagreb, da ponosno dokažem da nisam nikome ništa kriva, ali kako? Sjetili smo se jedne rođake, koja je studirala u Zagrebu, imala je hrvatsku vozačku dozvolu i bosansku ličnu kartu. Bile smo slične, ali je ona bila puno mlađa. Preporučili su mi da putujem sa njenim dokumentima, što sam ja prihvatile, jer je u tom trenutku to bila jedina mogućnost. Kretala sam tri puta prema Zagrebu i svaki put zamolila šofera da me pusti, da ne mogu dalje. Slušala sam zagrebačke vijesti. Čula kada je ubijena obitelj Zec¹⁷⁶, a to je u mom kvartu, možda nekih pola kilometara od mene, ni toliko. Tek tada mi je trebalo još desetak dana da skupim hrabrosti da bih krenula.

U Zagreb sam stigla 28.10. sa tuđim dokumentima. U Bosni bih pokazivala bosansku ličnu kartu, a u Hrvatskoj hrvatsku vozačku dozvolu. Zvala sam se Vesna, jer je tako bilo ime te dalje rođake čije sam dokumente imala. Došla sam u Zagreb i produžila dalje, prošla sam pored svog stanja, jednu tramvajsку stanicu, jer su bili večernji sati. Zvala sam prijatelje kod kojih sam pretpostavila da mogu spavati. Prva susjeda mi je rekla da kod nje ne mogu. Prespavala

175 Trešnjevka – naziv za deo grada Zagreba.

176 Porodica Zec, ubijena u Zagrebu 1991. godine. Ubijeni su majka, otac i njihova čerka Aleksandra od 13 godina.

sam kod prijateljice sa posla, sa stonom u Novom Zagrebu. Ujutru sam se pojavila u svojoj zgradi gdje su bila organizirana dežurstva. Imala sam sreću - jer se moralo evidentirati tko dolazi i napušta zgradu - da je tu bio moj susjed sa kata. Rekao je: „Susjeda, vratili ste se.“ Zajedno smo otišli do mog stana gdje smo konstatirali da je stan zapečaćen. Rekla sam da će ja poduzeti aktivnosti da mi se stan otpečati. Nisam htjela otići do policijske postaje Trešnjevka, nego sam otišla do republičkog Ministarstva unutrašnjih poslova radi toga što se sve odvijalo van Zagreba, misleći tako da će što pre doći i ostvariti sva svoja izgubljena prava. Tamo sam dala detaljan iskaz što se desilo, i nakon toga su me četvorica policajaca dovezla do mog stana da bi se konstatiralo da je stan zapečaćen. Kada sam sa njima došla do svog stana, stan je bio otpečaćen, vrata su bila zaglavljena novinskim papirom kako se ne bi otvorila.

Ušla sam sa njima u stan i prvo što sam uočila bio je ostavljeni ručak u loncu na stolu i požutjeli veš na balkonu koji je ostao da se suši. Zajedno sa njima konstatirala sam da u stanu ne fali ništa, jer je u stanu bila određena količina novca, s obzirom da smo planirali da kupimo novi ‘jugo’. Ja sam mislila da ne fali ništa. Ali, nakon par dana, kada sam pozvana na informativni razgovor u trešnjevačku policijsku stanicu, vratili su mi moju diplomu, jer, kao, nisu znali čiji je stan. To je bio jedan od dokumenta da je taj stan moj. Drugi dan sam nazvala radnu organizaciju. Moj šef sa kojim sam razgovarala kada sam bila u Banja Luci, dočekao me na porti. Ja sam mislila da će završiti u svojoj radnoj sredini, svojoj sobi. Rekao je da je najbolje da ne idem dalje, pričajući mi koje sve korake da poduzmem da bih se vratila na posao.

Rečeno mi je da donesem potvrdu iz MUP-a da se taj događaj stvarno dogodio i da će biti odmah vraćena na

posao. Da bih došla do potvrde sve je trajalo do 14.11.1991. godine. Dođem na Trešnjevku, a policija kaže: „Nismo još dobili papire iz republičke policije, dodjite za sedam dana!“ Dodem za sedam dana a oni mi kažu: „Nismo još uvijek“. To je trajalo do dana kada sam dobila potvrdu (14.11.1991.). Tada sam podnijela krivičnu prijavu. Međutim, ta potvrda više nije bila dovoljna za posao. Prije toga sam se obraćala za posao Saborskoj komisiji za ljudska prava¹⁷⁷, savjetniku gospodina Tuđmana, gospodinu Vukasoviću. On je čak nazvao moju kadrovsku službu i rekao da bi me trebalo primiti na posao. Međutim, moja potvrda više nije bila dovoljna. Ja sam se sa njom vratila u MUP i oni su preda mnom zvali Teslu¹⁷⁸. Iz Tesle su rekli da moram da ih tužim, pa ako dobijem spor da će me onda primiti na posao. Imala sam preporuke, pa sam završila kod gospodina Degenu¹⁷⁹, koji je rekao: „Zločin je već to što su vas odveli iz stana, a kamoli što ste ostali bez posla.“ Savjetovao mi je kod koga da odem, da podnesem tužbu. Otišla sam, podnijela tužbu, vratila sam se. Nakon nekog vremena sam podnijela tužbu i za supruga, jer mi je bila potrebna punomoć.

Istovremeno, ja spavam kod susjeda na katu i drugdje. Ne mogu se usudititi ući u svoj stan da tu spavam i boravim. U radnoj organizaciji tražim svoj zdravstveni karton, jer smo imali organiziranu svoju zdravstvenu zaštitu. Zdravstvenog i stomatološkog kartona više nema. Pitam sestru koju sam poznавала gdje da to potražim, na šta mi je ona drsko odgovorila: „Ne znam.“ Bila sam u teškom psihičkom i fizičkom stanju. Često odlazim iz Zagreba, jer ne znam šta da radim sa sobom, gdje da se stabiliziram. U Zagrebu, kada su uzbune, boravim u skloništu, da bi mi jedna

177 Saborska komisija – radno telo parlamenta Republike Hrvatske

178 Nikola Tesla, fabrika telekomunikacionih uređaja u Zagrebu

179 Silvije Degen, poznati advokat iz Zagreba

susjeda rekla: „Pa nisam znala da ste vi ti četnici u čijem su stanu bili snajperisti.“ Ta susjeda mi je to rekla dobranmjerno, jer sam ja kasnije kod nje radila. Ona mi je za malu pomoć dala dobru naknadu. Pokrenula sam sudske spor i za supruga, trebalo je i njega vratiti jer je on ostao kod oca na selu. U Zagrebu je imao privremeno boravište, a tamo je imao vojnu obavezu. On se vratio u maju 1992. godine.

Sudske procese su počeli 1992. godine, moj je trajao do 1998. godine. Dobila sam prvi sudske spor sa rješenjem suda da me vrate u radnu organizaciju. Obratila sam se radnoj organizaciji. Međutim, to više nije bilo dovoljno. Oni su se žalili i ja sam spor izgubila. Žalila sam se do Vrhovnog suda. Suprugov spor je trajao do 2004. godine, išao je do Ustavnog suda. Kada je suprug dobio negativan odgovor sa Ustavnog suda, rekla sam mu da se žali međunarodnom sudu. Međutim, s obzirom da on nije imao državljanstvo, a da ga je u međuvremenu dobio, rekao je da neće tužiti državu „koja mu je dala državljanstvo.“

Nismo imali posao, nije mogao dobiti ni radnu dozvolu, razmišljali smo što i kako se zaposliti. U međuvremenu, krajem 1992. godine, ostala sam trudna. Rizičnu trudnoću moram čuvati pa boravim od osmog do trideset drugog tjedna trudnoće u Petrovoj bolnici, gdje je dijete rođeno u sedmom mjesecu. Moram reći da me to spasilo jer sam se tamo prehranila. Dolazile su žene koje su ostajale pet, šest dana. Bila je zima, pa su prozori bili puni hrane. Moj suprug se plašio da mi dolazi u posjetu. On je u međuvremenu stupio u kontakt sa jednim čovjekom, Hrvatom, iz svoje radne organizacije, koji ga je svaki dan vozio u Samobor da bi radio na građevini. Bojao se kretati.

Dijete je rođeno s poteškoćama, boravilo je desetak dana u inkubatoru i za to vrijeme ga otac nije video jer se bojao doći u bolnicu. A za to vrijeme, dok sam bila u

bolnici, za mene niko nije znao. Tada sam ponovo nestala. Ja sam se bojala da će me ponovo neko naći. Supruga je bilo strah da dođe do mene, plašio se da će neko da ga prati. Ponovo sam pomislila da u ovom stanju mogu da izgubim sve što smo stekli. S obzirom da je dijete prijevremeno rođeno, mene i dijete su držali u bolnici mjesec dana. Hvala bogu, imala sam mlijeka. Hranila sam ostalu nedonoščad. Bolnica je bila puna izbjeglica, puno je bilo prijevremenih porođaja. Mi smo do drugog svibnja (1992.) bili u bolnici. Tu sam upoznala jednu Bosanku koja je bila silovana. Rodila je dijete, sina, ali je nažalost to dijete posle tri-četiri dana umrlo. Ona je tek tada bila slomljena. Ali je i prije bila slomljena, jer to dijete nije željela. Mi smo se često nalazile i razgovarale.

Nismo imali od čega živjeti. Dijete i ja smo imali pravo na socijalnu pomoć.

Hrvatska je moja domovina. Ja druge nemam. Tamo su rođeni svi moji preci, ne samo ja.

Mene su često pozivali na informativne razgovore u policijsku stanicu Trešnjevka, govorili bi da oni ne znaju šta ja tražim u Hrvatskoj i da je najbolje da napustim zemlju. Ja sam rekla da sam rođena u Hrvatskoj, da sam došla u Zagreb kada sam ja htjela i da ću iz njega otići kada budem ja htjela. Još uvijek živim u Zagrebu i ne mislim nigdje otići.

I zato sam ja ovdje, da bih rekla istinu, sa željom da se ovakve stvari nikada ne ponove, da ljudi ne ostanu bez posla, bez egzistencije, bez prava na rad, sa mizernom mirovinom.

Osjećam nepravdu koja mi je nanijeta kao ženi. Posao sam riješila samozapošljavanjem, ali čast žene nikada i niko i ništa ne može mi vratiti.

Edina Karić

Bratunac

Bosna i Hercegovina

Ja želim da vas sve pozdravim. Ja dolazim iz jednog sela iz opštine Srebrenica. Do rata sam bila učenica u školi i živjela sam sa roditeljima, bratom i sestrom. Moje sretno detinjstvo u petnaestoj godini života prekinuo je rat.

Na početku 1992. godine sam zarobljena zajedno sa ocem i tetkom. Odvedeni smo u zgradu direkcije rudnika Sase u Sasama. Sutradan je komandant vojske srpske prozvao mog oca sa zadatkom da nosi poruku u moje mjesto, uz prijetnju da ako se ne vrati da će mene strijeljati. Još uvijek je pred mene njegova slika i njegove reči upućene meni: „Brzo ću se vratiti, ne brini“. Odveli su ga, nije se vratio.

Sutradan, negdje u zoru, komandant i dvojica vojnika ulaze u salu i izvode mene i jednog djeda na streljanje. Kada su nas izveli pred zgradu, u tom momentu sam ugledala jednu uličnu svetiljku. Kada sam pogledala u tu uličnu svetiljku osjetila sam da je sva ta svjetlost kao da je prošla kroz moje tijelo. Ja više nisam osjećala strah, iako sam bila svjesna gdje nas vode. Cijelo to vreme sam očima kupila taj horizont oko sebe kao da sam željela da što više toga ponesem sa sobom kada zatvorim oči. A u sebi sam molila cijelo vrijeme samo da nam pucaju u leđa. Jedan od vojnika je povikao „lijeko“, a lijevo od ceste se nalazila predratna ambulanta. Tu nas zatvaraju do predvečerja. Znači do strijeljanja nije došlo. Kada nas vraćaju u salu među ostale zarobljenike, posle toga, nakon 5 dana, mene i još dvije djevojke iz sale izvode trojica vojnika. Odvode nas u Bratunac, u napuštenu bošnjačku kuću. Tada za mene kao petnaestogodišnju djevojčicu slijede za mene nepoznata bol, patnja i poniženja.

Silovana sam neprekidno više puta, od strane više počinilaca. Tim gnusnim činom ranili su moje tijelo i ostavili duboki ožiljak u mojoj duši.

Iz logora nas prebacuju u Loznicu¹⁸⁰ u sportski centar Lagator, tada izbjeglički centar, gdje sam bila primorana da promijenim ime, tada sam se zvala Tanja. Po prvi put sam se našla u meni nepoznatom gradu, gdje nisam znala kuda i kako dalje sama. Tu sam u međuvremenu upoznala Bošnjaka koji se zatekao tu. Udalja sam se smatrajući da će dobiti neku vrstu zaštite. Međutim, moj brak je postao još jedna vrsta logora. U braku sam preživjela i fizičko i psihičko maltretiranje. Rodila sam dvoje djece. Osjećala sam se kao da se nalazim u nekom začaranom krugu iz kojeg nisam vidjela izlaz. Kada više nisam mogla podnijeti sve to odlučila sam se ili živjeti ili umrijeti i prekinula sam taj začarani krug, razvela sam se. Ostajem sama sa dvoje male djece bez ičega, bez posla, bez hrane.

Za mene je uslijedila nova borba u životu, a svaka je borba vukla drugu za sobom. Počela sam čistiti po kućama da bih preživjela sa djecom. Morala sam djeci biti i otac i majka. Kasnije ću shvatiti da djeca u tom periodu nisu imala ni jedno ni drugo. Radila sam do iznemoglosti samo da bih misli usmjerila na posao, da ne razmišljam o prošlosti. Padala sam i ustajala milion puta. Kada više nisam imala snage da idem naprijed, kada sam bila umorna više od života, tada sam zatražila psihološku pomoć. I uvjek kažem da mi je tada dragi bog koji je vidio da ne mogu dalje, poslao u život jednu ženu neuropsihijatricu kojoj sam ja neizmjerno zahvalna, koja mi je pomogla. Uz njenu višestruku pomoć sam se počela osnaživati. Počela sam život gledati drugaćijim očima. Upisala sam i završila srednju školu, položila vozački. U tom periodu su uslijedile

180 Loznica – grad u Mačvanskom okrugu u zapadnoj Srbiji.

deložacije poslije kojih ni danas nemam rješeno stambeno pitanje. Preživljavala sam razne vrste stigme, kao na primer, ona bolesna ili „izbjeglico nije ti mjesto ovdje“. Moja su djeca završila školu ali danas na žalost nemaju posao. Ja sam imala sreće. Dobila sam posao 2008. godine. I bila sam sretna i presretna što sam dobila normalno radno vrijeme.

Rat je stao prije 20 godina. Ali moja borba još uvijek nije prestala. Sada kažem da sam žrtva svojih vlasti, jer nisu uradili ništa za nas žene žrtve koje smo prepuštene sami sebe. Boriću se za to da ratni zločinci budu kažnjeni, da pravda izade na vidjelo. Na žalost, ti zločinci još nisu procesuirani, iako sam ja neke od njih poznavala. Boriću se da pravda izade na vidjelo. Za sebe mogu reći da sam jaka žena, ponosna sam na sebe i jedna sam od heroina ovog vremena. Ali čvrsto sam se odlučila za borbu koja slijedi i koja će uslijediti kroz moj život. Čvrsto sam odlučila da ću pored borbe činiti samo stvari koje će me činiti srećnom. Oduzet mi je dio djetinjstva, moja mladost je oduzeta, ali svoju sadašnjost i svoju budućnost ne dam.

Nuriye Tolaj

Dečani

Kosovo

Ja sam Nuriye Tolaj. Dolazim sa Kosova, iz opštine Dečane¹⁸¹. Majka sam troje dece. U Dečanima je rat počeo 24. marta 1998. Tog dana smo bili proterani iz naših kuća, i tražili smo utočište po drugim selima do septembra 1998. U septembru 1998. vratili smo se kućama i tamo smo ostali do početka NATO bombardovanja 1999. godine. Opet su nas proterali 27. marta 1999. godine i poslali u jedno drugo

181 Dečane – opština u Metohiji/Dukadići.

selo; proterivali su nas iz još nekoliko sela. Tamo su otvorili koncentracioni logor, gde je masakrirano nekoliko mojih suseda i moje rodbine. A nas žene su silovali pred našim muževima i našom decom. Te siledžije su bili lokalni Srbi koji su nam bili poznati imenom i prezimenom. Tamo nije bio pošteđen nijedan uzrast. Od devojaka od trinaest godina do starih baka od osamdeset godina, sve su nas silovali i maltretirali na najbrutalnije načine. Tokom boravka u tom logoru, preživele smo najstrašnije užase, gde su nas i fizički maltretirali. Udarili su našim glavama po zidovima, dok ih ne raskrvare. Tada su nas pitali: „Da li je sada dosta?“ Tokom silovanja, nudili su nam radio-vezu i govorili: „Sada zovite Olbrajtu¹⁸² i kažite joj šta vam radimo. Nek oni dođu da vas spasu. Tražite Džejmija Šea¹⁸³ neka vas on spase. Tražite Robina Kuka¹⁸⁴. Oni treba da dođu ovde i izvuku vas odavde.“ Našu su decu zatvorili u jednu sobu i rekli nam: „Nikada ih više nećete videti. Mi ćemo ih poslati u Srbiju.“ Četiri dana i četiri noći su naša deca bila odvojena od nas. Najveći užas je bio da čuješ glas tvoje dece dok ona plaču i traže svoju majku, a mi nismo mogli da ih spasemo. A kada bismo pričale nešto, oni su palili cigarete po našim telima i pekli nas vrhovima oštrog alata koji su zagrevali šibicama. Govorili su nam: „Ovaj žig je za Olbrajtu, a ovaj drugi za ljude iz NATO-a“. Posle nekog vremena, kada je NATO bombardovao tu, u blizini, oni su pobegli na neka tri sata i mi smo hteli da bežimo. Ali, oni su nas opet stigli, i posle je počelo još veće mučenje. Tada su izveli muškarce napolje i streljali pred našim očima i očima naše

182 Madlen Olbrajt (1937.) – američka diplomatinja koja je bila državna sekretarka SADa (1997-2001).

183 Džejmi Šej (1953.) – funkcioner NATO pakta.

184 Robin Kuk (1946-2005) – britanski političar iz Laburističke stranke, koji je bio ministar inostranih poslova Velike Britanije (1997-2001).

dece. I nas žene su izvodili napolje gole ispred naše dece, krvave, tako da ni naša deca nisu mogla da nas prepoznaaju. Nisu imali ni trunke milosti iako su to bili Srbi iz Dečana. Nisu smatrali da smo nekada bili njihove komšije i sugrađani iz iste opštine. A danas su oni slobodni i niko ne traži odgovornost za njihove zločine. Danas oni rade u institucijama po srpskim enklavama na Kosovu i oni su ponosni. To je zato što zakon njih nikako ne proganja. A što se tiče trauma koje su oni nama prouzrokovali, niko nije preuzeo nikakvu odgovornost ni od institucija, ni od zakona. Traumatizovane žene su morale da se razvedu od svojih muževa. Mene lično je moja porodica podržavala i pružila mi toplinu. Međutim, zbog traume ja još i dan danas patim. Neke od trauma su prošle, a neke su još tu. I dok se ne kažnjavaju zločini, naša trauma se nastavlja. Posle rata niko nije podržavao ove jadne žene, dok nisu došle nevladine organizacije koje su počele da rade sa njima. Ja sam kao majka preživela velike traume, dva puta sam htela da izvršim samoubistvo, različitim sredstvima. Sve je to zbog toga što nisam nikako mogla da izbacim tu uspomenu iz moje glave. Neprestano mislim da će sada da dođe policija, vojska i da će se sve ponoviti.

Nikada više nisam smela da spavam u mraku. Nikada više nisam mogla da čujem pucanje. Takođe i moja deca imaju traume, ali zahvaljujem Mediki Kosovo¹⁸⁵ koja je radila sa našom decom. Tamo je bilo više od 300 žena i devojaka. Dan danas neke od njih se još vode kao nestale, devojke za koje niko ne zna gde su, a takođe i muškarci koji nikada nisu pronađeni. Neki moji susedi su sve te dokaze poslali u Hag, ali oni nisu bili razmatrani. Srbija dobija veću podršku nego mi koji smo bili u našim kućama, našoj zemlji, nezaštićeni, nevini. I niko ne preuzima odgovor-

185 Medica Kosovo – ogrank internacionalne ženske organizacije i fondacije Medica mondiale, koja radi na Kosovu od 1999. godine, sa sedištem u Đakovici.

nost za ove kriminalce. Neko ih zove kriminalcima, ali oni su bili lokalni Srbi. Oni su sve nas poznavali. Znali su gde su naše kuće, ko smo mi, znali ko ima pare, a ko ima zlato. Rekli su nam: „Ili dajte pare, ili ćemo uzeti vašu decu.“ Kada su našoj deci prislonili noževe na grlo, tek je to bio pravi košmar. Mi smo više želeli da nas ubiju tu na licu mesta, nego da preživljavamo sve to. To je bio najstrašni užas. Stalno se pitam zašto ove institucije ne osuđuju te krinimalce. To je veliko čudo!

Marijana Senjak

„Žensko tijelo kao bojno polje“

„**Želim da se počinitelju dogodi isto što i meni**“, riječi su preživjele ratno silovanje tijekom individualnog psihološkog rada. Ovo razumijemo kao njen poziv za ostvarivanjem pravde.

„**Želim da se počinitelju dogodi ono što zakon propisuje, bio bi poziv za ostvarivanjem pravde**“, riječi su suca Međunarodnog suda na izjavu preživjele. Feministički pristup pravdi puno je širi od onoga što zakon propisuje. Pored kažnjavanja počinitelja, on znači i priznanje patnje i pretrpljene štete, obeštećenje i oporavak preživjelih. On treba povratiti povjerenje i uspostaviti nadu za pravedni mir.

Silovanje je napad na fizički, psihički i seksualni integritet i autonomiju žene i iako se odvija u sferi seksualnosti nije povezano sa seksualnošću. Izraz je zloupotrebe moći u najintimnijoj sferi integriteta, i ima za cilj zastrašiti i poniziti preživjelu. To je svjesni proces zastrašivanja kojim muškarci drže žene u stanju straha. Silovanje je ekstremni izraz neravnoteže moći koju imaju muškarci i žene u patrijarhalnom društvu.

Masovnost i težina zločina ratnog silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja u ratu kao i obrasci njihovog provođenja na prostoru bivše Jugoslavije upućuju na sistemsко korištenje zatočeništva, mučenja, seksualnog porobljavanja, ubijanja, protjerivanja, prisilnog rada, slanja žena preživjelih ratno silovanja kao taokinja između prvih

linija fronta, prisiljavanja žena da u uvjetima zatočeništva, pod prsilom, seksualno zlostavljaju druge zatočenice, kao povezanih z zločina. Ovim zločinima je stvarana i održavana prijetnja za život preživjelih, njihove djece i članova njihovih porodica kao i zastrašivanje ciljano na protjerivanje iz mjesta njihovog boravka. Ratno silovanje je korišteno kao ratna strategija i instrument etničkog čišćenja sa elementima genocidnih namjera ostvarenih putem prisilnih trudnoća i posljedičnog utjecaja na reproduktivno zdravlje preživjelih prije svega u vidu poremećaja seksualnosti, steriliteta i sl.

Iz direktnog psihoterapijskog rada sa 150 žena preživjelih ratna silovanja u Bosni i Hercegovini i 10 žena preživjelih ratna silovanja u Hrvatskoj, kao i iz edukativnog rada sa savjetodavkama koje su pružale direktnu pomoć preživjelim ratna silovanja na Kosovu, vidljivi su najčešći obrasci: masovna silovanja i drugi oblici seksualnog zlostavljanja koji su se odvijali u organiziranim logorima, grupna i višestruka silovanja u okupiranim mjestima u kojima su žene i djevojke držane zatočene u privatnim kućama i stanovima, zasnivanje ropskog položaja i seksualnog porobljavanja u uvjetima zatočeništva u logoru ili kućnom pritvoru, ubistva žena nakon izvršenog zločina ratnog silovanja.

Zahvaljujući ženama koje su javno govorile o preživljenom zločinu ratnog silovanja, kao i zalaganju feminističkih grupa u regiji i u svijetu, navedeni obrasci silovanja u ratu priznati su kao ratni zločin, zločin protiv čovječnosti i genocid. Analize odnosa moći i roda u izvršenju i procesuiranju ovih ratnih zločina trebale biti sljedeći koraci u razvoju feminističke pravde. Feministička analiza patrijarhalnog okvira zakonodavstva ukazuje na to da se radi o zločinima protiv žena, a ne o zločinima protiv apstraktne čovječnosti.

Kratkoročne i dugoročne posljedice preživljenog ratnog silovanja

Trauma seksualnog nasilja ostavlja ozbiljne kratkoročne i dugoročne posljedice na fizički, seksualni, psihološki, socijalni i radni identitet preživjele. Intenzivni strah, stalno iščekivanje opasnosti, prisilne slike i sjećanja, depresivne smetnje samo su neke od neposrednih posljedica preživljenog seksualnog nasilja. Fobične smetnje, poremećaji u sferi seksualnosti, psihosomatske smetnje, trajne promjene ličnosti zbog traumatizacije kao i narušena radna sposobnost preživjelih najizrazitije su dugoročne posljedice. One su često povezane sa organskim bolestima vezanim za dob preživjelih kao na primjer povišeni krvni pritisak, neurološke smetnje i sl. Grupu žena preživjelih ratna silovanja sa kojom je terapijski rad započeo dvadeset godina nakon izvršenja zločina, karakteriziraju i narušeni porodični odnosi.

Sveobuhvatni pristup u radu na oporavku od ratnih trauma

Sveobuhvatni pristup u radu na oporavku pojedinki/aca, grupa i zajednica od posljedica ratnih trauma **uključuje biološki i psihosocijalni pristup, ali i rad u području ljudskih prava, medija i umjetnosti.** Kada se na međunarodnoj razini sagledavaju efekti rada na oporavku od posljedica ratnih trauma, uočava se da su najčešće primjenjivane psihosocijalne intervencije usmjerene na oporavak pojedinki/aca i grupa, a najmanje intervencije usmjerene na psihološki oporavak zajednica. Psihosocijalne intervencije usmjerene na rad na oporavku pojedinki/aca i grupa od posljedica ratnih trauma smatraju se „intervencijama u fazi neposredne opasnosti“, tako da psihosocijalni programi usmjereni na oporavak žena,

djece, prognanika ili drugih ciljanih skupina od posljedica ratnih trauma najčešće završavaju s krajem rata ili neposredno poslije završetka rata. Međutim, posljedice ratnih trauma u obliku **dugoročnih simptoma kod pojedinki/aca, oštro polariziranih i zamijenjenih uloga muškaraca i žena, narušenih obiteljskih obrazaca, podijeljenih zajednica, razgrađenih struktura društva**, dugi niz godina ostaju prisutne u pogodenoj zajednici i trajno obilježavaju njen oporavak i razvoj, društvene i političke odnose. Latentni konflikti često imaju uzroke u nerazriješenim ratnim traumama i doprinose ponavljanju političkih i oružanih sukoba. Ratne traume nastaju u društvenom kontekstu; **za oporavak od posljedica ratnih trauma potrebne su intervencije na svim razinama društva.** Reparacija, kao jedan od mehanizama unutar koncepta tranzicijske pravde, predstavlja odgovor na teška, masovna i sistematska kršenja ljudskih prava u pravcu u otklanjanja posljedica zločina koji su počinjeni i stvaranja uvjeta za promoviranje mira i demokracije u cilju uspostavljanja vladavine prava i sprečavanja ponavljanja prošlosti, uključujući **rehabilitaciju žrtava ratnih zločina odnosno preživjelih ratne traume.**

Rezolucija Generalne skupštine UN-a „Osnovni principi i smjernice o pravu na pravni lijek i reparacije za žrtve teških kršenja ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava“, iz 2005. godine, utvrđuje pet osnovnih oblika reparacije: **kompenzaciju** - odnosi se na materijalno zadovoljenje žrtava putem osiguravanja materijalnih naknada na osnovu zakona i putem pokretanja kaznenih ili parničnih postupaka zbog pretrpljene materijalne odnosno nematerijalne štete; **restituciju** - odnosi se na povratak žrtava u situaciju koju je postojala prije početka kršenja ljudskih prava, puštanje na slobodu,

osiguravanje građanskih prava i sloboda, povratak imovine, povratak u mjesta iz kojih su raseljene; **rehabilitaciju** - pružanje psihološke, medicinske i druge podrške zbog preživljenih ratnih trauma ili fizičkih povreda; **različite oblike zadovoljenja** - simbolične metode koje imaju za cilj umanjenje posljedica štete, rješavanje sudsbine nestalih, razni oblici simboličkih reparacija poput isprike, podizanja memorijala, utvrđivanja činjenica o zločinima i slično; **garanciju neponavljanja** - odnosi se na postupke osiguranja kojima se garantira da se u budućnosti neće ponoviti kršenje prava kao što su demobilizacija, raspушtanje paravojnih formacija, uništavanje oružja, civilna kontrola nad službama i sl.

Kontinuitet nasilja

Nasilje nad ženama nije ekskluzivna i izopačena pojava koju muškarci pojedinci provode tokom ratnih djelovanja već ima svoje korijene u individualnom, strukturalnom i interpersonalnom nasilju u mirnodopsko vrijeme, koje se u periodima rata poprima ekstremne manifestacije. *Posebna izvjestiteljica UN za nasilje nad ženama, njegove uzroke i posljedice* ovaj fenomen naziva "nasilje u kontinuitetu".¹⁸⁶ Dakle da bismo u potpunosti razumjele seksualno nasilje nad ženama tokom rata na prostorima bivše Jugoslavije naše analize moraju uključiti i analizu nasilja i općenito položaj žena u periodima prije, tokom i nakon rata.

Nakon 20 godina iskustva koje imamo u vezi sa preživljavanjem ratnog seksualnog nasilja i izostanka podrške društva prema osobama koje su preživjele ratni zločin seksualnog nasilja možemo govoriti o sljedećim bitnim pitanjima:

186 Vidjeti izvještaj Posebne izvjestiteljice za nasilje nad ženama, njegovim uzrocima i posljedicama A/HRC/17/26

⇒ Žene koje su preživjele seksualno nasilje u ratu i koje se odlučile svjedočiti, suočile su se sa nesenzitivnim mizoginim pravnim okvirom i pravnim procedurama koje nerijetko generiraju nove nepravde.

⇒ Proces priznavanja prava na kompenzacije (kao sastavnog dijela reparacija) koji je još uvijek u toku, uglavnom je pred žene stavio niz novih administrativnih i proceduralnih prepreka, te ih je čak svrstao u osobe koje su ovisne o socijalnoj pomoći i izložene većem riziku od siromaštva.

⇒ Ovakav pristup kompenzacijama, koje i pravno i stvarno spadaju u domen socijalne zaštite, nije u skladu sa međunarodnim pravnim okvirom po kojem se kompenzacije dodjeljuju po osnovu masovnog kršenja ljudskih prava (odnosno pretrpljenog zločina). Ovакvim pristupom se također gubi sama svrha reparacija, a to je osiguravanje zadovoljštine za učinjenu nepravdu, te omogućuje državi da izbjegne preuzimanje odgovornosti što nije spriječila ratne zločine i zaštitila svoje građanke.

⇒ Umjesto podrške i solidarnosti sa preživjelima društvo je spremnije stigmatizirati ih i u potpunosti ignorirati njihovu potrebu za suočavanjem sa zločinom počinjenim nad njima, kako putem krivičnog gonjenja počinilaca, zdravstvenom njegom i ekonomskim osnaživanjem tako i putem kolektivnog organiziranja i zahtijevanja svojih prava.

Ostavština ove regije bit će prepoznavanje statusa civilnih žrtava rata preživjelim ratna silovanja u okviru zakona o socijalnoj zaštiti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Korak naprijed ove regije jeste prijedlog nacrta posebnog zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja u ratu u Hrvatskoj

kojim se pored mjesecne novcane naknade propisuje i dostojanstven iznos jednokratne naknade i skida teret dokazivanja pretrpljenog seksualnog nasilja sa preživjelih, putem olakšanog pristupa davanja izjave pred stručnim povjerenstvom, bez utvrđivanja postotka oštećenja organizma.

Naučene lekcije iz regije i preporuke za učinkovito korištenje UN politika

- Potrebna je ravnoteža globalnih i specifičnih UN politika u području suzbijanja i prevencije seksualnog nasilja u oružanim sukobima uz razumijevanje da se seksualno nasilje učestalo događa kada je ugrožena sigurnost društva oružanim sukobom, kada su razgrađene strukture društva, kada je oslabila uloga državnih institucija a time i mogućnost zaštite. Pored specifičnog pristupa vezanog za primjenu Rezolucije 1325 „Žene, mir i sigurnost“ i rezolucija koje su je slijedile, u narednom programskom razdoblju potrebno je proširiti milenijumske razvojne ciljeve i dodati cilj: „oporavak pojedinki/aca, zajednica i društava od posljedica ratnih sukoba“, uz predviđanje potrebnih resursa.
- Potrebno je izbjegći kompeticiju u ostvarivanju prava između muškaraca i žena preživjelih seksualno nasilje proširujući pravni okvir i ugrađujući seksualno nasilje u širi okvir prava preživjelih torturu i druge oblike surovog i nehumanog postupanja.
- Imajući u vidu dugoročne posljedice preživljenog ratnog silovanja i drugih ratnih trauma, potrebno je osigurati dugoročne integrirane, holističke, psihosocijalne i pravne servise, a ne samo kratkoročnu intervenciju u situaciji neposredne opasnosti.
- Pored „Timova za brzi odgovor“ koji rade na istraži-

vanju i dokumentiranju slučaja, potrebno je usporedno uspostaviti i servise za psihosocijalnu i pravnu pomoć i osnovati UN agenciju čiji mandat bi bio suzbijanje i prevencija seksualnog nasilja u ratu.

● Strukturalni odgovor za suzbijanje seksualnog nasilja u oružanim sukobima i miru jeste jačanje politika rodne ravnopravnosti na svim razinama, u UN tijelima i institucijama.

I da radi nas samih i budućih generacija ponovimo zaključke feminističkih autorica od kojih smo učile: „*Silovanje se može izbrisati sa lica zemlje, ne samo kontrolirati ili izbjegći na individualnoj razini, ali pristup mora biti dugoročan i kooperativan i zahtijeva razumijevanje i dobru volju mnogih muškaraca kao i žena*“^{q87}. Ženski sud za bivšu Jugoslaviju sigurno je zabilježio povijest ratnog silovanja. Sada ratnom silovanju moramo uskratiti budućnost.

187 Brownmiller, Susan (1995.) *Protiv naše volje*. Zagreb: Zagorka.

Militarističko nasilje i otpor žena

III sesija

Svedokinje:

Marija Kovačev, Novi Bečeј, Srbija

Ljubica Andelković, Novigrad, Hrvatska

Rosa Jakovljević, Bela Reka, Srbija

Lidija Radičević, Kraljevo, Srbija

Jasminka Bogdanovska, Nuprošteno, Makedonija

Mirjana Mijailović, Leskovac, Srbija

Nadežda Kostić, Kruševac, Srbija

Marija Kovačev

Novi Bečeј

Srbija

Dolazim iz Srbije, iz Vojvodine¹⁸⁸, iz Banata¹⁸⁹. Svedočim o nekim završecima lepih dana iz bivše Jugoslavije i samog početka rata. Majka sam sada četrdesetogodišnjeg sina, a tada, kad su ga pozvali da služi vojni rok, nije imao

¹⁸⁸ Vojvodina – autonomna pokrajina u sastavu Republike Srbije.

¹⁸⁹ Banat – geografski region, administrativno podeljen između Srbije, Rumunije i Madarske.

ni osamnaest godina. Odveli su ga u Pulu¹⁹⁰ i posle ubrzane obuke, posle četiri nedelje, nas roditelje su obavestili da dođemo na polaganje zakletve. Na naše pitanje zašto tako brzo, sin nam je rekao da misli da još uvek nema ništa od tih priča da će biti rata. Kao roditelji, seli smo u voz i kre-nuli za Pulu. Kada smo ušli u Hrvatsku, u Daruvaru¹⁹¹ nam je voz bio zaustavljen već na prvoj barikadi, zenge¹⁹² su nas pretresale, nisu dozvolile da voz ide dalje; posle dva-tri sata nas puste i tako četiri puta dok najzad nismo stigli u Pulu. Kada smo stigli u Pulu dočekao nas je sin. Videli smo da je strašno smršao, da je bezvoljan. U međuvremenu, dok još nismo mogli da idemo do kasarne, otišli smo u hotel gde smo imali rezervisan smeštaj, boravak ta tri dana, koliko smo mislili da budemo sa njim. Rekli su nam jedno-stavno da tu ne možemo biti, pošto smo iz Srbije. To nam je bio najmanji problem, jer dolazeći u Pulu videli smo šta se dešava i da nas sve zajedno čekaju strašne stvari. Neka-ko smo uspeli da pronađemo sobu i odlazimo po sina. Prvo što je rekao kada nas je video, bilo je da ga vodimo kući. On je u tom trenutku bio maloletan. U martu je otišao u vojsku, u julu je punio 18 godina. Na to njegovo pitanje i na traženje da ga vodimo kući, ja sam, kao majka, preživela nešto što je jako strašno. Znala sam - ako ga ostavim, ima malo više šanse da preživi, ako ga povedem, ima manje šansi. Na meni je bila odluka. Otac kao otac, bio je spreman da ga vodi, ali sam ja odlučno rekla ne. Tako smo se ta tri dana ubeđivali da li ćemo ili nećemo da ga odvedemo. Na kraju su ga pre vremena pozvali da se vrati u kasarnu, ali

190 Pula – grad u Istarskoj županiji, u Hrvatskoj.

191 Daruvar – grad u Zapadnoj Slavoniji, pripada Bjelovarsko-bilogorskoj županiji.

192 Zenge – Zbor narodne garde – osnovan 20.4.1991. godine. Naziv za prvu vojnu snagu Republike Hrvatske

da će ponovo da se vrati. Kada su izašli, onda je samo rekao da su im pokupili oružje, da će ih transportovati negde, ali ne znaju gde. Mi smo rekli da moramo da krenemo. Ubrzo je sa svoja dva drugara došao na željezničku stanicu, jer je naš voz uskoro kretao, a nismo imali drugo prevozno sredstvo. Kada smo došli na stanicu, voz je već bio postavljen na šine, on se okačio oču o vrat i htio je da uđe u voz za njim, ali sam ga ja gurnula i rekla: „Ne, ti ostaješ“. Voz je krenuo. Kako mi je tada bilo, možete samo da zamislite. Ali sam sve vreme hrabrla i ubedljivala sebe da ipak ima više šansi da prezivi ako ostane. Tako je i bilo, ali ja to tada nisam znala. Mi smo se vratili nazad. Nailazili na barikade. Jako teško, nekih četiri dana nam je trebalo do Beograda. Kada smo stigli u Beograd, čuli smo da je u Sloveniji buknuo rat¹⁹³, da se vojnici vade iz vozova, da je opšte rasulo u JNA. Mi smo u tu JNA kao roditelji imali puno poverenja. Tako se nekada živelo. To su bila lepa vremena. Mnogo su bolja vremena bila tada nego sada.

Ubrzo zatim, sin se javio i kaže da ih transportuju brodom i da ne zna gde će biti. Ako uspe da se javi javiće se, ako ne, to mu je što mu je. Javio se nakon dva dana i rekao da će biti na ostrvu Lastovo¹⁹⁴. Ostrvo Lastovo je bilo podeljeno, pola je bilo hrvatsko, a pola JNA. Tad još pregovori nisu počeli. Trajali su nekih godinu i po dana. Za tih godinu i po dana mi nismo ništa znali o detetu, nismo znali da li je živ ili mrtav, nismo imali apsolutno nikakve informacije. Ja prosti nisam mogla, takve sam prirode bila, da moram da imam istinu, moram da baratam činjenicama, pozivala sam Crvene krstove, sve ove institucije koje su se

193 Rat u Sloveniji – desetodnevni rat (27.06.- 06.07.1991.) između Slovenije i JNA, a u kome je poginulo 66 ljudi sa obe strane.

194 Lastovo – ostrvo u Jadranskom moru, u Hrvatskoj, koje administrativno pripada Dubrovačko-neretvanskoj županiji.

bavile JNA i vojnicima koji su bili u drugim republikama. Međutim, nisam mogla da dobijem nikakvu informaciju. Mira Adanja Polak¹⁹⁵ je vodila neku emisiju, mislim da se zvala „Muzička kota“, ili tako nešto, u nekoj šemi od četiri do pet popodne i davala je takve informacije koje je imala. Tog dana je javila da je ostrvo Lastovo napadnuto i da su svi poubijani ili da su svi zarobljeni. Ja sam bila van sebe tih godinu dana koliko nisam imala nikakvih informacija. Nisam vodila računa o mojim čerkama bliznakinjama, koje su mlađe od mog sina, nisam vodila računa o svojoj porodici, o svojoj prodavnici koju smo imali.

Samo sam plakala, pozivala razne brojeve telefona, da bi to kulminiralo 4. maja sledeće godine. Maltene je već bila prošla godina, ja sam čitavu godinu bila pod stresom, plakala, nisam mogla da jedem, padala sam u nesvest. Oni me odvode kod lekara i saznajem da imam galopirajući karcinom na levoj dojci, koji je bio veličine manje dečije glave. Odnose me u bolnicu, operišu me. Posle toga idu terapije, da bih ja 5. maja u bolnici doznaла da će biti transportovani sa ostrva u Bar¹⁹⁶ i da su svi živi. Nisam mogla da verujem. Tražila sam da me puste iz bolnice, što su i uradili. Kada potpišeš - onda te puste kući. Kada sam došla kući, pokušala sam da stupim u kontakt, ali i dalje nisam mogla. Drug mog sina je bio na nekoj topovnjači u Baru, i ja sam uspela da uspostavim kontakt sa njegovim pretpostavljenim. On mi je rekao: „Nemojte plakati, istina je to što ste čuli, jesu živi, ništa im ne fali, biće transportovani.“ Jednostavno i dalje nisam verovala. Ujutru sam ustala, upalila auto, i pratila vozove koji su dolazili. Znala sam kada stiže voz iz Novog Sada. Ali on nije došao tim vozom iz Novog Sada, nego je došao autobusom iz Beograda. On je

195 Mira Adanja Polak –novinarka Radio-televizije Srbije.

196 Bar – grad na primorju Crne Gore, i najveća luka u Crnoj Gori.

mene video iz autobusa, jer sam bila na autobuskoj stanici, ali je otišao okolo, prošao je mene. Videvši ga - to je bilo na sto metara, pošto je ulica dugačka, potrčala sam i zagrlila ga. Međutim, on me odgurnuo i rekao: „Nećemo se grliti“. Nikada mi, ni dan danas, nije oprostio što sam ga ostavila. Borila sam se sve ovo vreme da se nosim sa tim, i izborila sam se da više ne plačem, kada pričam o tome. Hvala bogu neka je živ i zdrav, ima svoju porodicu, a meni kako bude. Na kraju da kažem - ko misli i ko veruje da JNA nije bila u ratu – bila je. Mom sinu piše u vojnoj knjižici da je bio u ratu. On je bio u drugoj državi, jer je Hrvatska već tada imala svoju državnost.

Ljubica Andđelković

Novigrad

Hrvatska

Ja dolazim iz Novigrada¹⁹⁷, iz Istre¹⁹⁸, iz Hrvatske. Otišla sam 1978. godine, otišla raditi kao mnogi iz Bosne. Onda sam stvorila obitelj, našla posao i dovela sam i svog brata. Poslije, kad je završio školu, je došao i drugi brat, našao je posao i stan. Bilo je sve ljepo do nesretne 1991. godine. Svi smo nešto stvarali, imali. Počele su se događati neke stvari. Još 1991. godine bili su neki spiskovi. Ja u to nisam vjerovala jer sam živjela u Istri, u oazi mira. Međutim, tada se stuštilo mnogo izbjeglica, iz Vukovara, iz Osijeka¹⁹⁹, onda su došli dezerteri iz Bosne. Ljudi su bježali

197 Novigrad – grad u Istarskoj županiji u Hrvatskoj.

198 Istra – najveće jadransko poluostrvo, koje se nalazi na severoistočnoj obali Jadrana u Republici Hrvatskoj.

199 Osijek – grad u Hrvatskoj, u Osječko-baranjskoj županiji, najveći grad i središte Slavonije.

da spasu glavu. Moja braća su radila uredno, sa urednim dokumentima. Ja sam bila državljanka Republike Hrvatske, što sam i danas. Događalo se da moj muž nije mogao dobiti papire deset godina. Ali to se događalo kasnije. Prvo su se dešavala lišavanja života, u gradu Umagu²⁰⁰ policija je zapalila jednog čovjeka koji je bio srpske nacionalnosti. Na udaru su bili imućniji Srbi, mi nismo baš bili toliko imućni. Sve sam mislila da se to ne dešava meni. Suosjećaš, ali ne možeš ništa, ne smiješ. Tu si gdje jesi.

Kad sam 17. avgusta 1992. godine došla sa posla u tri sata popodne, muž je bio kod kuće, šokiralo me kada mi je rekao: „Odveli su Gorana.“ „Kuda?“ – pitam ja. „Za Bosnu“, kaže on. Moj muž je vidio kada su ih pokupili sve. Tu je tada bio pokupljen i moj stariji brat. Došli su u osam ujutru na radno mjesto na kome je moj brat radio sedam godina. Pitali su: „Ima li ovdje Bosanaca?“ To je bilo po sporazumu Tuđman²⁰¹ – Izetbegović²⁰² koji je govorio o povratku vojno sposobnih i radno sposobnih. Pitali su: „Ima li Bosanaca?“ I jedan moj prijatelj koji će uvijek biti svjedok se okrenuo i rekao: „Ja sam Bosanac.“ Oni su rekli: „Ne trebaš nam ti, trebaju nam ona dvojica.“ Znači Branko i Goran Đukić. To nije moj rođak, samo se preziva kao i ja. Odveli su ih u vatrogasnici dom u Umag odakle su ih otpremili u autobuse. Među nekolicinom bosanskih desertera, oni su ih zvali deserteri, najviše je bilo Bošnjaka muslimana. Tog dana su pokupili još četvoricu: Mirjanić Gorana, isto srpske nacionalnosti, jednog Srećka koji je bio iz Dubrovnika²⁰³, imao

200 Umag – grad u Istarskoj županiji u Hrvatskoj.

201 Franjo Tuđman (1922-1999) – istoričar, najmlađi general JNA i prvi predsednik nezavisne Republike Hrvatske (1990-1999).

202 Alija Izetbegović (1925-2003) – pravnik i prvi predsednik samostalne Republike Bosne i Hercegovine (1992-1996).

203 Dubrovnik – grad smešten na Jadranskom moru, u južnoj Hrvatskoj, sedište Dubrovačke-neretvanske županije.

je ženu i dijete, imao je bosansko državljanstvo, nije imao papire, odveli su ih na trajekt. Odveli su ih na trajekt za Rijeku²⁰⁴. U Rijeci su odmah, po onim strašnim spiskovima na kojima smo bili ja i moja obitelj, izdvojili pedeset Srba, odvodili pod palubu, iživljavali se. Po svjedočenju jednog svjedoka, to mi je skoro ispričao kada smo se vidjeli, da su ih i ubijali, jer nije izašlo svih pedeset. Mog brata su mučili, ne samo njega, nego njih nekolicinu, iživljavali se nad njima, rezali nožem, skidali narukvice. Dokumenti su već bili uništeni. Odveli su ih u „Loru“²⁰⁵, gdje ih, po svjedočenju jednog koji je uspio pobjeći, nisu tukli, jer nisu imali više šta tući, jer su već bili polomljeni. Tukli su neke druge. Odvezli su ih i našli su se negdje na Kamenskom²⁰⁶. Preuzela ih je policija Tomislavgrada²⁰⁷, i pokupila ih u kamionet prema Tomislavgradu. Oni su zvali da pitaju šta da rade, jer su „ulovili nekoliko četnika“. A oni su pokupljeni sa posla! „Šta da radimo sa njima?“ – „Ništa, pobijte ih, ovdje sve vrvi od leševa“. Kada je Branko Đukić čuo tu priču, on se uplašio, povukao je mog brata da iskoče i pobjegnu. Ali oni su toliko bili pretučeni da Branko ni dan danas ne zna kako je on uspio pobjeći. Nekako se našao u mjestu Prozor²⁰⁸. Gazda gdje je moj brat radio, spremio je papire da ih pošalje, da bi se on vratio na posao, ali moj brat nije stigao do tamo. Branko tvrdi da su pripucali kad je on iskočio, da li je moj brat pokušao da iskoči, ili su ga ubili tu, on ne zna.

204 Rijeka – najveća hrvatska luka, treći po veličini grad u Hrvatskoj, i administrativno središte Primorsko-goranske županije.

205 Lora – koncentracioni logor u Splitu, osnovan na mjestu ratne luke JNA, bio je mesto zatočenja i mučenja hrvatskih Srba, u periodu od 1992. do 1997. godine.

206 Kamensko – naselje na granici Hrvatske i BiH.

207 Tomislavgrad – grad i opština u severozapadnoj BiH, nekadašnji naziv Duvno.

208 Prozor – grad i opština u južnom delu BiH.

Nisam ništa mogla poduzeti, nisam smjela. Kome da prijavim, kada ga je policija odvela? Bila je jedna tribina 1994. godine, na kojoj je bilo mnogo ljudi iz tih udrug za ljudska prava. Tu je bila i gospođa Biba Momčinović²⁰⁹ koja je zapamtila moj slučaj i hvala joj na tome. U međuvremenu pisala sam mnogima, od Pupovca²¹⁰ sam dobila odgovor da je on bosanski državljanin i da ne možemo ništa da uradimo. Ne znam ko će mi pomoći u Bosni, majka mi je bila izbjeglica, pobegla je i ona, nisam ni za nju znala gdje je. Posle toga, to je bilo prvi put gdje sam javno pričala. Stalo je tu. Moj muž je „kafanski“ istraživao, jer se on ni dan danas nije pomirio sa tim. Ostali su tragovi na njemu i na djeci. Na kćeri su ostali veliki tragovi. Muž deset godina nije imao papire, mogao je izaći iz Hrvatske, ali se nije mogao vratiti. Ja sam mogla ostati sa djecom u Hrvatskoj dok me ne pokupe, što su već planirali. Posle toga on je rekao nešto jednom policajcu, što se to desilo na brodu, da su ljudi ubijani i tučeni. Ovaj mu je rekao da nije normalan. Onda sam otišla ja da dam izjavu, saslušano je i nekoliko svjedoka. Nikada me više nisu nazvali. Dok me 2013. godine nije nazvala gospođa Biba Momčinović. Bio je sedmi mjesec, mislim. Ponovo sam se šokirala, iako ja nisam prestala da mislim i da ga tražim, samo nisam znala od koga da ga tražim. Tada sam se našla sa njom i tada smo pokrenuli u državnom odvjetništvu postupak. Onda sam dobila odgovor da zločin nije počinjen na teritoriji Republike Hrvatske. Mislim, ako nije zločin uzeti čovjeka sa radnog mjesta, klati ga živog pred 700 ljudi na brodu, ne znam šta onda može biti zločin. Onda se uključila kriminalistička policija, istraživali su, uspjeli su doći do tog Branka

209 Biserka Biba Momčinović (1946.) – antiratna i mirovna aktivistkinja iz Poreča, suosnivačica podružnice Građanskog odbora za ljudska prava i Centra za građanske inicijative Poreč.

210 Milorad Pupovac (1955.) – lingvista, profesor na Univerzitetu u Zagrebu i političar srpske nacionalnosti u Hrvatskoj, predsednik Srpskog narodnog vijeća.

koji je uspio da pobegne iz Prozora, mi smo ga prebacili da preživi, jer nije imao dokumente, jer su ih uništili. Istražili su sve i kriminalistička policajka mi je rekla da su likvidirani na nekoj planini Vrana²¹¹. Ne znam šta još da vam kažem. Uključila sam se u ovo sve i zahvaljujem se svojim ženama iz Zagreba, Poreča²¹².

Zahvaljujem se Ženskom sudu što sam dospjela dovde. Ja bih željela da više nikada ne bude rata, da se više nikada ne proizvede nijedna puška, nijedan metak, jer ja svog sina nisam rodila ni za jednu državu, da bude topovsko meso, da neko sa njim raspolaže, da ga raspoređuje, da ga odvodi, da ga ubija, da ga zlostavlja. Moj brat je radio u Hrvatskoj, privremeno bio prijavljen. Imam svu dokumentaciju, ali nisam to samo ja doživjela. Iz moje okolice su ljudi odlazili u papučama, sa ključem svoje kuće u džepu, a u njihove kuće su se naselili policijski koji su navodno protjerani iz svog mesta. Mnoge su se stvari desile. Nekima su i roditelji umrli, pa ih nema više tko tražiti. Jedna žena je sa tim drugim nestalim Goranom imala čerkicu. Ta čerkica sada živi u Zagrebu, a kada se rodila on je tek priznao. Poslije je žena umrla, a njega više niko ne traži. Nije samo moj slučaj i slučaj mog brata. Istra jeste bila oaza mira, ali su se neke stvari desile tamo. Mi idemo dalje. Možda sam preskakala, nisam stručnjak, ja sam obična ugostiteljska radnica, i ne znam pričati po zakonima. Želim samo reći da suošjećam sa svima, da se nikome ne dogodi. Nadam se da će ovaj sud uspjeti da spriječi da se ovakve stvari više dešavaju. Tako monstruozna ubistva, nepotrebne žrtve, silovanja i maltretiranja.

²¹¹ Vrana – najviši vrh planine Stožer, koja se nalazi severno od Kupreškog polja u BiH.

²¹² Poreč – grad u Hrvatskoj, u Istarskoj županiji, na zapadnoj obali poluotvara Istre, na obali Jadranskog mora.

Ja sam ostala i danas živim u Novigradu. Ja volim moj grad, moji sugrađani meni nisu ništa napravili. Oni su samo gledali, i njima ni dan danas nije jasno zašto su dečki nestali, šta su im uradili i zbog čega, imali su svoje obitelji. Moj brat je bio oženjen. Onda je, posle osam godina, bio proglašen mrtvим, jer se to mora po zakonу. Ali nikada nisam našla kosti koje sam toliko željela naći. Moja je majka umrla od tuge, tražeći ga. Svaki put kada sam je nazvala njenо je pitanje bilo - ima li išta o Goranu, da li će ga naći, da li će moći dostojno da pokopam njegove kosti, kao i sve druge. To je jako bolno kada ne znaš, kada ne možeš odnijeti cvijeće i odati poštу. To je najstrašnije za sve one ljude koji to proživljavaju.

Rosa Jakovljević

Bela Reka

Srbija

Ja dolazim iz Srbije, iz jednog mesta kod Šapca²¹³, koje se zove Bela Reka²¹⁴. Želim pozdraviti sve svedokinje, sve drugarice koje će me podržati ovde danas da ispričam svoj teški bol. Svaki je bol na svoj način različit. Moj je bol poseban a vi ćete čuti zašto.

Od početka 1992. godine imala sam tri traume. Muž mi je bio na ratištu mesec dana, ostala sam sa maloletnom decom, išli su u školu, bilo je jako domaćinstvo, ali sam morala sve da održavam. Ostala sam sa svekrvom koja je svaki dan plakala što joj je sin otišao. Ovaj stariji sin je bio ispod

213 Šabac – opština i grad u Mačvanskom okrugu u zapadnoj Srbiji na obali reke Save.

214 Bela Reka – naselje u opštini Šabac.

samog Cera²¹⁵, kada je bilo bombardovanje²¹⁶. Mesec dana je bio u nekoj školi i ja sam razmišljala da li će doći živ. Sve je bilo u redu i došli su, hvala bogu, i ja sam to preživelu.

Ali ovo što sam dočekala od mlađeg sina i dalje preživljavam. Otišao je u redovnu vojsku, juna 2004. godine, ispratila sam ga sa muzikom, a vratili su mi ga u sanduku. Posle jedanaest godina, ostaje pitanje - zašto? I dan danas ne znamo kako je poginuo. Samo smo saznavali da se nisu međusobno ubili. Otišao je u dvadeset prvoj godini da odsluži vojni rok za našu državu Srbiju koje nemamo. Stvarno je nemamo, jer omladina nam gine na razne načine. Posle Dragana poginulo je jedno devet vojnika, svi su stradali zbog haškog optuženika Ratka Mladića²¹⁷, koji je i vama zlo napravio u Bosni.

Zato vam kažem - teško je živeti, jedanaestu godinu istinu tražimo. Borimo se ja i muž i borićemo se do kraja života, da saznamo istinu.

Dragan i Dražen su bili na straži u kasarni Karaš²¹⁸. Oficiri iz kasarne su kamere bili isključili. Prethodno su njih dvojica bili zatvoreni tri dana, jer su videli tog optuženika kada su ga izvodili. To su svi videli, ali niko neće to da kaže. Otprilike su videli nešto što nisu smeli da vide. A to je bio haški optuženik. On je bio tražen sedam-osam godina i jedva su ga pronašli da ga odvedu u Hag.

Ja sam majka koja je doživela da zbog njega izgubim

215 Cer – planina u severozapadnom delu Srbije, na kojoj se od 12. do 24. avgusta 1914. godine vodila bitka između srpske i austrougarske vojske.

216 Bombardovanje – operacija savezničkih snaga protiv SR Jugoslavije, u periodu od 24. marta do 10. juna 1999. godine.

217 Ratko Mladić (1943.) – zapovednik i general vojske bosanskih Srba u periodu od 1992. do 1995. godine, haški optuženik kome se trenutno sudi za genocid, ratne zločine i zločine protiv čovečnosti u Haškom tribunalu.

218 Karaš – ratni bunker koji se nalazi u utrobi Topčiderskog brda (150 metara u zemlji), koji je rađen za potrebe JNA 1971. godine. Bio je skrivan od javnosti sve do 2005. godine.

sina, ni krivog ni dužnog. Na pravdi boga. Otišao je da služi vojsku i bio je sa svojim drugom iz Paraćina²¹⁹, 04. oktobra 2004. godine, u devet i petnaest, na straži. Nešto su videli što nisu smeli. Bila je još jedna verzija: da su švercovali oružje i drogu. Verzija je otprilike da je taj zločinac bio haški optuženik Mladić. Tu su se ranije krili i Tito²²⁰ i Milošević²²¹. Naš je advokat naredio da se to otvori. Tu je bilo svega, tu se moglo živeti dvadeset godina. Ali kada smo trebali da uđemo, to je sve bilo poplavljeno. Da se speru tragovi. Dragan je ubijen iz puške Dražena Milovanovića²²², a Dražen je ubijen iz puške moga sina. Da bi ih oljagali da su ubili jedan drugog. Vojska je tako htela da zataška zločin. Vojna je verzija bila da su se međusobno poubijали, da se zataškaju tragovi. Da bi naše dve porodice zavadili. Međutim, posle tri nedelje, tražili smo ekshumaciju i nezavisnu komisiju²²³ da se utvrди da li su se međusobno poubijali. Država nam je odobrila. Nezavisna komisija je utvrdila da je treća osoba ubila vojниke. I iz Vašingtona²²⁴ i odavde, stigao je izveštaj da je ubica treća osoba. To mnogo boli i sada vam kažem, teško je, teško je živeti sa time. Svaka majka koja je imala dete to može da razume, ali ona koja to

219 Paraćin – grad u centralnoj Srbiji.

220 Tito – Josip Broz (1892-1980) – jugoslovenski političar, državnik i komunistički vođa, bio je član KPJ od 1920. godine, vođa Narodnooslobodilačke borbe tokom Drugog svetskog rata, i predsednik SFRJ tokom 35 godina (1945-1980).

221 Milošević – Slobodan (1941-2006) – bivši predsednik Srbije i SR Jugoslavije, koji je umro u zatvoru Haškog tribunalna, a tokom suđenja za genocid i ratne zločine počinjene na teritoriji Hrvatske, BiH i Kosova tokom devedesetih godina.

222 Dražen Milovanović – vojnik iz Paraćina, koji je zajedno sa Dragom Jakovljevićem iz Šapca, ubijen u vojnom objektu Karaš, kasarne u Topčideru, u Beogradu, 05. oktobra 2004. godine.

223 Nezavisna komisija sastavljena od renomiranih pravnih i medicinskih eksperata na čelu sa Božidarem Prelevićem.

224 FBI – Federalni istražni biro – federalna kriminalističko-istražna i obaveštajna agencija SAD.

nije doživela, ne zna kako je. Ne daj bože da se igde ikome ponovi!

Imam unuka i unuku od starijeg sina i otkako se to desilo u mojoj kući, nijedna igračka kao puška ili pištolj ne postoji. Familija zna da ne sme da donosi takve igračke, a kamoli pravo oružje. Ja smatram da oružje nije trebalo ni da se izmisli, da se ljudi ne bi ubijali. Kao roditelji vojnika, mi smo se sprijateljili. Jedan vojnik je od Leskovca²²⁵, tri dana je otišao da se razduži, ubili su ga pošto je vozio Ratka Mladića, haškog optuženika. Taj vojnik je bio u auto-jedinci, i skinuli su ga, ubili su ga, i u crnom džaku je donet. Ljudi ne znaju ni šta su sahranili. Teško je i preteško, ali mi imamo advokate.

Deset je godina prošlo, kažu 'nije zastarelo'. Borićemo se dokle god budemo mogli da se istina sazna, premda ja nemam neku nadu da će saznati istinu za moga života, ali bih želeta da nađemo ubicu. Vojska nas je ocrnila do kraja. Vojni tužilac takođe. Samo je govorio da su se međusobno poubijali. I dan danas on tako priča. Ne vredi njemu što je Nezavisna komisija rekla drugačije.

Teško je što nismo saznali istinu tolike godine. Istina je zakopana u zemlji, i tu idemo svakog dana, i plačemo, i kukamo non-stop.

Ovde sam došla da me i vi čujete. Mnogi znaju, ali ima mnogih koji ni ne znaju moj slučaj. A i Dragan kao da me čuje kad pričam o njemu. Ja smatram da je živ dokle god se o njemu priča. Želim da saznam istinu o ubici i da mu stanem pred lice i pitam zašto je to učinio.

Od vojske nam niko nikada nije bio. A vojska je kriva što je on ubijen. Ko će drugi da bude? Saхранili smo ga sami. Kažu da nije bio sposoban za gardijsku brigadu. Pa da li su imali psihologa? Ako im nije bio dobar, mogli su da

225 Leskovac – grad u Jablaničkom okrugu, na jugu Srbije.

mi ga vrate, ja će da brinem o njemu ako su smatrali da je lud. Mogli su da ga stave na drugo mesto. Da sam znala, ja bih pešice došla i rekla: „Ubijte prvo mene pa njega, da ne gledam kako ga ubijate, ako morate.“

Prve godine kada je poginuo, mislila sam da neću živeti više od godinu dana. Mnogo je bilo teško. Posle sam shvatiла da moram, mic po mic. Išla sam mu na groblje, jer je najvažnije da mu majka ide na groblje. Zato kažem, mnogo je teško mnogo živeti sa time. Imam unučićе, hvala bogu starijeg sina, imam i muža. Mi ćemo živeti i borićemo se dokle god budemo mogli da taj zločinac, taj ubica, kriminalac, ne znam kako da ga nazovem, da stvarno odgovara i izađe pred nas i kaže zašto je to uradio. Ne znam da li on ima savest, svest, da li ga grize kad legne noću da spava, da li on ima porodicu, možda to sutra može da se desi i njegovom detetu. Ja stvarno ne mogu da shvatim takve ljude. Da dete ode da odsluži vojni rok, a da se vrati mrtav u sanduku. Kada je sahranjivan, mislim da je bilo više ljudi nego što je sada ovde. Ja sam imala snage. Samo sam popila nešto za smirenje, da bih bila jaka da mogu dostojanstveno da sahranim svoga sina. Rekla sam: „Majke, ne dajte svoje sinove u vojsku!“ One su plakale. Mnogo je bilo novinara. Da nije medija, ne bi u javnosti bilo toliko o ovom zločinu. Moj muž je mnogo voleo i dočekivao novinare, i očevi ubijenih vojnika²²⁶ su stalno bili na naslovnoj strani. Toliko je tiraža bilo i novine su se prodavale. Janko²²⁷ je želeo da se o Dragatu priča. Sada je tako, kada bude godišnjica ili suđenje. Šta će dalje biti, to ćemo videti. Ako budemo živi, mi ćemo se boriti i hvala našim advokatima koji su nam mnogo pomogli. Nama je lagnulo kada smo saznali da se nisu međusobno poubijali. Teško je živeti i teško je nositi

226 Očevi ubijenih vojnika – Janko Jakovljević i Petar Milovanović

227 Janko – Janko Jakovljević, otac ubijenog gardiste Dragana Jakovljevića.

se sa tim. Borim se i dalje za ovu decu koja su ostala.

Sve vi majke koje ste doživele slično, znate. Da sam znala, ne bih sina dala u vojsku. Dala bih sve za njega, samo da ne ode. Sada da imam vile i gradove, ne vredi, jer njega nema. Mnogo mi nedostaje. Da mi nije trebao, ne bih ga ni rodila. Da se ovo nikome nigde ne ponovi.

Lidija Radičević

Kraljevo

Srbija

Ja dolazim iz Kraljeva²²⁸, iz Srbije. Govoriću o mobilizaciji²²⁹ svog supruga 1991. godine u Vukovar. Tog 16. septembra 1991. godine, bila je druga godišnjica našeg braka.

Te večeri, negde oko jedanaest sati, pozvonio je neko na vrata stana. Kada smo otvorili, bila je to grupa uniformisanih lica koja su došla sa pozivom za vojnu vežbu. Tako su rekli. Dali su mu pet minuta da se spremi, sačekali ga ispred vrata i odveli su ga. Narednih petnaest dana je bio u okolini Kraljeva na vojnoj vežbi. Posle ne znam koliko dana dobila sam telefonski poziv u šest ujutru. Stanovali smo u zgradi u kojoj su živela vojna lica. Zvao je komšija koji je muslimanske veroispovesti, naš jako dobar prijatelj, da mi javi da ih pakuju u kamione i da ih šalju u Vukovar, i da izađem na određenu raskrsnicu, rekao mi je tačno gde, da ga vidim. Zbog ogromnog broja kamiona i vojnika u tim kamionima, nisam uspela da ga vidim, bez obzira na to što sam znala u kom je kamionu po redu. Nisam znala ništa o njemu sledećih 10-15 dana dok nije pozvao telefonom,

228 Kraljevo – grad u Srbiji, u Raškom okrugu, u zapadnoj Srbiji

229 Prisilna mobilizacija – odvođenje muškaraca u rat protiv njihove volje i/ili saglasnosti

jer je kao intendant došao u neku prodavnicu u Šidu²³⁰ po nimirnice i javio se da su svi živi i zdravi. Podelio mi je još četrdeset brojeva i zamolio me da javim tim porodicama da su i drugi dobro. Inače, niko od tih porodica nije znao gde su njihovi muškarci. Isto su odvedeni na vojnu vežbu. Prvo su se borili od samog početka da se nekako vrate za Srbiju, i to su uspeli posle nekih četrdeset šest dana. Vratili su se u selo Kuzmin²³¹, u okolini Sremske Mitrovice²³². Odatle su molili JNA da im da dozvoli da se vrate svojim kućama. Tu su ostali na seoskim imanjima neko vreme i onda su se vratili kući. Malo posle toga, možda nepunih mesec dana, JNA im je obećala da će naći drugu grupu ljudi koja će otići da ih zameni, ali pošto nisu našli drugu grupu, oni su ponovo pozvali te iste ljude da se vrate za Vukovar. Bila sam kod kuće u trenutku kada je stigao poziv, bila sam tada u sedmom mesecu trudnoće. Otišla sam onakva u vojnu zonu odakle su stizali pozivi, pitala sam gde se to nalazi, našla sam to. Otišla sam tamo i našla sam nekog čoveka, i rekla da moj muž sigurno neće ići. Rekla sam mu da čak neću ni da mu prenesem da je dobio vojni poziv. Pitala sam tog čoveka da li je on išao u Vukovar. Rekao mi je da nije. Pitala sam ga a zašto nije. Rekao mi je da je on TO²³³. Pitala sam šta to znači teritorijalna odbrana. Rekao mi je da to znači da kada neko napadne Kraljevo, e onda će on i ti koji su u TO da brane Kraljevo. Ja sam onda rekla - ako neko napadne Kraljevo mene će da brani moj muž, a sada ćeš ti da ideš, pošto nisi bio, da vidiš kako to izgleda. To je bilo tada, 1991. godine. Nije ta ekipa otišla ponovo. Oni su štrajkovali u hali sportova i nisu otišli.

230 Šid, grad u Srbiji, na granici između Srbije i Hrvatske

231 Kuzmin – naselje u opštini Sremska Mitrovica, u Sremskom okrugu.

232 Sremska Mitrovica – grad koji je središte Srema, u Vojvodini.

233 Teritorijalna odbrana – TO – Deo jedinstvenih oružanih snaga SFR Jugoslavije, a formirana je 1969. godine, čija je uloga bila mobilizacija ljudi za rat.

Moje treće dete se rodilo sa invaliditetom, 1996. godine. Dok sam boravila sa njim u Tiršovoj²³⁴, saznala sam da je te, 1996. godine (rodila sam ga 08. jula), bio trinaesto dete po redu rođeno sa tom dijagnozom. Medicinske sestre su mi u knjizi na tom neonatalnom odeljenju pronašle da je svih prethodnih godina rođen manji broj takve dece nego do jula 1996. godine. U razgovoru sa njima saznala sam da su se sa raznim deformacijama deca rađala te godine i da su njihovi očevi te, 1991. godine, bili na teritoriji Vukovara.

Kada je 1999. godine počelo bombardovanje, u tom trenutku, u tom danu, ja sam sa njim bila u bolnici, dok su moje dve crkve bile sa mojim mužem u Kraljevu. Uspela sam da se uz veliku muku izborim da se iz Beograda vratim za Kraljevo, dva dana posle početka bombardovanja. Moj muž je samo čekao da ja stignem. On je poslat na plaćeno odsustvo koje je tada iznosilo 200 dinara. Odmah posle toga, bez obzira što su znali da sam ja u bolnici sa tim trećim detetom, a da je on sam kući sa dve crkve, znali su da sa tih 200 dinara ne može da se živi. Uporedo je dobio poziv, da se odazove da ide na Kosovo. On je sačekao da ja stignem i posle sat vremena ili ujutru uz jutarnju kafu mi je rekao da mora da ide na Kosovo. Ja sam mu rekla: „Ok, ti idi na Kosovo, ali ćeš se vratiti kao razvedeni čovek, to ti potpisujem!“ On je rekao: „Onda ću da idem u zatvor“. Ja sam mu rekla: „Nema problema, idi u zatvor, ja ću da ti donosim da jedeš i da piješ, šta god da ti treba. Ali ću mojoj deci da kažem da je njihov otac u zatvoru zato što nije htio da puca u druge ljude, zato što je neko drugi smislio da to tako treba.“ Inače, imamo zajedničku terasu sa ljudima koji su u ovom trenutku pokojni oboje, oni imaju crku i zeta koji je bio u TO, i maloletnog unuka, i oni su uvek

²³⁴ Tiršova – univerzitetska dečija klinika koja je osnovana 1924. godine u Beogradu.

glasali za one koji su pozivali u rat. Sledе e pitanje mog muža je bilo: „Pa ko će da ide ako neću ja?“. Rekla sam: „Pa-rezanovi i, na primer“. On je rekao: „Oni imaju preko 70 godina“. Rekla sam da to nema veze, oni glasaju i treba da idu da vide šta to znači. Oni znaju, čim glasaju. Ti ljudi su naravno to čuli. Pošto smo u tom trenutku imali hendikepiranog sina, rekla sam mužu da ide i da kaže da mora zbog njega da ostane. Tako je i bilo. Razdu io se.

Ja trpim posledice rata. Imam argumente da sam sina rodila sa hendikepom, između ostalog i zbog toga što je njegov otac bio u Vukovaru. Moj suprug se iz Vukovara vratio kao drugi  ovek. Potpuno promenjena ličnost. Nikada nije govorio o tome.  est godina pre toga sam ga poznavala i poznavala sam jednu osobu. Od povratka iz Vukovara ja sam upoznavala drugu osobu. Poslednjih pet godina ne živimo zajedno. Zbog toga što imam hendikepirano dete, nikada nisam mogla da radim.

Znači, posledice rata živim ne samo ja. Posledice rata živimo sve mi koje smo govorile. Posledice rata žive i oni koji  ute. Posledice rata trpimo svi mi koji živimo na ovim prostorima, neko na ovaj neko na onaj način. Neko to hoće da prizna, neko neće, ali svi ih živimo. Ceo dan danas kroz moju glavu prolazi pitanje - kako bismo mi sada živeli da je otpor bio veći?

Jasminka Bogdanovska

Neprošteno

Makedonija

Ja dolazim iz Makedonije. Pri a u na srpskohrvatskom zbog razumevanja, a ne na makedonskom koji mi je mater-nji jezik. Izvinite ako nešto gre im.

Ja sam danas tu da svedočim šta se 2001. godine dogodilo u mojoj državi, jer verujem da mnoge žene koje su danas ovde ne znaju da se u Makedoniji 2001. godine desio - mogu reći rat, a nazvali su ga konflikt²³⁵ kod nas.

Ja dolazim iz zapadne Makedonije, iz jednog sela koje se zove Neprošteno²³⁶, i još tamo živim. Tada sam bila učiteljica. Počelo je u Makedoniji da se priča da ulaze neke paravojne formacije iz Kosova²³⁷, da se to zove UČK²³⁸, da su to neki ljudi sa crvenim oznakama. Naše selo je podeljeno na dva dela koja deli jedna reka, Makedonce od Albanaca. Ali verujte da smo svi živeli zajedno, da nije bilo nikakvih problema među nama. Odjedanput se dogodi da se čuje pucnjava sa planine, a mi smo u selu. Ja sam majka troje dece. Moje su čerke tada bile male. Prva još nije bila pošla u prvi razred osnovne škole. Imala je tri godine. Bili smo u selu ja, svekrva, muž, kada je počelo da se puca sa planine, kao tamo ima nekih ljudi koji hoće da nas napadnu. Mi ne znamo ko je to. Živimo tako kao normalno, idemo na posao, vraćamo se. Odjedanput, 15. juna, dobijemo naređenje da se iselimo iz selajer je selo opkoljeno. A u međuvremenu makedonska armija²³⁹ koja je trebalo da nas brani, mada mi nismo znali od čega ni od koga, donela je u selo kontingente oružja. Svi su muškarci morali da se zaduže sa po jednom puškom, kao da se branimo od nečega, kao da branimo selo. Vojiske nije bilo. Sami smo bili. Muškarci

235 Konflikt – sukob između vojnih snaga Republike Makedonije i naoružanih albanskih vojnih formacija, 2001. godine.

236 Neprošteno – naselje u Republici Makedoniji, u severnom delu države, u opštini Tearce.

237 Kosovo – jedna od država nastalih posle raspada SFR Jugoslavije.

238 UČK – Oslobođilačka vojska Kosova – osnovana 1994. godine, a počela je delovati od 1996. godine, boreći se sa vojnim i policijskim snagama Republike Srbije (1998-1999), radi stvaranja nezavisnog Kosova.

239 Makedonska armija – naziv za oružane snage Republike Makedonije.

su u selu imali neke puške, svake su noći odlazili. Jer je moje selo ispod planine, na kojoj kao ima nekih paravojnih formacija koje će da nas napadnu. Uveče, 15. juna, počela je pucnjava oko sela. Bili smo seljaci, nije bio niko u uniformi, nije bilo vojske, ali su muškarci imali oružje zato što je oružje morao svako da uzme. Ako se tome odupirao, onda je taj muškarac bio izdajica, nije htio da brani svoje selo. Morali su, znači, da se mobilišu, da uzmu oružje i da brane selo. Odmah smo te noći morali da napustimo selo. Napravila se jedna gužva u sred sela. Tako smo se svi skupili oko ponoći i morali smo da idemo pešice u drugo selo koje je bilo ispod našeg sela. Kao, to je bila slobodna teritorija i tamo su bili stacionirani neki „lavovi“, makedonska paravojna formacija koja nas čeka da odbrani naše selo. Te večeri je bilo strahotno. Majke su uzimale svoju decu. Nismo mogli da uzmemo svoja vozila. Tako nam je bilo javljeno da moramo da idemo peške. Napravili smo kolonu u kojoj su muškarci bili sa strane, dok su unutra bili žene, deca i starci. Moju malu crkву morali smo da nosimo u naručju. Morali smo da idemo kroz livade. Čuješ kako neko ide pored tebe ali ne znaš ko je to. To je bila strahotna noć. Išli smo tako, pa se vraćali, preko nekih barikada. Drveće je bilo po putu. Nekako smo se probijali kroz te njive. Stariji ljudi su bili prevoženi kolicima za malter zato što nisu mogli da idu. Mi majke smo morale našoj deci da zatvaramo usta da ne bi plakala. Morale smo da budemo tihe. Da ih zavlačimo u naručje da se ne čuje da idemo, kao da bežimo od nekoga. Celo smo vreme imali osećaj da neko ide pored nas, da nas neko prati, morali smo da budemo tihi. Tako mi stignemo u to selo koje se zove Rataj²⁴⁰. To je čisto makedonsko selo. Onda su počeli da odvajaju muškarce da ih šalju na liniju, da brane selo sa donje strane. Ko je imao

240 Rataj – naselje u severnom delu Makedonije, pripada opštini Jegunovce.

prijatelje otišao je kod prijatelja, a ko nije - u kamione i autobuse. Te noći smo došli u centar Skopja, ispred Vlade. Tada smo svi bili po pločniku. Nismo znali šta se događa, gde ćemo ići, gde ćemo da se smestimo. Moja je svekrva ostala u tom selu da bi bila bliže kući, moj muž je ostao tamo, nije htio da napusti selo. Ja i moja majka i moje dve čerke smo napustile Skopje, otišle na Ohrid²⁴¹, jer je moja majka tamo imala kuću, da se tamo smestimo, a kada sve to prođe da se vratimo. Ostali su ljudi bili smešteni po kolektivnim centrima. Ko se kako snašao. U to vreme, moj brat, i sada i tada je živeo u Nemačkoj, ima tamo familiju, dobija od svojih drugova poziv da dođe da brani svoju zemlju. Tog juna, kada smo majka i ja u Ohridu, on se nama javi da je u „lavovima“. Moja se majka srušila i nisam mogla da je zadržim. On je došao iz Nemačke i ušao u te „lavove“, kao da brani zemlju, ali ne znamo od koga. Celo je selo naše izgorelo. Oko pedeset kuća je zapaljeno. Mi smo bili u kolektivnim centrima. Ja sam se iz Ohrida vratila u Skopje i tada sam upoznala jednu ženu koja mi je pomogla, i danas mi je kao druga majka. Žene su nama tada puno pomogle. Mi smo stvorile organizaciju i počele da se organizujemo da možemo da izdržimo, da preživimo.

Posledice i danas osećam od rata. Moja mlađa čerka, koja je tada imala samo četiri godine, ali bila je jako živahnja i sve je razumela, i dan danas ima govornu manu. Ima problem sa disanjem i plućima. Ona sada ima šesnaest godina, ali trpi posledice rata i dalje. A starija se ne seća ništa, kao da neće da se seća, kao da je sve to potisnula, kao da nikada nije izlazila iz kuće, kao da se ništa nije dogodilo. U to vreme moj brat ulazi u te „lavove“. Ne znam šta su im tamo radili. On je počeo da se drogira. Posle smo se tri

²⁴¹ Ohrid – grad u Makedoniji, na severoistočnoj obali Ohridskog jezera, središte Ohridske arhiepiskopije.

godine borili sa njim da ga izlečimo od droge. On je sada dobro, vratio se u Nemačku gde ima svoju familiju. Ali te tri godine koje smo se borile sa drogom su bile pakao.

Želim da kažem da su i u Makedoniji isto tako stradali, da u mom selu majke traže sinove i muževe, da imamo nestale kojima smo podigli spomenik. Obeležavamo taj dan, 15. jun, kada smo napustili selo. Nekako smo se snašli da se vratimo, ali smo se vratili dvadeset godina unazad. Sve ono što smo stvarali dvadeset godina sve je nestalo, nemate ništa, vratili se bez ičega. Iz kolektivnog centra se vratite onako kako ste napustili kuću. Ja želim da se pamti, da se ne zaboravi, da se kaže da se nešto događalo u Makedoniji. Sada se u Makedoniji ne priča da se nešto dogodilo 2001. godine, kao da sve to mora da se zaboravi, kao da je sada sve u redu, kao da moramo da idemo napred.

Ove nedelje se ponovo nešto dešava u Makedoniji. Ja bih ovaj skup prenestila u Makedoniju, da kažemo Makedoncima šta njima može da se desi ako ne budemo pametni, ako se ljudi ne opamete, da ovakva stradanja mogu da se dese. Mi smo na pragu građanskog rata. Ja sam se plašila kako će da dođem ovde, kao i ostale Makedonke koje su došle ovde. Svake večeri su protesti, sve se nešto dešava, neko nasilje. Da je ovaj skup bio тамо, da kažemo ljudima da put kojim idu nije dobar, da se isto ovo može desiti i ponoviti. Da se ne zaboravi, da se pamti, da ženski aktivizam ide dalje i da ne dozvolimo da se dogodi ono što se već desilo u Makedoniji.

Mirjana Mijailović

Leskovac

Srbija

Ja dolazim iz Leskovca, koji je pre devedesetih godina XX veka bio veliki industrijski centar. Ratovi iz devedesetih godina ostavili su velike posledice na mene i moju porodicu. Moj sin je otišao u vojsku 1997. godine. Završio je trogodišnju školu, rekao je: „Idem ja odmah u vojsku pa ću odmah posle moći da se zaposlim.“ Došao je iz vojske 1998. godine. Februara meseca 1999. godine dobio je prvi poziv za vojnu vežbu. Taj poziv smo odbili. Usledili su pozivi, možda još dva ili tri, i to je odbijeno. I moja majka je odbila poziv. Sin je razgovarao sa ocem šta da radi. I moj suprug je dobio poziv, ali nije otišao, jer tamo gde je on radio rekli su da on ima radnu obavezu i tako nije otišao na ‘vojnu vežbu’. Usledili su i dalje pozivi za sina, mi smo ih odbijali. On je bio zatvoren u kući, možda dve nedelje. I druga deca, njegovi drugovi su dobijali pozive, tu u okruženju, u ulici. Uveče je izlazio kasno u grad, ali čuo je da su sakupljali po ulicama, vojna policija je ulazila u kafiće. U tom periodu u Leskovcu je bilo mobilisano 40.000 muškaraca. Za ta tri meseca mi na ulici nismo mogle da vidimo ni jednog muškarca.

U Leskovcu se svi znaju. To je izbegavao, krio se, išao je sporednim ulicama, dok jedne večeri njih nekoliko nije pokupljeno na ulici. To smo čuli. Došli su njegovi drugovi. Rekli su da ih je sakupila vojna policija i da su otišli u obližnje selo, da su smešteni u školi. Imala sam drugaricu koja je radila u vojnoj policiji, a ranije u vojsci, bila je blagajnik. Otišla sam kod nje i zamolila je da mi pomogne da ga doveđemo kući. Otišli smo u to selo blizu Leskovca. Jedan oficir nam je rekao da ne može to veče da izađe, a da odemo sutra ujutru. Kada smo otišli sutra ujutru, kamioni su bili puni

mobilisanih muškaraca, koji su bili pokupljeni i odvedeni na Kosovo.

Moj sin je došao kući tek posle mesec dana jer je bio povreden. Bio je u Vitini²⁴². Bio je tamo sve do 09. juna kada je potpisana Kumanovski sporazum²⁴³. On je bio vezista pri PVO²⁴⁴. Njegova jedinica je pošla prva. Prvog dana kada je potpisana mirovni sporazum, 10. ili 11. juna 1999. godine čuli smo da je poginulo nekoliko njih, a da je tu i ime mog sina. Ne mogu da vam objasnim kako sam se osećala. To ne mogu da ispričam. Za dva dana, on je došao kući. Nisam mogla da verujem da su bile lažne informacije, da niko nije mislio kako se ta familija i rodbina osećaju. Tamo su, na ratihu, koristili drogu, piće i lekove. To im je bilo dostupno. To sam čula i od mog sina, ali i od njegovih drugova koji su isto bili i koji su to koristili. A neki su i poginuli koristeći alkohol, i u tom bahatom ponašanju izgubili živote. Niko nije brinuo o njima. Majke su slale hranu dok su bili tri meseca na Kosovu. Bilo im je dostupno piće i verovatno ono što su nalazili u okolnim kućama. Kada je došao, on je nastavio s time, dok nije napravio delo. Bio je u zatvoru mesec i po dana. Kada se vratio, prestao je sa marihuanom. Ali i malo se, kao, sredio. Bio je malo bolje. Upoznao je devojku, sa njom se zabavljao malo duže, ona mu je bila podrška, ali je nastavio sa pićem. Uvek kada je bio u problemu, on se držao pića. To mu je, kao, davalо neku snagu, ne znam. Nije mogao da se borи sa tim.

I dan danas on ima košmare. To čujem i od snaje. To je

242 Kosovska Vitina – opština na Kosovu.

243 Kumanovski sporazum – vojno-tehnički sporazum potpisana 09. juna 1999. godine, na vojnom aerodromu kod Kumanova, označio je kraj NATO bombardovanja SR Jugoslavije.

244 PVO – Protiv vazdušna odbrana – u sastavu vojske ima zadatku da štiti vazdušni prostor svoje zone odgovornosti, kao i da pruža podršku svojim ko-pnenim i ukupnim oružanim snagama.

imao svih ovih godina. Nije dobro. Ima sada i dete. Pokušava na sve načine da bude bolje.

Ja sam se 2000. godine, posle svega toga, priključila Ženskom centru, da prevaziđem sve to. Spontano su se građani okupljali protiv režima Slobodana Miloševića.

Žene su se priključile, i muškarci, i išli smo mesec ili možda i više, svakog dana smo se okupljali u protestnom maršu. Dva naša sugrađanina su uhapsili, pa smo mi išli do zatvora kako bismo ih oslobođili. Nismo hteli da prihvativimo da budu u zatvoru, da budu osuđeni. Kasnije sam se uključila u Ženski centar²⁴⁵, gde su bile moje dobre i bliske drugarice. One su me pozvalе da mi bude bolje. Ja sam im se pridružila. Pisala se peticija, sakupljale smo potpise za civilno služenje vojnog roka. Priključila sam se i SOS telefonu, a kasnije ŽUC-u. Dolazila sam sa svojim drugaricama, posećivale smo mesta zločina. Bile smo u Hrvatskoj, u Bosni. I to je meni puno pomoglo da neke stvari razumem, jer sam sebi postavljala pitanja zašto se to desilo i zbog čega. Danas sam sa ženama u Ženskom centru, koji je sada Žene za mir²⁴⁶ i ostaću sa ženama uvek, i biću sve dok mogu da idem.

Nadežda Kostić

Kruševac

Srbija

Želim sve da vas pozdravim i da vam se zahvalim što smo svi danas ovde, i što sve pokušavamo da pišemo jednu novu stranicu istorije ženskog pokreta, jer ne želimo da

245 Ženski centar – nevladina organizacija za ženska ljudska prava, koja je osnovana u Leskovcu 1999. godine.

246 Žene za mir – nevladina organizacija za ženska ljudska prava, osnovana je u Leskovcu

se stvari zaborave, želimo da se zna i da čujemo ono što se dešavalо. Dolazim iz Kruševca²⁴⁷, iz Srbije i pričаću vam o svom otporu prisilnoj mobilizaciji i svemu što sam prošla kao samohrana majka dvojice sinova koji su bili mobilisani 1999. godine. Kruševac je u to vreme bio uzdanica režima Slobodana Miloševića. Njegov gradonačelnik je želeo da sebe promoviše na taj način što će najviše dece iz Kruševca i okoline mobilisati i poslati na Kosovo. Nije bilo lako. Želim da vam kažem, pre svega, da sam uvek bila protiv režima Slobodana Miloševića, od samog početka, da sam učestvovala u protestima protiv režima 1996/7. godine, jer sam tada živela u Beogradu. To sam nastavila u Kruševcu i, na neki način, verovatno bila obeležena kao žena protiv režima. Kasnije sam saznala da su oni imali doušnike, i da su posebno bile obeležene one porodice koje su bile protiv režima. Takođe, u tom procesu mobilizacije bila su ugrožena deca sa sela. Kruševac je mesto koje ima dosta seoskog stanovništva, to je takva struktura koja je uvek glasala za režim. Mislili su da će ti ljudi čuteti i trpeti šta ih je snašlo, da će to ići lako kako su to oni zamislili. Ali su se prevarili...

Te noći kada je počelo bombardovanje, bio je mrkli mrak. Posle sat vremena, stiže poziv za mobilizaciju mog mlađeg sina. Ja sam u panici i u strahu. Nisam mogla da razmišljam. Nisam mogla ništa da učinim, nisam znala šta da učinim jer sam sama u svemu. Nekako sa svanućem su se i moje misli razbistrike, i tada sam sa sinom počela da pričam šta ćemo i kako ćemo. U to vreme stiže i poziv za mobilizaciju starijeg sina, jer je bila drugačija adresa. Poziv je stigao na adresu njegovog oca, a pošto smo mi bili razvedeni, otac je poziv prosledio na adresu gde se nalazi stariji sin, kod mene. Toliko o tome koliko je ocu bilo stalo šta će

247 Kruševac – gradsko naselje grada Kruševca, centar Rasinskog okruga. Grad je bio srednjovekovna srpska prestonica.

biti sa njegovim sinovima. Moja deca odlaze na različite punktove, u sela oko Kruševca. Ipak je to bila udaljenost, dva sela na suprotnim delovima, razdaljine deset kilometara. A ja sam svakodnevno odlazila da vidim svoju decu. Nisam imala ni prevoz ni kola. Nisam mogla da se oslonim ni na koga da me preveze. Jednostavno sam bila neustrašiva, znala sam da stanem na sred ulice i da pružim ruku da zaustavljam kamione, vozila ne bi li me prevezli. Briga za decu je bila jača od straha šta će biti sa mnom. Prolazi tako nekoliko dana i od komšija, koji su takođe imali dva mobilisana sina, saznajemo da imamo pravo da oslobođimo jednog sina, da ne idu obojica ako se bude išlo u rat. Pitam vas kako će jedna majka da odluči koga će sina poslati u rat a kog da ostavi kod kuće. I sada se tresem i drhtim na tu pomisao. Nailazimo na zid čutnje. Odlazimo do vojnog odseka gde niko ne želi ništa da nam kaže. Kažu - idite u mesnu zajednicu. Odlazimo tamo, i ne mogu da zaboravim tog čoveka koji je tamo radio, pravi KGB-ovac²⁴⁸, sa dugim kožnim mantilom, naočarima sa velikom dioprijom, ne može da mi se izbriše slika njegova. Kako da je likovao na tu moju nemoć šta da uradim i kako da spasim svoju decu. Posle nekoliko dana saznajemo da treba da se obratimo (u to vreme) pukovniku Ćirkoviću, komandantu inženjerijske jedinice koji je tu decu trebalo da vodi na Kosovo. Kako doći do njega? Saznajem da je u nekom selu sklonjen u nekom štabu. Ne znam kako da se prevezem, saznajem da sutra idu. Znam da imam vremena samo nekoliko sati. Šta da učinim, kako doći do njega? Uspevam već nekim nadčovečanskim naporima da dođem do tamo, čekam u nekom beskrajnom redu da dođem da mi se potpiše. U toj mojoj

248 KGB – Komitet državne bezbednosti – ime glavne sovjetske službe bezbednosti i obaveštajne službe, kao i glavne tajne policije od 1954. do 1991. godine.

odluci koga da sačuvam a ko da ode, pomogao mi je stariji sin, koji mi je, kada sam se videla sa njim, rekao: „Mama, osloboди mog brata, ja sam stariji, idem ja ako budem morao“. Nije mi bilo lako, ali je tako. Ne znam šta da vam kažem. Uspevam da sa tim potpisom odem na sasvim suprotan kraj koji je udaljen sedam-osam kilometara od tog mesta, a znam da se polazi za nekoliko sati. Nisam znala kako će otići tamo, nisam znala da li će stići na vreme. Ne-kako uspevam da me sin moje koleginice odveze. Dolazim, usput sretnem oficira, koji mi ide u susret. Ja mu prilazim i hvatam ga za grudi. I kažem mu: „Gde si krenuo?“ On me gleda unezvereno i pita se šta je sada ovoj ludoj ženi. Ja mu kažem: „Kada bi tebi bila knedla u grlu kao meni, da ne mogu reč da izgovorim, da mi se grlo suši, znao bi kako mi je. Hoću da mi oslobođiš sina!“ „Idem da se presvučem, polazi se za pola sata“, kaže mi, a ja njemu: „Nećeš nigde da odeš dok mi ovo ne potpišeš.“ On mene stišava i kaže mi da idem u neku kućicu i da će tamo dobiti potpis od čoveka koji njega menja. U poslednjem trenutku dobijam potpis i sa svojim mlađim sinom odlazim kući. Nekoliko dana nakon toga nemam reči od sina, možda nedelju dana ne znam šta se dešava, gde mi je stariji sin. Nema telefona, nema poruka, ništa se ne zna. Odlazim na punkt gde za sina treba da predam čarape, veš, cigarete. Pušio je. Šta da vam kažem, poslednji novac odvajam da to pošaljem. Dolazim ispred mesne zajednice gde vidim kolonu ljudi i pitam: „Šta čekate?“, kažu mi - zar niste čuli, poginula su šestorica iz Kruševca, čekamo da vidimo da li su naša deca na tom spisku. Stajem u red i počinjem da se tresem. Ne znam kako sam preživela dok sam došla do tog stola gde je trebalo da kažem broj vojne pošte u kojoj je moj sin. Jedva sam uspela da se setim. On gleda u papir i kaže mi: „Vaš sin nije među mrtvima“. To je bio okidač za ono što se desilo...

Moja se borba nastavlja i dalje. Sutradan žene, majke, sestre, supruge počinju da se okupljaju u Kruševcu ispred vojnog odseka. Traže da se naša deca vrate iz tog besmislenog rata, ne žele da ginu, jer ne vide smisao u svemu tome.

Za naše proteste čuju i strani mediji. „Slobodna Evropa“ izveštava o tome. Naša deca saznavaju šta se dešava u Kruševcu, da njihove majke svakodnevno protestuju, da su neke maltretirane, pozivane na razgovore. Deca se sa oružjem u rukama suprotstavljaju svojim nadređenima, sedaju u kamione i vraćaju se preko Kopaonika u Kruševac. Iznad njihovih glava su leteli NATO avioni, pratili kolonu ali ih niko nije gađao. Deca dolaze u Kruševac. Postoji strah što će dalje biti sa njima, nazivaju ih dezertirima. Posle tri dana dolazi tadašnji pukovnik Pavković²⁴⁹, komandant na Kosovu, dolazi da razgovara sa roditeljima, uverava roditelje da se njihovoj deci neće ništa desiti zato što su se vratili. Međutim, sutradan, vojna policija dolazi i kupi sve one koji nisu uspeli da se sklone, da pobegnu.

Moj sin nije imao gde da se skloni. Bila sam u svemu sama. Imala sam stare roditelje koji nisu mogli da mi pomognu. Sa mnom je bila prijateljica koja je razumela i znala kroz šta prolazim i koja je svakodnevno sa mnom bila na tim protestima. Sin se vraća nazad na Kosovo, ja sam i dalje u očaju, ja ne mogu da živim bez lekova za smirenje.

Završava se taj rat potpisivanjem Kumanovskog sporazuma. Dok čujem ljude u gradu kako se vesele, trube sirenama, ja sedim u sobi, plačem, slušam Slobodnu Evropu, očajna sam, jer prepostavljam šta se dešavalо. Nemam čemu da se radujem. Počinje da dolazi vojska sa Kosova, a mog sina nema. Nema ga dva-tri dana. Ja sam već očajna,

249 Nebojša Pavković (1946.) – general vojske Jugoslavije, osuđen na 22 godine zatvora za ratne zločine počinjene nad albanskim civilnim stanovništvom tokom rata na Kosovu, 1998/1999. godine.

izgubila sam svaku nadu da će uopšte doći, jer je bio u toj inženjerijskoj jedinici, morali su da čiste mine i kupe sa sobom kolonu izbeglica. To saznajem tek kada se on vratio, tri dana posle svih. Ja sam kristalnu čašu razbila o pod i rekla: „Hvala ti, sine, što si se vratio majci.“ Mnogi se nisu vratili. Žao mi je zbog svega toga. Mi svi zbog toga trpimo posledice. Moj sin je postao nervozan. Pričao mi je o tome da su im tamo davali drogu, alkohol, da bi verovatno mogli da izdrže sve to što se dešavalo.

Posledice svega toga su i na moje zdravlje. Dobijam tumor jedne dojke, a posle dve godine tumor i druge dojke. Imam tri operacije, ali sve to prolazi. Sve to kroz šta sam prošla, što sam doživela, meni je dalo snage da postanem aktivistkinja. Da se borim da nijedna majka više ne zaplače za svojom poginulom decom, da učestvujem u mirovnim akcijama. Uključujem se u udruženje žena Peščanik²⁵⁰, uključujem se u ŽUC²⁵¹. Tu sam postala ono što sam uvek i bila - žena koja ne podnosi diskriminaciju, kojoj su sve nacije jednake, koja ima empatiju za sve ljude ovoga sveta, bez obzira na boju kože i seksualnu orijentaciju. To je moja borba koja mi daje snagu da nastavim dalje da živim i da preživim, jer znam da za sve ovo što se dešavalo nisu krivi obični ljudi, nego političari koji su to nama nametnuli, taj bratoubilački rat koji nije trebalo da se dogodi. Zato mi pišemo istoriju da se to ne zaboravi. Zato odlazimo na mesta zločina, suočavamo se sa prošlošću, mi žene iz Srbije radimo na tome. Malo je onih koji nam se pridružuju, ali mi nećemo posustati. Mi ćemo se i dalje boriti.

250 Udruženje žena Peščanik – ženska nevladina organizacija osnovana početkom 2000. godine u Kruševcu, koja se bavi osnaživanjem žena i zagovaranjem rodne ravnopravnosti.

251 ŽUC – Žene u crnom – ženska mirovna grupa feminističko-antimilitarističke orijentacije, nastala 09. oktobra 1991. godine, kao reakcija na rat i agresorsku politiku srpskog režima.

Bojan Aleksov, Snežana
Obrenović, Staša Zajović

Militarističko nasilje i otpor žena

Svedočenja, sa dubinom lične(moralne), političke(građanske) i istorijske(vremenske) odgovornosti žena, su pokazala svu isprepletenost i međuzavisnost oblika nasilja/nepravdi koje sobom nosi militarizam. Kao i etničko, i militarističko nasilje je nužno povezano sa rodnim, etničkim, klasnim, političkim nasiljem.

Prema svedočenjima žena, militarističko nasilje se ispoljavalo kao **rat protiv civilnog stanovništva**, pri čemu su svedokinje iz BiH, Hrvatske i sa Kosova najviše govorile **o srpskim oružanim formacijama kao počiniteljima zlodela**, o čemu je bilo reči i u svedočenjima o etničkom nasilju. Žene iz svih krajeva Srbije, ali i iz drugih država, su svedočile **o raspostranjenoj praksi oružanih snaga, regularnih i paravojnih, davanja opijata(droge, pića i lekova) muškarcima na ratištu**. To je bila još jedna potvrda absolutne moći i kontrole vojnih struktura JNA i totalitarno-diktatorske države Srbije nad životom i smrću svojih građana. Pored drugih činilaca, i promenjeno psihičko stanje je dovodilo do međusobnih sukoba na istoj strani, ubijanja svojih i zverstava nad drugima i drugaćima.

Žene su svedočile i o nasilju učesnika rata, kao o posledicama PTSP sindroma, kojima se nisu bavile institucije, već isključivo srodnice mobilisanih. “Razvijala se i

negovala” kultura zaborava i politika čutanja sa svođenjem državne odgovornosti na privatni individualni i porodični problem, sa težištem na ženskoj tradicionalnoj brizi o drugima.

Žene su svedočile o nastavku rata drugačijim sredstvima, putem stalnog maltretiranja i svakodnevног ponižavanja, krajnjeg siromaštva, nezaposlenosti, nemogućnosti povratka, beskućništva i beskrajnih patnji za najmilijima.

U ovom delu najviše ćemo se baviti **prisilnom mobilizacijom**-prisilnim odvođenjem muškaraca za rat, što je bila praksa oružanih formacija u svim zemljama bivše Jugoslavije(Srbija, Crna Gora, Makedonija, Hrvatska, BIH,), a pre svega posledicama po žene-srodnice mobilisanih. Naime, ni nacionalne ni međunarodne institucije pravde ne priznaju zločin prisilne mobilizacije. Za razliku od ratnih zločina protiv civila i ratnih zarobljenika, koji su se procesuirali pred Haškim tribunalom, a u rastućoj meri i pred nacionalnim sudovima, zločini prisilne regrutacije i mobilizacije nisu uzeti u obzir¹. Svedokinje smatraju to nepriznavanje krajnje nepravednim i neopravdanim, zalažući se za obavezno uključivanje ovog nepriznatog, prečutanog, potisnutog zločina prisilne mobilizacije, kao jednim od važnih pitanja Ženskog suda.

Prsilna mobilizacija je tokom 1990-tih korišćena u **različite svrhe**:

Hrvatska:

U Hrvatskoj je prisilna mobilizacija bila vid etničkog čišćenja i način progona žena zbog muževa pripadnika JNA.

Makedonija:

(Svedokinja iz Tetova): „*Nama su doneli kontigente oružja u selo. Stigao je kontigent gde je bilo puno pušaka i svega i svačega i to se delilo po kućama. Oni su nam to dali na silu, jer mi to nismo hteli da uzmem. Dolazili su i popisivali nas... Mi smo to morali da uzmem. Na taj način su nas uveli u rat.*“

Prisilna mobilizacija u Srbiji – Od početka rata do danas, u Srbiji se nikad nije saznao za broj prisilno mobilišanih muškaraca. Nikad se nije saznao o broju dezertera i begunaca sa ratišta – nezvanične cifre se kreću od 380 000 do pola miliona. Nikad se nije saznao o broju muškaraca koji su pobegli u inostranstvo da ne bi otišli u rat, računa se da ta cifra ide do pola miliona, ali to nije pouzdano. Vojne i civilne vlasti su odbijale i dalje odbijaju objavljivanje podataka o ovim zločinima, zato što se to smatralo, a smatra se i dalje, vojnom tajnom, itd. Procenjuje se da je samo u Srbiji, u periodu od leta 1991. godine do proleća 1992. godine, više od sto hiljada muškaraca napustilo zemlju u cilju izbegavanja mobilizacije i da je protiv njih pokrenuto više od deset hiljada krivičnih procesa. I nakon tog perioda mladi muškarci, posebno iz redova etničkih manjina i političke opozicije, nastavili su napuštati zemlju da bi izbegli mobilizaciju i moguće učešće u ratu. Nema preciznih podataka o broju dezertera iz drugih delova bivše Jugoslavije, ali se procenjuje da se radi o više stotina hiljada lica.

O zločinu prisilne mobilizacije žene su najviše svedočile, a **nasilje** se ispoljavalo na mnoštvo načina:

Nepriznati ratni zločin prisilne mobilizacije/odvođenja muških srodnika u rat;

Prisilna mobilizacija muškaraca pripadnika manjinskih grupa u Srbiji: kao što su Hrvati (Sombor, Novi Sad, Vrbas), Mađari (Trešenjevac), Romi (Mladenovac), Rusini (Kucura);

Prisilna mobilizacija muškaraca drugačijeg, i javno deklarisanog, političkog opredeljenja: mnogi antiratni aktivisti, posebno u manjim mestima, bili su meta stalnih progona i maltretiranja od strane vojnih vlasti;

Prisilna mobilizacija muškaraca sa statusom izbeglica u Srbiji;

Prasilno mobilisani muški srodnici kao topovsko meso u osvajačkim ratovima oružanih snaga, pre svega JNA;

Vojno nasilje nad ženama i celom porodicom: najveći teret su podnele žene koje su skrivale svoje sinova da ne idu u rat i žene koje su išle na ratište da traže svoje srodrnike (svedokinje iz cele Srbije).

Represija nad ženama, maltretiranje žena: uskraćivanje informacija od strane vojnih vlasti, psihološko nasilje u vidu poziva noću sa pitanjem „*Imate li sina vojnika*“; žene su svedočile i o pretnjama hapšenjem jer su se bunile protiv odvođenja sinova u rat... (svedokinje u skoro svim delovima Srbije).

Militarističko nasilje u mirnodopskom periodu: ubijanje vojnika na odsluženju vojnog roka u kasarnama u Srbiji, o čemu su svedočile majke ubijenih vojnika: “*Moj sin je ubijen u miru, na redovnom vojnom roku u Topčideru. Dvojica vojnika je ubijeno u kasarni u Topčideru, ubica*

još nije otkriven. Ne znam zašto su ih ubili? Videli su nešto što nisu trebali da vide? Oni (Dragan Jakovljević i Dražen Milovanović) su bili zatvoreni u vojnom суду tri dana pre ubistva” (Svedokinja iz Bele Reke, Srbija)

Otpor žena prisilnoj mobilizaciji – Svedočenja su pokazala brojne oblike individualnog i organizovanog otpora u raznim delovima zemlje. Zbog medijske blokade tokom rata ženski otpor nije bio vidljiv, a nakon prestanka ratnih sukoba ovaj zločin, ali nažalost i otpor tom zločinu je i dalje nevidljiv, prečutan, zaboravljen. Veoma je važno što su svedokinje iz drugih zemalja kazale da uopšte nisu bile upoznate sa razmerama zločina prisilne mobilizacije u Srbiji, a još manje sa otporom žena. To je u dobroj meri uticalo ne samo na menjanje uvreženih stavova o etničkoj i političkoj homogenizaciji većinskog stanovništva u Srbiji, već je, pre svega, doprinelo međusobnom zbližavanju, empatiji, ukidanju hijerarhije patnji među ženama raznih etničkih i državnih pripadnosti.

Iskustvo otpora mobilizaciji i međusobno najdublje saosećanje i solidarnost svedokinje su izrazile sledećim rečima:

“Sada mi je mnogo lakše da jedna majka iz Srbije govori otvoreno. Mi smo žrtve, ali ja ne krivim ni vašeg sina ni vašeg muža. Bili su natjerani, toga je bilo i u BiH”. (svedokinja iz Tuzle, BiH);

„Nisam znala da su majke u Srbiji protestovale da im se deca vrate sa ratišta“. (svedokinja iz Sarajeva).

Karakteristične izjave svedokinja iz Srbije:

„Mi smo odlučili da se borimo. Sa svojom decom sam se dogovorila da prevarimo državu i da ne poštujemo zakon. ... (svedokinja iz Kruševca)

„Žene su tražile informacije o svojoj deci, da vide gde su i kako su. Okupljanja su počela spontano, a posle su bili masovni protesti i demonstracije...“ (svedokinja iz Kruševca)
“Ja sam mu rekla da ima pravo da se osloboди, jer je mobilisan njegov rođeni brat. Onda je on rekao ne, ali sam ja rekla – e, sada više od našeg braka nema ništa...“ (svedokinja iz Leskovca)

“Ovaj upad majki u Skupštinu Srbije (2. jul 1991.) predstavljaо je spontanu i snažnu reakciju žena protiv rata, a mnoge majke, među kojima i ja, aktivno su se priključile antiratnom pokretu” (svedokinja iz Beograda).

“Mojoj deci ču moći da kažem da je njihov tata u zatvoru, jer nije htio da puca na druge ljude... Otišao je da se javi sa objašnjenjem da ima hendikepirano dete, razdužio se” (svedokinja iz Kraljeva).

Posledice prisilnih mobilizacija (zdravstvene, psihološke, emotivne, ekonomске, socijalne, političke) na prisilno mobilisane muškarce su **duboke traume** (većina svedočenja govori o njihovom čutanju o iskustvima sa ratišta). Među ostalima, posebno su zapažene zdravstvene, pre svega psihičke posledice, na muškarce-žrtve prisilne mobilizacije: „*Vratio se kao drugi čovek...*“ je najčešći iskaz svedokinja. Sem toga, najveći broj prisilno mobilisanih suočio se sa gubitkom posla nakon povratka sa fronta, smanjenjem radnih sposobnosti, invaliditetom i rastućom nezaposlenošću i nalazi se u teškom ekonomskom položaju. Sa svim ovim problemima, posebno sa drastičnim rastom nasilja mobilisanih muškaraca nakon povratka sa ratišta, suočavale su se žene u svim delovima Srbije.

Posledice po srodnice mobilisanih: budući da je ovo jako malo poznato, skoro nevidljivo, svedočenja žena su obelodanila dramatične činjenice, i to:

Srodnice prisilno mobilisanih muškaraca su podnele, a i dalje podnose, ogroman teret i posledice ovog zločina: od psihološko-emotivnih trauma, političkih(stigmatizacije na nivou države i društva bilo zbog stalnog straha od prisilne mobilizacije, skrivanja srodnika), a istovremeno najveći broj svedokinja-srodnica su imale zdravstvene posledice usled stresnih uslova (neznanja gde su im muški srodnici, straha od hapšenja njihovih muških srodnika i sl...).

Zdravstvene posledice na srodnice i decu prisilno mobilisanih: srodnice prisilno mobilisanih muškaraca su se razbolele, najčešće od kancera...(u celoj Srbiji):

Politička represija – premda se radi o široko rasprostranjenom zločinu i pored kontinuiranih napora, nismo uspele da podstaknemo širok krug žena da svedoče o prisilnoj mobilizaciji u Srbiji. Bilo je očigledno da se žene plaše da govore o zločinu prisilne mobilizacije iz više razloga: zbog aktuelne političke situacije, tj. klime straha, cenzure i autocenzure; zbog straha od odmazde države, ali i sveprisutne militarističko-nacionalističke kulture (zavet čutanja, osuda okoline, sudbina šutnje u patnji, tajnovitost svedočenja), falsifikuju se činjenice. Političke elite iz 1990-tih su se vratile na vlast.

U zajedničkoj analizi svedočenja o svim vidovima nasilja, posebno o militarističkom nasilju/nepravdama/zlodelima, svedokinje smatraju da su odgovorne države/institucije, nacionalistička politika svih država, a pre svega srpskog režima, sve oružane formacije, a naročito JNA, MUP, paravojske (premda su sve učesnice saglasne da su delovale pod okriljem regularnih oružanih snaga).

Mere i preporuke koje predlažemo:

Da vlasti Republike Srbije, kao naslednice države koja je vršila kontinuirane i masovne prisilne mobilizacije, obelodane podatke o zločinu prisilne mobilizacije – zločinu protiv mira: antiratni pokret je tražio i traži od početka rata do sada objavljivanje podataka o ratnom zločinu prisilnih mobilizacija, kao i sudsko gonjenje onih koji su odgovorni za ovaj zločin;

Neophodno je da prisilna mobilizacija bude proglašena kao ratni zločin u međunarodnom humanitarnom pravu: nepriznavanje ovog zločina mirovne aktivistkinje smatraju krajnje nepravednim i neopravdanim, a priznavanje ovog zločina predstavljalо bi značajan doprinos demilitarizaciji međunarodnog humanitarnog prava;

Obelodaniti militaristički karakter međunarodnog humanitarnog prava: podrazumevaju da sam rat nije zločin i da stoga nije kažnjiv i neizbežnost rata, tj. rat kao prirodno stanje i ponašanje u ponašanju čovječanstva stalno obnavlja...

Da međunarodne institucije pravde, uključujući i Haški tribunal, ustanove zločin protiv mira i da uključe prisilnu mobilizaciju kao zločin protiv mira.

Ženski sud, kao deo alternativnog pravnog sistema, predlaže mere restorativne pravde:

Simboličke reparacije muškarcima koji su odbijali da idu u rat: 'odbijanje da se učestvuje u agresorskom ratu, u ratu za teritorije i za ekspanzionističke ciljeve; da se uče-

stvuje u zločinu etničkog čišćenja i stvaranja etnički čistih teritorija...’;

Simboličke i materijalne reparacije mobilisanim izbeglicama:

U slučaju Srbije Fond za humanitarno pravo utvrdio je da ih ima preko 10 000, a treba da se ustanove i razmere prisilnih mobilizacija izbeglica u Hrvatskoj i drugde;

Simboličke reparacije za srodnice mobilisanih muškaraca:

zbog skrivanja svojih muških srodnika da ne idu u rat, zbog čega su bile izložene raznim vidovima represije, stigmatizacije – reparacije mogu biti u vidu činova izvinjenja, priznanja...

Simboličke reparacije antiratnim aktivistkinjama i aktivistima:

one/-i su pružali emotivnu, političku, moralnu, pravnu podršku pobunjenicima protiv rata a zbog toga su trpele represiju.

HVALA ŽENAMA SVEDOKINJAMA NA NJIHOVOJ ETICI ODGOVORNOSTI I BRIGE.

Progon drugačijih i u ratu i u miru - etničko nasilje

IV sesija

Svedokinje:

Milica Miladinović, Zagreb, Hrvatska

Mirjana Učakar, Ptuj, Slovenija

Sabina Talović, Pljevlja, Crna Gora

Marija Lovrić, Osijek, Hrvatska

Binasa Džigal, Priboj, Srbija

Vera Kurtić, Niš, Srbija

Marica Šećatović, Novska, Hrvatska

Milica Miladinović

Zagreb

Hrvatska

Mi smo se danas ovdje okupile da djelić sudbine koju smo preživjele podijelimo zajednički. Dolazim iz Zagreba grada, gde nikada nije doslovce opaljena puška, gdje se nije ratovalo, ali gdje se osjetila teška kvalifikacija etničkog čišćenja. Nesretno etničko čišćenje se dešavalo u centru Hrvatske, gdje sam ja živjela u blagostanju i sretno sa svojom obitelji. Imali smo svoj dom, svoj stan, imali smo svoju kuću na periferiji Zagreba, u jednoj od najboljih toplica

u Hrvatskoj. Te nesretne 1991. godine sve su to razorili, uništili nam obitelj, ostala sam sama.

Borim se, borila sam se i boriću se, nadam se i za deo vaše sudbine, jer ja sam dobar deo svog života podredila borbi za svoj dom. Na sreću, ja sam zadovoljna sretnim krajem. Ali moram da kažem da sam se za to izborila teškom mukom, trnovitim putem, ali sam došla do svog cilja. Te nesretne 1991. godine nisam mogla da shvatim što je značio film Martina Špegelja²⁵²: „za sve Srbe jedna velika dvorana u kojoj će se svi Srbi skupiti i očistiti od njih cijela Hrvatska, odnosno Zagreb.“

Ja sam odabrala da Hrvatska bude moj dom, da Hrvatska bude dom moje djece. Ja sam svoju djecu rodila u Zagrebu. Živjeli smo sretno i bezbrižno, ali vrlo kratko. U njihovoj najlepšoj mladosti prekratili su nam sve to. Na našem zvonu je pisao veliki križ, što je bio znak da smo i mi jedni od onih koji moraju da napuste Zagreb. A napustila sam Zagreb, samo zato što sam „nesretnim“ slučajem Srpkinja i što sam na „nesreću“ udata za čovjeka koji je bio vojno lice. To mi se osvetilo. Prvo na radnom mjestu. Napao me čovjek, suprug moje šefice, sa kojim smo do pre tjedan dana uživali na zajedničkim večerama. Došao je na moje radno mjesto, s obzirom da sam trgovac po struci sjedila sam za svojom kasom, prodrmao me je, ja sam se tresla na toj stolici, i rekao: „Četnikušo, zar si još ovdje?“ Ja sam zanemjela. Kao i sada što se tresem. Džaba svi sedativi i antidepresivi, ne prestaje trauma koju sam preživjela. „Šta čekaš i zauzimaš mjesto poštenoj Hrvatici?“ Ja sam samo uspjela da izgovorim: „Dule, pa zar sam ja nepoštena Srpkinja i četnikuša?“, „Upravo tako“, kaže. To nije bio kraj, to je bio početak. Napustila sam to radno mjesto, bacila sam

252 Martin Špegelj (1927-2014) – partizan, general JNA, ministar odbrane Republike Hrvatske.

ključ od dućana koji sam vodila. Za dva dana samo smo se malo pribrali. Malo iza ponoći dolaze uniformisani, koji uz veliku vrisku i krike udaraju u vrata, „otvorite, otvorite, provjera oružja“, s obzirom da je suprug bio vojno lice. Nismo se usudili otvoriti. Otvorili su oni sami, probili su vrata, oštetili ih. Ušli su unutra. Mi smo nekako bili sabrani, ali deca su vriskala, pogotovo moja čerka. Oni su trgali jastuke, prevrtali fotelje, sanduk prljavog veša iz kupaone su prevrnuli u WC školjku, tobože ne bi li zvečnulo oružje. Ništa nisu našli i, naravno, kada sve to nije urodilo plodom, rekli su: „Napustite odmah Hrvatsku, za vas više ovdje nema mjesta.“ Mi smo se pogledali, kuda, gdje, kome? Kada je moja kćer rekla: „Ali gdje mi da idemo?“, jedan od njih je rekao: „Nemojmo dijete traumirati, nismo mi zločinci, dajemo vam vremena do sutra ujutru da napustite Hrvatsku, ali vi je zbilja morate napustiti.“ To je nama bilo dovoljno. Sabrali smo se mi nekako te noći, pokupili smo se, ali još uvijek u nadi da ćemo mi ostati u svom domu, jer je to naše i odatle nas niko ne može protjerati. To je naša odluka i to je naša država.

Otišli smo kod prijatelja, gdje smo bili dva dana. Nakon toga se vraćamo, mislimo strasti su se smirile. Međutim, nismo se vratili sami, uz savjet svojih prijatelja, nego uz pratnju policije. Policija je išla ispred nas, sa uperenim puškama. Tada sam shvatila težinu situacije naših života i da je to zbilja opasno. Policajci nisu dozvolili da idemo liftom, nego stepenicama, a oni ispred nas da nas „zaštite“. Došli smo ispred vrata i kada su na vratima vidjeli plombu, okrenuli su se ka nama i rekli nam: „Stvarno vama ovdje više nema mjesta. Idite kuda vam srce želi.“

Mi smo krenuli preko Bosne, putovali smo tri dana. Nismo imali gorivo. Nekom je rat bio brat, pa smo ucjenjivani da platimo gorivo, koliko su htjeli. Kad smo došli u

Beograd, stacionirani smo u neki izbjeglički centar. Tada je počeo naš izbjeglički status koji ja ne volim da spominjem. Tu smo živjeli jedno vrijeme. Suprug je napustio vojarnu kada su naglasili da se te noći iz vojarne puca na Zagreb. On je došao kući i rekao: „Ja nisam potpisao da ratujem protiv svog naroda, ja sam izašao jer nisam želeo da pucam na svoje prijatelje, na svoju obitelj, na narod.“ Naravno da ga je vojska osudila jer je dobio presudu da je deserter. Samo zato što nije želio da napusti svoj dom, svoju djecu, što nije želio da djeli ljude i puca po svom narodu. On se definitivno razočarao, pukao i odao alkoholu. Onda smo u tom alkoholu doživjeli još jedno progonstvo. On tjeran mene i svoju djecu iz trošne kuće svog oca gdje smo odsjeli.

Ponovo smo izbjeglice. Pokupili smo se i došli smo do mog doma gdje sam odrasla. Nemamo kuda. Moj otac meni kaže: „Ej, moja kćeri, brat je došao iz Švicarske i ja sam mu morao sve potpisati. Ti više ovde nemaš ništa.“ To je tuga još veća i još je veće razočaranje. Odlazim svojim divnim prijateljima u Banja Luku²⁵³. I tu je moje izbjeglištvo trajalo sve dok mi nisu javili da više nije na vlasti režim Franje Tuđmana, i da je došao Ivica Račan²⁵⁴, i da je sada puno lakše doći do svog doma - misleći da imamo svoj dom. Odlazimo, i, na žalost, kucam na vrata mog stana, ali je on prodat trećoj osobi. Dolazim do svoje kuće u Stubičkim toplicama²⁵⁵, država je dodjelila privremenom korisniku. Od 2000. godine svim institucijama se obraćam, da mi nađu neko mjesto, skrovište za moju djećicu. Mjesta nema, djeca u najboljoj dobi, nisu mogli završiti fakultete, nisu mogli

253 Banja Luka – amdinistrativni centar Republike Srpske i njen najveći grad, drugi po veličini grad u BiH.

254 Ivica Račan (1944-2007) – hrvatski i bivši jugoslovenski političar, dugogodišnji voda Saveza komunista Hrvatske, bio je hrvatski premijer (2000-2003).

255 Stubičke toplice – opština u Hrvatskoj, u Krapinsko-zagorskoj županiji.

živjeti kao njihovi drugari, napuštaju me i ja ostajem sama. Borila sam se od 2000. godine. Sud traje do 2015. godine. Sudila sam se za svoj dom. Čovjek koji je ušao u moj dom je srušio kuću, nadozidao je, pa kada je trebalo da izade, on je rekao: „Ne, ja ne želim izaći, ja sam puno više uložio.“ Sud Hrvatske to priznaje i meni dosude da ja njemu platim 300.000 kuna za ono što je on bio u mojoj kući dok smo se mi svukud potucali za komad kruha. Dolazi viši sud koji to potvrđuje. Tada se bude vlasti: „Ne može se Milica istjerati, jer je to njeno vlasništvo, ona je vlasnica. Državno odvjetništvo ga tuži i tek 2007. godine nalaže iseljenje privremenog korisnika, koji ima obnovljenu kuću, koju je država platila od 1998. godine 170.000 kuna²⁵⁶, u kojoj ne živi niko. Kažu, ne može se branitelj istjerati na cestu, a ja mogu biti u sobici od dvanaest kvadrata. Međutim, to nije bilo dovoljno, ne deložiraju ga čak ni posle presude suda, nego on zahtijeva da se odloži deložacija, da bi on kupio kuću pored moje, dao je 60.000 eura. Kupio je kuću u istoj Stubici gdje je i moja. Treća tragedija je što je Jadranka Kosor²⁵⁷, tada ministrica branitelja, zabranila iseljenje dok mu se ne nađe smještaj, iako je znala da on ima obnovljenu kuću, i 6.200 kuna mirovine kao lažni invalid domovinskog rata. On se štiti, dok ja za svoju imovinu moram da se borim. I izborila sam se, i hvala CMS-u²⁵⁸ koji je 2011. godine pokrenuo tužbu pred Evropskim sudom za ljudska prava u Strazburu²⁵⁹. Moj je slučaj pred Evropskim sudom. Sud je potvrdio da je to teška povreda ljudskih prava, da

256 Kuna – službena valuta Republike Hrvatske od 1994. godine.

257 Jadranka Kosor – hrvatska političarka, koja je od 2009. do 2011. bila predsednica Vlade Republike Hrvatske.

258 CMS – Centar za mirovne studije, nevladina organizacija sa sedištem u Zagrebu.

259 Evropski sud za ljudska prava u Strazburu – sudska institucija Saveta Evrope, osnovana 1959. godine, za zaštitu prava i sloboda garantovanih Evropskom

je to gubitak prava na dom, da sudovi nisu učinili sve što su trebali. I dalje ja ostajem bez svog doma. Nema sluha država, nemaju sluha političke institucije. Vrh države me je obmanjivao, padala sam na kolena, dizala sam se, nema institucije gdje nisam bila. Mnogi su mi zamjerali. Govorili mi gdje je sve trebalo da idem. Nikoga nisam slušala. Išla sam gdje je srce vodilo, gdje sam mislila da će mi bar psihički pomoći. I tako je i bilo. Trajalo je zbilja punih 15 godina. Sada je trebalo da se dočeka ta presuda.

Hvala mojim dragim drugaricama. Hvala udruzi „Centar za žene žrtve rata“ koja je doprinijela da imam svoj topli dom. Ja sam, na kraju mogu reći, sada sretna jer vas mogu pozvati u svoj topli dom. Dobila sam stan. Mnogo toga sam skratila, jer pričano je to više puta. Bilo je zbilja puno novinara, TV ekipa u momentu kada sam preuzimala ključeve, pitali su me: „Milice, da li si sada sretna?“ Nisam sretna. Nisam dobila stan, ja sam dobila djelić moje velike borbe, mog velikog požrtvovanja, izgubila sam petnaest najljepših godina svog života. Moja su djeca daleko i čekaju dan kada će doći i kada će se unučad moći igrati sa svojom bakom. Mnogo mi je uskraćeno, ali hvala i na ovome.

Mirjana Učakar

Ptuj

Slovenija

Ja dolazim iz lepe, male, zelene države koja je 26.02.1992. godine besramno izbrisala 25.000 ljudi iz spiska stalnog boravišta. To su ljudi koji su došli iz drugih republika i radili u Sloveniji, ljudi koji su bili rođeni u Sloveniji, ljudi iz mešovitih brakova, bilo je tu raznoraznih

konvencijom o ljudskim pravima (1950).

kombinacija i, tako, mi smo tog dana izgubili sva prava. Mi nismo bili državljeni Slovenije!

Slovenija je 1991. godine dala ljudima na volju šest meseci da se upišu u knjigu državljanina. Neki to nisu znali, neki to nisu hteli učiniti zbog imetka koji su imali u drugim državama. Neki nisu bili ni svesni toga da nisu pravi Slovenci. Moj je otac bio Srbijanac, rođen u Šidu, a živio je u Vinkovcima²⁶⁰. Moja mama je bila rođena kraj Kopra²⁶¹ u Sloveniji, i njena je familija bežala od fašizma dvadesetih godina (XX veka) u severoistočnu Sloveniju. Kao takvi, primorci su bili smetnja Hitleru, pa ih je 1941. godine iselio. Mamina familija je otišla u jedno selo blizu Pakraca²⁶², odnosno Daruvara, i odatle su išli u partizane. Moj je otac isto bio u partizanima i tako su se upoznali. Posle rata su išli da žive u Sloveniju i tamo sam se 1953. godine ja rodila i bila upisana u knjigu državljanina po svom ocu, u Vinkovcima. Znate kako se živilo pre, bili smo svi državljeni Jugoslavije, po narodnosti ko je šta hteo. Nije bilo važno gde ko živi, svi smo mi bili tu negde. Ja nikada nisam imala upisano republičko državljanstvo ni u jednom dokumentu i nikada nisam obraćala pažnju gde sam upisana u knjigu državljanina. Naravno, do 1992. godine. Te godine sam rodila sina, i kada sam ga išla registrirati na matični ured, rekli su da upravo šalju potvrde o slovenačkom državljanstvu, ali da sam ja Hrvatica. Znači, od oca Srbina i mame Slovenke, od mene su stvorili Hrvaticu! Ako bih htela zamoliti za slovenačko državljanstvo, ja sam najpre morala da sređujem hrvatske papire. To je bilo malo teško jer u Hrvatskoj je harao rat. Ja u Vinkovcima nisam imala nikog više, jer je moja baka davno umrla, tako da nije bilo opcije da sredim

260 Vinkovci – grad u istočnoj Hrvatskoj, u Vukovarsko-sremskoj županiji.

261 Kopar – grad u Sloveniji, najveća luka u Sloveniji.

262 Pakrac – grad u zapadnom delu Slavonije, Hrvatska

to državljanstvo. Prva stvar je bila ta što me je postalo jako strah. Moji jugoslovenski papiri nisu više važili. Ja sam se počela skrivati u svom stanu. Nisam imala pojma zbog čega i na kakav način mi se to desilo. Porodica mog muža je počela da me uverava da sam sigurno učinila nešto pogrešno, da sam sigurno neki neprijatelj države. Ja sam doživljavala prave traume.

Što sam više gledala televiziju, postajala sam sve luđa. Počela sam se bojati svega. Plašila sam se i kada bi došao poštari. Uvek sam mislila da će se desiti nešto grozno. Moja su deca bila mala. Ja sam izgubila sva prava, nisam mogla da nađem posao, nisam mogla otkupiti stan, nisam mogla dobiti nikakav socijalni transfer. Problem je bilo zdravstveno osiguranje, ali sam imala sreće jer sam bila osigurana po mužu. Kraj u kom sam rođena je bio Ptuj²⁶³, zato mi niko nikada nije tražio potvrdu o državljanstvu. Godine 1994. srela sam svog školskog druga, advokata, koji me odveo u svoju kancelariju, pozvali smo hrvatsku ambasadu u Ljubljani i tamo su mi rekli da je najbrži način da sredim papire da nađem nekog preko granice, tamo se prijavim i odmah ću dobiti državljanstvo. Moj muž je znao jednog čoveka koji je izgubio posao sa one strane granice. Taj čovek je radio mnogo godina u Sloveniji, a kada smo se osamostalili, on je morao ići iz zemlje. To je bilo odmah iza granice, i ja sam kod njega išla i sredila stambene papire. Prijavila se, išla u opštinu u Varaždin²⁶⁴ gde sam za petnaest minuta uspela srediti svoj status. Potpisala sam da neću imati nikakve potražnje od Republike Hrvatske, da samo želim pasoš i ličnu kartu. Tako sam dobila hrvatske papire, ali sam živela u strahu i dalje, jer moglo mi se desiti da me deportiraju. Nisam imala sređeni status, a tih godina su se

263 Ptuj – grad na severoistoku Slovenije.

264 Varaždin – grad u severozapadnoj Hrvatskoj, središte Varaždinske županije.

dešavale deportacije, tako da je moj strah bio veliki. I familija mog muža nije lijepo postupala sa mnom. Moj svekar mi je jednom rekao da će me odvesti do granice i tamo me izbaciti.

Doživljavala sam svašta. Ustavni sud Slovenije je 1999. godine proglašio ovo brisanje neustavnim. Tada sam zamolila za stalni boravak i dobila sam ga. Dobila sam stalni boravak, ali mi je jako bilo ponižavajuće da imam ličnu kartu stranca. Sa tom ličnom kartom ja sam morala ići u banku, svi su me znali, jer živim u malom kraju. Mene je bilo sramota. Moji susjedi počeli su da me gledaju popreko, jedna moja susjeda je saznala šta se dešava i ubacivala mi je članke iz novina u kojima je slovenska politika ružno govorila o "izbrisanim". Na vrata mi je jednog dana došao policajac i pitao me da li imam sređene papire. Rekla sam mu da nemam, da će ih srediti kada bude došlo vreme za to, da će valjda doći vreme za to, da su moja deca mala i da neću otići iz stana u kome su živeli moji roditelji i gde sam celog života. Moji su roditelji već dugo bili mrtvi kada se sve to dešavalo pa nisu doživeli sve to.

I tako ja sam počela razgovarati sa Aleksandrom Todorovićem koji je bio začetnik našeg pokreta u Sloveniji, i mi smo 2002. godine osnovali Pokret Izbrisanih²⁶⁵ u Sloveniji i počeli se boriti za svoja prava. U politici nismo imali nikakvu podršku, ni na levici, što bi se moglo očekivati. Tako smo mi počeli da radimo sa nevladinim organizacijama. I preko antropologinje Uršule Lipovec mi smo upoznali Roberta Pinjolija sa Univerziteta u Rimu, koji nam je sredio rimsku advokatsku kancelariju koja se bavi ljudskim pravima. Tako smo 2006. podneli tužbu Sudu za

265 Izbrisani – ime za ljude koji su 1992. godine izbrisani iz registra slovenskih državljanima (oko 25.000 ljudi).

ljudska prava u Strazburu²⁶⁶. Tužba je bila rešena u našu korist 2010. godine, ali se Slovenija žalila. Međutim, 2012. godine Slovenija je izgubila, a mi smo pobedili. Čak su nam u tu tužbu dodali tačku diskriminacije. Da, jesmo pobednici, ali samo moralni pobednici. Ovih šest tužitelja u Strazburu dobili su pravednu odštetu. Naša slovenska politika donela je neki zakon kojim nam isplaćuju 50 evra za svaki mesec izbrisala, ali na pet godina. To znači - ništa! Znate, teško je boriti se kada političari svojim govorom seju mržnju među narodom. Ja živim u jednoj ksenofobnoj sredini u kojoj se glasa za Janeza Janšu²⁶⁷ koji je, među ostalim, u tim godinama kada se dogodilo brisanje, bio ministar odbrane. Onda, gospodin Lojze Peterle²⁶⁸, koji sada sedi u Evropskom parlamentu, tada je bio predsednik države. Igor Bavčar²⁶⁹, osuđeni lopov na sedam godina, bio je ministar unutrašnjih poslova. Ti ljudi su se sve te godine rotirali na tim položajima i nije se dalo učiniti mnogo. Ja sam sve ovo vreme nastojala biti aktivna. Nastojala sam se boriti za naša prava, iako ta novčana odšteta nije nikakvo pravo, jer nam nisu vraćena ona naša prava koja su nam bila oduzeta. Tako da smo uložili još 1000 tužbi u Strazbur, da se izjednačimo sa drugima. Sada čekamo na odluku Strazbura. Ja sam u međuvremenu doživela deložaciju, pa sam 2006. godine podnela tužbu zbog toga što nisam imala pravo otkupiti stan. Ja sam tada moj stan prestala plaćati,

266 Sud za ljudska prava u Strazburu – Evropski sud za ljudska prava – sudska institucija Saveta Evrope, osnovana 1959. godine, za zaštitu prava i sloboda garantovanih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima (1950.).

267 Janez Janša (1958.) – slovenački političar, predsednik Slovenske demokratske stranke, od 1991. do 1994. bio je ministar odbrane, i premijer Slovenije (2004-2008).

268 Lojze Peterle, predsednik Republike Slovenije (1992.).

269 Igor Bavčar (1955.) – slovenački političar, ministar unutrašnjih poslova, napustio je politiku 2002. godine.

jer sam smatrala da sam već dva puta otplatila svoj stan. I lani sam doživela deložaciju. Ja sam otišla pre deložačije, ponosno, nisam čekala da me izbace. Našla sam sebi privatni smeštaj u kojem sam presretna. Izašla sam iz one sredine u kojoj su me popreko gledali. Sa nekim ljudima nisam se ni pozdravljala. Svaki put kada sam se pojavila u novinama ili na televiziji, doživljavala sam vrlo ružne poglede, nekada i dobacivanja.

Danas sam ja hrabra, nisam više u strahu, ne bojam se nikoga. Ne bojam se razgovarati sa našim političarima, iako je sve to uzalud. Ja sam ponovo postala neko. Znam šta je moj put za koji se borim. Ja sam aktivista Amnesti internacionala²⁷⁰ i svake godine idemo po fakultetima i predajemo mladim ljudima koji moraju da znaju ono što se dešavalо, moraju postati borci za pravdu i mir. To mi je najvažnije. Ja vam svima zahvaljujem na strpljenju, malo sam vas mučila, jer to nije moj maternji jezik.

Sabina Talović

Pljevlja

Crna Gora

Drage moje sve, na današnji dan borbe protiv fašizma, ja antifašistkinja, došla sam da vam govorim o državi Crnoj Gori koja „nije ratovala“. Došla sam da vam kažem da je država iz koje dolazim vrlo aktivno učestvovala i podržavala Srbiju u svim nepravdama i zločinima koji su činjeni vama, i u moje ime, svo to vrijeme. I danas čini različite vrste nepravdi, nasilja i zločina i nad nama, a posebno nad aktivistkinjama i braniteljkama ljudskih prava.

270 Amnesty International – svetski pokret za zaštitu ljudskih prava, osnovan u Londonu 1961. godine, dobio je Nobelovu nagradu za mir, 1977. godine.

Ja dolazim iz Pljevalja²⁷¹, grada koji se nalazi na krajnjem sjeveru Crne Gore, na tromeđi sa BiH i Srbijom. Tu sam rođena, tu živim i danas i tu ću i ostati. Moji roditelji nisu iz Crne Gore, već su iz BiH, države u koju su moji sugrađani, nažalost, u proteklom ratu išli da pale, pljačkaju, siluju, ubijaju. Na 30-tak kilometara od moje kuće se ratovalo i ubijalo samo i isključivo zbog toga što se čovjek zvao drugim imenom. Tih devedesetih godina, s obzirom na blizinu ratišta, vladao je ogroman strah. Hoću da vam govorim o tom ogromnom strahu koji smo doživljavali svi mi koji nismo bili srpske i crnogorske nacionalnosti. Strahu od nepoznatog, strahu od onog što može da nam se desi, strahu od onoga šta će biti - ako dočekamo sjutra. Moja kuća se nalazi na pedesetak metara od vojne kasarne, „vojnog logora“ (tako ga zovemo), na samom izlazu iz grada, na putu za Čajniče²⁷² u BiH. Ti dani su za sve nas bili, zaista, dani pakla, bezumlja i ogromnog straha. Mi više nismo znali ni kada je dan ni kada je noć. Sva dešavanja u ratu u BiH imala su odjeka u mom gradu. Nismo znali ko se nalazi u našem gradu, ko odlazi, ko dolazi. Samo smo viđali veliki broj građana koji nose oružje, i vojsku²⁷³ koja je bila stacionirana u našem gradu. Po gradu su se kretali neki nepoznati civili, uglavnom pijani, nosili su automatske puške, sa prstom na obaraču. Kasnije smo saznali preko nacionalne televizije, od lidera jedne velike partije u Crnoj Gori, da su kamioni i kamioni oružja dovoženi i dijeljeni stanovništvu srpske i crnogorske nacionalnosti. To je

271 Pljevlja – opština i grad na krajnjem severu Crne Gore, na tromeđi sa Srbijom i BiH. Treća po veličini opština u Crnoj Gori, ima oko 40000 stanovnika mešovite nacionalnosti.

272 Čajniče – grad i sedište istoimene opštine na krajnjem istoku BiH, na granici sa Crnom Gorom.

273 Vojska – JNA , Jugoslovenska narodna armija

bio Novak Kilibarda²⁷⁴, zajedno sa Pavlom Bulatovićem²⁷⁵, tadašnjim ministrom unutrašnjih poslova. Pitam se da li zbog tih zasluga jedna ulica u mom gradu danas nosi njegovo ime? I drugi ratnici su svakodnevno dolazili u naš grad iz Čajniča. To su bili vojnici Duška Kornjače, samozvanog četničkog vojvode, tadašnjeg gradonačelnika opštine Čajniče. Oni su se u gradu ponašali kao da je to njihova sopstvena kuća. Po kafićima se pucalo. Mi nismo smjeli da se krećemo po ulicama, nismo smjeli da izlazimo. Kud god bismo se okrenuli tražili su „Turke“, a „Turci“ smo bili mi. Psovala nam se turska majka, i danas nam se psuje turska majka i uvijek nam se psuje turska majka. Svi mladići koji su bili nesrpske ili necrnogorske nacionalnosti, a koji bi se uveče zatekli na ulici, bili su odvođeni, tučeni, ponižavani i vrijeđani. U jednom momentu su vojnici iz Čajniča zauzeli lokalnu bolnicu. Sve ljekare, medicinske radnike i sestre su zatvorili u jednu prostoriju i tražili po bolnici „Turke“. Bolnica je bila puna ranjenika sa ratišta iz BiH. Svi lokalni kafići su bili puni pjanih naoružanih ljudi koji su vriskali, pucali nasumice, pjevali četničke pjesme. Danas mnogima u Crnoj Gori smeta taj naziv - četnici. Zašto ja njih zovem četnici? Moram da objasnim da ja njima nisam dala to ime, nego su se oni tako legitimisali, vrlo ponosni na to ime. Sami su se tako nazvali. A i da nisu, ja bih ih tako nazvala, jer to nisu ni gospoda, ni drugovi, nego nasilnici i zato ih tako i zovem. Pucali su tako nasumice, radili šta im je volja po ulicama. Jednog dana se desilo da je iz jednog lokalnog kafića, jedan obijesni naoružani muškarac, a ja ga lično poznajem jer je moj sugrađanin, pucajući ubio ženu, mladu

274 Novak Kilibarda (1934.) – tada lider partije „Narodna stranka“ crnogorski političar i književnik, istoričar usmene književnosti i univerzitetski profesor.

275 Pavle Bulatović (1948-2000) – ministar unutrašnjih poslova Crne Gore (1990-1993) i ministar odbrane Savezne Republike Jugoslavije (1993-2000). Ubijen je u atentatu, u Beogradu.

majku koja je stajala na autobuskoj stanici i čekala autobus. Ona je u svom naručju držala bebu od četrdeset dana. Iz obijesti je gađao i ubio je snajperom u glavu. Nikada nije odgovarao, a i danas je moj sugrađanin.

Tada sam živjela sa roditeljima i čerkom koja je te godine slavila treći rođendan, i sa trima sestrama, sa njihovo petoro djece i bratom, koji se krio ali su ga jednog dana priveli i poslali na ratište. Brat je imao i drugih problema. Kako su roditelji bili porijeklom iz Bosne, po isteku lične karte mu je bio doveden u pitanje posao, iako je redovno dobijao pozive za mobilizaciju kao građanin, državljanin Crne Gore. Tražili su da se odrekнемo bosanskog državljanstva, da bismo dobili novo državljanstvo.

Ono što posebno pamtim jeste ljetо 1992. godine i pojavu „paravojske“ u Pljevljima, za koju smatram da je bila vrlo organizovana i pod kontrolom države. Vjerujem da su mnogi sa ovih prostora čuli za Miliku Čeka Dačevića, jednog od četničkih vojvoda, koji je jedno vrijeme bio i poslanik Savezne skupštine²⁷⁶ u Beogradu. Njegova vojska je tih godina, a posebno tog ljeta, sijala neviđeni strah po mom gradu i po sjeveru Crne Gore. Bacali su bombe na kuće i objekte čiji su vlasnici bili bošnjačke nacionalnosti. Mjesec dana su svake večeri dizali u vazduh neki objekat, kuću ili radnju, čiji je vlasnik bio Bošnjak. Dvadeset četiri radnje su do temelja izgorjele. Taj zločin нико nije istraživao, ni tada, ni danas. Znamo da neki od tih muškaraca rade danas u lokalnoj policiji. Živjeli smo u ogromnom

276 Savezna Skupština je najveći organ zakonodavne vlasti u SRJ (Saveznoj Republici Jugoslaviji) koja je stvorena 27.aprila 1992. godine kao zajednička država Republike Srbije i Republike Crne Gore. Preimenuje se u državnu zajednicu Srbija i Crna Gora 14. marta 2002. godine, a 21.maja 2006. godine Crna Gora je na referendumu izglasala nezavisnost, a proglašena 3. juna 2006 godine.

strahu od jutra kada se probudimo, jer nismo znali da li će biti još gore, nastati pokolj i da li moramo da se selimo.

Ono što je obilježilo ljeto 1992. godine, taj avgust, jeste nešto što ni ja ni svi sugrađani moga grada bošnjačke nacionalnosti ne mogu zaboraviti. Tri dana, od 6. do 9. avgusta, su obeležila naše živote, a povod je bio bezazlena policijska racija koja je zaustavila bijeli mercedes u kojem je bio Čeko Dačević. Auto mu je oduzet a on je odveden na ispitivanje u policijsku stanicu. To je bio okidač za sve ono što se dešavalo naredne tri noći, a i danima i mjesecima kasnije. Za vrlo kratko vrijeme oko 500 njegovih pristalica se okupilo ispred policijske stanice u kojoj je bio pritvoren, a pridružilo im se i 20 regularnih policajaca policijske uprave Pljevlja. Postavljen je ultimatum da se Čeko mora oslobođiti do ponoći. Čeko je oslobođen prije ponoći. Njegovo oslobođanje je propraćeno velikom rafalnom paljbom u gradu, a Čeko je odmah, ispred policijske stanice, izjavio za lokalne medije da bi izbio rat i pokolj ne samo u Pljevljima nego u cijelom Sandžaku da on te noći nije oslobođen. Policajci koji su se pridružili Čeku su nakon njegovog oslobođanja suspendovani. To je bilo 8. avgusta. Tog dana Čeko javno prijeti da će objaviti rat policiji ako svi oni ne budu vraćeni na posao i ako im se ne vrati oružje. Blokiran je cij grad, zauzete su sve vitalne institucije, pošta, bolnica, opština, elektrodistibucija. U lokalnoj pekari su naredili da se peče hleb cijelu noć za 10.000 vojnika koji se očekuju iz Čajniča.

Živim u naselju koje se zove Balibegovo brdo koje je uglavnom naseljeno bošnjačkim stanovništvom. Tog dana nismo primijetili da naše komšije srpske i crnogorske nacionalnosti sa porodicama odlaze u svoja sela. Moj otac nije bio kod kuće, bio je kod svoje sestre u Priboru, koja je bila bolesna, a ja sam se spremala za treći čerkin rođendan,

koji je bio 9. avgusta, sjutradan. Kasno popodne, komšija koji živi preko puta mene zamolio me da dvogledom sa svoje terase pogledam šta se to dešava u gradu. Ono što sam tada vidjela potpuno me paralisalo. Pošto živim na brdu, terasa je visoko, prvo što sam vidjela su barikade kojima je naš grad blokiran i da na tim barikadama stoji ogroman broj naoružanih ljudi. Blokiraju se sve ulice na- stanjene bošnjačkim stanovništvom. Nestalo je struje, ne- stalo je vode, prekinute telefonske veze. Momci koji su se zadesili u čaršiji unezvijereni su dolazili kući govoreći da su sve institucije zauzete, da po gradu hodaju neki naoru- žani ljudi sa čarapama na glavama, da se najavljuje dolazak Čeka i Kornjače koji su bili strah i trepet za Bošnjake.

Po čaršiji se pričalo da će biti pokolj. Ponovo smo osjetili ogroman strah i neizvjesnost. Ono što smo kasnije saznaли, jer tada nismo imali struje, jeste to da je treći dnevnik naše nacionalne Radio-televizije Crne Gore počeo rječima „Još jedna nemirna noć u Pljevljima“. Između moje kuće i vojnog logora se nalazi kuća moje sestre, koja je tada imala troje maloljetne djece. Sa te strane se počela kretati kolona žena, djece, muškaraca, starih. Moja sestra je naišla i rekla da se moramo odmah kupiti, da idemo iz kuće, jer je pred njenom kućom barikada. Rekla je da joj je jedan od mojih školskih drugova savjetovao da napusti kuću prije nego što bude ubijena ili silovana. Nismo znali šta da radi- mo. Okupila se cijela mahala, imali smo problem a nismo znali šta ćemo i kako ćemo. Imala sam strašan problem i strah što moj otac nije bio tu. Mislila sam da bi on nešto smislio. Znali smo da moramo ići, jer svi odlaze. Veliki pro- blem je bio i to što moja majka nije pristajala da ide iz svoje kuće. Razloga je mnogo, jedan je taj što je ona kao mala zapamtila istu situaciju. Na isti način su neki drugi četnici došli, odveli njenog oca i brata i ubili ih. Drugi razlog je

njen jedini sin kojeg ona nije željela ni u kojoj varijanti da ostavi. Željela je da izgubi život na svom pragu. Svi su otišli, mi smo zaostajali. Stvorila se gužva u avliji, i moj brat je ubijedio da pode. Krenuli smo niz brdo. Bježimo. Znamo da moramo da idemo, ali ne znamo kuda. Nosim dijete koje nisam ni obukla. Moja Azra na sebi ima samo gaćice i majicu. Odjednom, ne znam ni kako, stvara se odluka da se ide pred vojnu kasarnu. Ljudi su tada vjerovali da će ih vojska zaštiti. Dolazimo do vojne kasarne i nalazimo na zatvorenu kapiju i na optuživanje vojnika sa druge strane kapije da smo mi, ustvari, oni zbog kojih njihova braća Srbi bivaju ubijeni po Bosni.

Te noći počinje moj aktivizam, koji traje i danas. Ja sam vidjela da tamo nisu samo vojnici JNA nego i oni koji svakodnevno terorišu Pljevljake na ulicama. Ja sam zahtijevala da nas zaštite i zaprijetila im da će svakako doći vrijeme kada će odgovarati za što čine i što ne čine. Onaj kojem sam se obratila, poznajem ga, nije nikada odgovarao. Objesio se u međuvremenu. Uglavnom, nisu nas pustili u vojnu kasarnu. Ponovo smo se nekako vratili do naših garaža. U mojoj je garaži te noći spavalo tridesetak žena, male djece i starijih ljudi. Na svu sreću, najavljenog pokolja bošnjačkog stanovništva nije bilo. Kasnije smo saznali da su se vodili različiti pregovori.

Tada je uspostavljen režim koji traje i danas. Jedan od argumenata njihovog ostanka na vlasti, kada je u pitanju bošnjačko stanovništvo, jeste taj da su nam oni „sačuvali mir“. Svjedočim da je u mom gradu bio rat.

Svjedočim da rat za mene još uvjek nije stao, da je samo promjenio oblik.

Svjedočim da za mene rat nije samo odsustvo mira i da su posledice ogromne, po mene, po moju porodicu, po ogroman broj stanovnika Pljevalja i Crne Gore.

Naši životi su poremećeni, naši planovi su uništeni, veliki broj ljudi se trajno iselio.

Rađali smo se i umirali bez najbližih. Puno je majki umrlo u Pljevljima a da nisu dočekale da vide svoju djecu koja su se tada iselila, otišla u inostranstvo.

Ja i danas živim pod velikim pritiskom, prije svega egzistencijalne nesigurnosti.

Nedostatak diskontinuiteta ratne zločinačke prošlosti je veliki problem u Crnoj Gori danas. Crna Gora je danas jedna jako duboko i nesrećno podijeljena država. Intelektualne elite se ponašaju konformistički, kao da se ništa nije dešavalo. Kao što se nekada zločin vrlo organizovao podržavao, tako se danas vrlo organizovano poriče od strane države.

Ja ne krivim samo režim, ja krivim i društvo, i građane koji su onda i danas čutali, tolerisali i podržavali.

Ja sam jedna od onih koja je odlučila da govori. Moje tijelo pamti i ja pamtim.

Ja pamtim verbalno i fizičko i militarističko i ekonomsko i etničko i svako drugo nasilje.

Ja sam danas žena koja se sjeća, koja pamti i koja govori i koja ih uznenemirava, i nikada neću prestati da činim vidljivim nasilje, nepriznate oblike nasilja i nepravde i zločina o kojima niko ne govori, o kojima se ne zna.

Ja sam danas ovdje da zahtijevam pravdu i pravedan mir za svaku od nas, bez obzira iz koje države dolazimo, kako se zovemo i šta smo preživjele.

Želim da se učine vidljivim sva nasilja, zločini i nepravde o kojima se čutilo, o kojima se još ne zna i koji nikada nisu procesuirani. Ženski sud je danas moj siguran prostor, moja moć je danas moj glas, i moja moć ste danas vi.

Marija Lovrić

Osijek

Hrvatska

Ja sam ponosna na one ljude koji su mi omogućili da vam danas ispričam svoju tužnu priču. Dolazim iz Osijeka, iz Hrvatske. Izgubila sam supruga 1991. godine, kojeg do dan danas nisam našla i nisam ga sahranila. U šestom mjesecu 1991. godine moj suprug i ja i naše dvoje djece preselili smo se u jednu prekrasnu, veliku, novu kuću koju smo zidali deset godina. Kuća se nalazi u posljednjoj ulici južnog dijela grada Osijeka, prema Tenji²⁷⁷. Kada je školska godina završila tog ljeta, mi smo preselili i bili smo presretni. Ta je sreća trajala tri mjeseca. U devetom mjesecu 1991. godine iz Osijeka se povlačila tenkovska jedinica JNA, koja je desetljećima bila u Osijeku. Kada su došli u polje između Osijeka i Tenje, u jednom malom selu, okrenuli su cijevi na grad i 24 sata rušili sve što se dalo porušiti. Tako smo mi dobili dvije tenkovske granate direktno u kuću i od naše sreće i našeg raja, ostao je prah i pepeo. S obzirom da ja imam starijeg sina koji je hendikepiran, ima cerebralnu paralizu, moj suprug je rekao da ja i djeca napustimo Osijek, jer nismo bili u stanju da na svakih sat, dva ili tri, kada god bi počele vazdušne uzbune, nosimo to naše dijete iz podruma i u podrum. Ja sam otišla u Zaprešić²⁷⁸ kod naših prijatelja i bila sam tamo smještena. Suprug je i dalje išao raditi. Smjestio se u podrum te naše kuće. Svaki dan smo se čuli ujutru kada bi on došao na posao, jer od kuće nije mogao zvati, nije bilo ni struje ni telefona. Tako da smo se čuli samo radnim danom. Radio je u pošti, 15 godina je bio

277 Tenja – prigradsko naselje jugoistočno od Osijeka, koje je bilo izloženo ratnim dejstvima JNA

278 Zaprešić – grad u Hrvatskoj, u blizini Zagreba.

direktor glavne pošte u Osijeku.

Kada su počela ratna previranja, on je odmah smjenjen sa te dužnosti. Moram odmah naglasiti da sam ja Hrvatica a on Srbin, miješani smo brak. Svi oni koji su bili obrazovani i na nekom položaju, a srpske su narodnosti, bili su smjenjeni.

Bio je petak, 22.11.1991. godine, mi smo se čuli ujutru kada je došao na posao. I čućemo se u ponедjeljak ujutru. U ponедjeljak ujutru on ne zove i ja sam se malo zabrinula. Kad - javi se on u ponедjeljak popodne, oko četiri sata. Ja mu kažem: „Zašto nisi nazvao ujutru kada si došao na posao?“ A on kaže ovako: „U petak, pred kraj radnog vremena, došao mi je šef i rekao: „Lovriću, vi ste na slobodnim danima do ponедjeljka.“ Ja se ubacim u to i kažem: „Super, sad možeš doći u Zaprešić kod nas da malo budemo zajedno tih nedelju dana dok si ti na slobodnim danima.“ On kaže: „Ne mogu, rekao mi je šef da ne mogu da napuštam kuću, ako me budu trebali da mogu doći po mene.“ To je bilo 25.11. oko četiri popodne. U utorak u 11.30h na naša kućna vrata su pozvonile tri uniformirane osobe, u uniformama hrvatske vojske, dva muškarca i jedna žena. Mi smo imali u kući jednu podstanarku, koja je došla iz noćne smjene i čula je zvono na vratima. Kroz prozor je pogledala dolje pred kuću, jer je čekala svog dečka, dogоворили su da se vide. I vidi te naoružane osobe do zuba. Pred kućom je bio jedan sivi veliki BMV bez registarskih tablica. Moj muž je otvorio vrata i oni su pitali: „Jeste li vi Lovrić Branko?“ On je rekao: „Jesam.“ „Podignite sa nama na informativni razgovor.“ „Da ponesem osobnu?“ „Ne treba.“ Samo su ga ugurali u taj auto i rekli kada su polazili: „Vratićemo mi vas za pola sata“. Za pola sata su se vratili dvoje od tih troje koji su ga odveli. Odvezli su i naš auto iz garaže, koji je nama život značio, s obzirom na naše bolesno dijete.

Taj cijeli dan on se više nije javljao. Ta djevojka koja je sve to vidjela nazvala me oko deset sati u Zaprešić i rekla mi: „Teta Marija, desilo se to i to...“ Ja sutradan nisam otišla za Osijek, ali sam otišla prekosutra. Ona me dočekala na željezničkom kolodvoru, otišle smo u MUP i sve smo to prijavile. Ja sam se ponovo vratila kod djece. Svaki dan sam očekivala da će me muž odnekud pozvati.

Onda je došao 15.01.1992. godine. Tog dana Hrvatska je međunarodno priznata. Mi smo gledali prenos i kada smo pošli da spavamo, naš mlađi sin je rekao ovako: „Mama, sada je Hrvatska priznata, sada u Osijeku više neće biti rata i sada bi bilo najbolje da se mi vratimo kući, jer ako tata čuje da smo mi došli, sigurno će se i on vratiti.“ Ja nisam htjela mučiti svoju djecu i odlučili smo da se vratimo kući. Sutradan sam dobila od Centra za socijalnu skrb u Zaprešiću potvrdu da na željezničkom kolodvoru u Zagrebu mogu dobiti tri besplatne karte da se vratim kući. Ta potvrda koju sam tada dobila mi je posle jako puno značila.

Vratili smo se kući 17.01.1992. i onda počinje naša golgota. Otišla sam u svoju radnu organizaciju i tražila sam da počнем ponovo raditi, jer smo imali dogovor da oni koji su imali bolesnu ili hendikepiranu djecu mogu otići iz grada dok se to ludilo ne smiri. Ja sam došla u firmu i tražila da me vrate na posao. Jedan od njih je rekao: „Marija, pa nećemo mi valjda hraniti četničku djecu.“ A u MUP-u su me ispitivali. A onda me jedan pitao šta sam ja po narodnosti. Rekla sam da sam Hrvatica. Gdje sam ja rođena? U Osijeku. Roditelji su mi Hrvati iz Vrbovca²⁷⁹. „A udali ste se za Srbina?“ „Pa kakva ste vi to Hrvatica kada ste se udali za Srbina?“ A ja sam rekla: „Gospodine, zabunili ste se: ja se nisam udala za Srbina, ja sam se udala za čovjeka!“

Na posao me nisu vratili. Novaca nisam imala. Izgubi-

279 Vrbovac – naselje u gradu Daruvaru, Hrvatska

la sam muža koji je bio bespriješoran otac, muž, radnik. U kući nije bilo ničega. Bez posla i sa dvoje djece, od toga jedno hendičepirano. Živjeli smo tri godine sa nula kuna prihoda. Jeli smo onda kada bi se neki od naših prijatelja sjetili, koji nas u to vrijeme, moram to naglasiti, nisu napustili. Moja prijateljica je mojoj djeci kupovala knjige, torbe, patike da moja djeca mogu ići u školu. A ja bih ujutru odvela moju djecu u školu i nisam im dala doručak jer nisam imala šta. A kada bi se vratili i vidjeli da na stolu nema ničega, ja sam pitala: „Djeco jel' ste gladni?“ Oni bi rekli: „Nismo, nismo“, i otišli bi napolje igrati se. I to je tako bilo.

Bila sam u Centru za socijalnu skrb 1994. godine, jer sam trebala potvrdu da moje dijete ne može raditi tjelesno po redovnom programu škole, nego po posebnom programu. Tamo sam srela ravnateljicu za socijalnu skrb, koja mi je rekla: „Marija, vašeg supruga nisam dugo vidjela, inače je i on znao doći u Centar za socijalnu skrb po potvrdu.“ Mene je to rasplakalo, ispričala sam joj šta se desilo i ona mi je rekla da to ne može tako, tu se nešto mora promijeniti. I ona mi je angažirala jednog odvjetnika, jer se moj muž vodio kao nestala osoba, da se pokrene postupak na sudu da se nestala osoba proglaši umrlom. Taj postupak je trajao jedno izvjesno vrijeme.

Koncem 1994. godine moj muž je proglašen mrtvim i onda su moja djeca dobila obiteljsku mirovinu. Od tog dana imamo bar za kruh, i to nam je nešto značilo. U mojoj ulici ima trideset šest kuća. Sve su jedna uz drugu zaljepljene. Sve su bile uništene. U svaku su tenkovske granate pogodile. Trideset pet kuća su doobile za obnovu, ja nisam dobila. Podnijela sam zahtjev, priložila sve potrebne papiре, vlasničke papire. Dobila sam rješenje da ne ispunjavam kriterije za obnovu i nikada nisam dobila za obnovu. Kada su susjedi obnovili svoje kuće, sav materijal koji im je osta-

jao donijeli su u moje dvorište. Našli su dva majstora zidara, sve popravili i sve sami platili. Podnijela sam zahtjev u pošti, jer u pošti i dan danas postoji interni pravilnik, gdje sva djeca čiji su roditelji bili djelatnici u pošti, a umrli su, ili poginuli, ili poginuli u ratu, imaju pravo na naknadu za školovanje. Ja sam i tamo podnijela zahtjev. I nakon par dana sam dobila odbijenicu u kojoj u jednoj rečenici kaže: „Vašem zahtjevu nije udovoljeno.“ U potpisu Tumir Petar, čovjek koji je sjeo na stolicu mog muža kada su njega ubili. Nikada nisam dobila tu nadoknadu za školovanje svoje djece. Posao nikada nisam dobila i više nikada nisam radila. Posla je onda bilo jako puno u Osijeku. Puno je ljudi otišlo iz grada. Gdje god sam podnijela zamolnicu za posao, neki su me pozvali na razgovor, i onda bih im ja rekla da sam samohrana majka, da imam dvoje djece, i da mi je posao neophodan, pitali bi me gdje mi je suprug, a ja nikada nisam htjela tajiti nego bih rekla šta se desilo. Vjerujte mi da nikada nisam dobila ni odbijenicu, a kamoli posao.

Ja sam svoju djecu iz pepela izvukla. Mlađi sin je završio srednju školu, oženio se, i podario mi Marka koji sada ima osam godina. Stariji sin je završio pravni fakultet, govorи perfektnо engleski jezik, završio je sedam stupnjeva obrazovanja na kompjuteru, bio u reprezentaciji Hrvatske za mlade šahiste do osamnaest godina i bio na svetskom prvenstvu u Izraelu kao član reprezentacije Hrvatske u šahu. Prije deset godina je diplomirao na Pravnom fakultetu u Osjeku. Ne moram vam reći da nema posla za njega u Osjeku. Prije pet mjeseci je odradio pripravnički staž, položio je državni ispit u Zagrebu i opet sjedi kući. Ne znam od zla koje su mi radili šta bih vam još ispričala, pa bih vam se ja zahvalila na stpljenju.

Binasa Džigal

Priboj

Srbija

Drugarski pozdrav svima, jer mi je to do sada ostao najdraži pozdrav. Ja dolazim iz Sandžaka²⁸⁰, a to vam je ničija zemlja. Dolazim iz gradića Priboja²⁸¹, koji se sada nalazi na tromeđi između Srbije, BiH i Crne Gore. Nekada je bio nasred Jugoslavije. Do rata sam živela mali obični ljudski život, ja, moj muž i naša djeca. Imala sam stan i posao, porodicu, imala sam sve. Posebno je Priboj bio industrijski centar gdje je bilo mesta za sve ljude, sa celog Balkana, a i šire. Žene su imale poseban tretman i tu je emancipacija bila na zavidnom nivou, što se meni jako sviđalo. Iz tog malog raja velikom brzinom smo došli u pakao.

Početkom 1992. godine odjednom je u Priboju bilo toliko oružja da je nebo nad gradom gorelo. Pucalo se iz svega i svačega, iz vozova, sa terasa, iz autobusa. Život je postao nemoguć. Za tih par meseci iz Priboja je pobeglo oko 5.000 građana. Mahom su bili Bošnjaci, a i ostali, jer je bilo jako mnogo mešovitih brakova. Ono što je ostalo, bogami je živilo mučnim životom. Tenzije su počele od kada su počele da dolaze višestranačke partije i nude svoje programe. Nisam želela da se igde uključim. Ja sam bila po strani. Tada je već počela polarizacija - mi i oni. Ja nisam bila ni "mi" ni "oni". Ja sam još uvek bila ona Jugoslovenka koja je mislila da će sve proći. Želela sam da budem neutralna, samo da gajim svoju decu i da se ne mešam ni u šta. Na početku je ta granica proizvodila incidente, paljene su kuće, ljudi su ginuli. Dva puta je bila otmica putnika koja je

280 Sandžak – ime dolazi od turske reči koja označava administrativnu jedinicu u Osmanskom carstvu, a prostire se na teritoriji Crne Gore i Srbije.

281 Priboj – grad u istoimenoj opštini.

dodatno doprinela da se bošnjačko stanovništvo u strahu još više iseljava.

Ključni događaj, koji je promenio život mnogih Bošnjaka koji su radili u fabrici automobila u Priboju, desio se 01. aprila 1993. godine. Tada je generalni direktor fabrike automobila sa rukovodstvom doneo odluku da se svi radnici moraju javiti na posao, a onaj ko se ne bude javio na posao, dobiće otkaz. Ja sam radila na jednom poligonu koji je bio dislociran, desetak kilometara od grada, koji jeste bio u Srbiji, ali je put ostao u BiH. Komanda SAO Hercegovine²⁸² u Republici Srpskoj je već bila donela odluku da Bošnjaci ne mogu prelaziti u Bosnu. Kakav paradoks, znači ti si Bošnjak, a u Bosnu ne možeš! Nama je bilo ograničeno kretanje. Ta odluka nas je šokirala, jer kako ići, ovi nas šalju a ovi nam ne daju. Prvog aprila nismo smeli otići preko granice. Došli smo pred centralu, pred naše sedište, gde nam nisu dozvolili da uđemo. I tada sam ja moralu prvi put da postanem mi ili oni. Tu smo se nacionalno odvojili i ja sam to moralu. Gledali smo onako jedni druge, ja nikada nisam do tada nikoga na taj način gledala. Ceo dan, osam sati, niko nije htio da nam se obrati. Direktor nas je ignorisao, mediji su dolazili, pitali su nas. Pojedini članovi rukovodstva su govorili da smo mi 'jedna rulja' koja ne želi da radi. Posle pet dana provedenih tako, dobili smo svi otkaze. Opštinsko rukovodstvo se trudilo, možda im je to bio deo strategije, da nam nađe neko rešenje za posao. Prvo su nas poslali vozom, što je bilo nemoguće - izlaziti i ulaziti na otvorenoj pruzi. Druga verzija je bila da idemo jedan deo autobusom do granice, a onda jedan deo peške. Tada sam preživela klasični apartheid. Mi smo išli na posao peške, levom obalom reke, naše kolege desnom obalom - autobu-

282 SAO Hercegovina – Srpska autonomna oblast Hercegovine, srpska autonomna oblast nastala u SR BiH, 1991. godine. Glavni grad je bio Trebinje.

som. Morali smo da ustajemo ranije i dolazili smo pre njih, a oni su dolazili posle. Mi smo ulazili na sporednu kapiju, a oni su ulazili na glavnu. Mi se tu često nismo sretali. Na radnim mestima većina je isto imala probleme, jer te naše kolege nisu hteli sa nama da sede i piju kafu. Ja moram reći da sam ja imala tu svetu tačku da su moje kolege prema meni bile korektne i na tome ću im uvek biti zahvalna. Kada smo počeli da idemo na posao peške, čuvala nas je, kao, jedna vojna jedinica koja se nalazila kod naše fabrike. Oni su dodatno proizvodili tenzije, jer su nas svakodnevno legitimisali, pretresali, otvarali nam tašne, izbacivali nas iz tih autobusa koji su se zvali „zeleni“, tražeći neke bombe kao da smo mi sami sebe hteli da uništimo. To je, dakle, bila „moja“ vojska. Pored mog direktora, koji je trebalo da nas zaštiti, a koji nas je svakodnevno slao tamo gdje smo mogli da izgubimo glave, sada je i ta vojska „moja“. Svakodnevno tenzije. Nismo smeli da razgovaramo, vikali su na nas.

Šta smo sve preživljavali, samo ću jedan mali događaj opisati. Tog proleća padala je kiša i kada smo došli pred tu kapiju, ona je bila zaključana i mi smo svi stajali ispred i kisnuli. Neka se tuga uvukla, neka magla. Portir nema ključ, ne želi da nas pusti, čekamo. Kada su nas pustili, u susret su nam dolazile naše kolege sa one tamo strane, a tamo preko kapije, bili su parkirani autobusi. Mi smo se između sebe svi zgledavali, mislili smo odvešće nas, šta se ovo dešava? Ja sam se u tom momentu setila da će mene moj sin, moj Hari, čekati pred vratima. Ko će ga uvesti u kuću? Tih stotinak metara mi se učinilo kao godina.

Nešto se tada u meni prelomilo. Pa zar je ovo moja država? Pa zar je moguće da moja država može ovako da me ponižava i maltretira? Odmakla sam se prosti i pomislila - ovo nije više moja država. Ja više nemam državu, jer da

je imam ne bi ona mene ovako. Na sreću se tog dana ništa nije desilo. Ušli smo u fabriku. Nekoliko meseci putešestvije je naše bilo prava golgota. Vratili smo se u sedište firme i počeli da radimo. Na neki način, mi smo pobedili, ali su neke posledice u nama ostale.

Taj naš čuveni direktor koji je bio režimski čovek Slobodana Miloševića, i njegova uzdanica, on je kao veliki privrednik otišao da živi u Beograd. A i crkvu je izgradio u Bijelim Brdima. A ja sam mu poručila i sada mu poručujem, nema te crkve ni te džamije, koja ga može iskupiti za sve ono što je on nama radio, koja ga može oprati pred nama. Jer ja sam postala građanka drugog ili š reda, a verovala sam da svi građani moraju da budu jednaki, da imaju jednaka prava, ma kako da izgledaju i ma kako se zvali. Mi smo zaslužili da živimo normalno, a ne da se razdvajamo po partijskoj ili ne znam kojoj liniji.

U Priboju je sada malo bolje, ali se o ovom događaju ne govori. Kada god sam pokušavala da nešto kažem, rekli su - nije trenutak, pa nije sada, pa zašto ti sada o tome. Prvo mesto gdje sam bila ljudski saslušana, to je bila organizacija Žena u crnom, u koju sam slučajno ušla i našla sam se na mestu na kome mogu da ispričam delić svoje muke i jada. I ostaću u toj organizaciji i želim svim ženama da kažem da moraju negde pripadati, jer ako su same sve je mnogo teže. Toliko.

Vera Kurtić

Niš

Srbija

Smrt fašizmu! Dolazim iz Niša²⁸³, iz Srbije. Ja sam aktivistkinja za ljudska prava Romkinja. Ovde sam danas da vam govorim u svoje ime, ali i u ime svojih drugarica Romkinja, koje iz različitih razloga danas nisu mogle da dođu danas i da pričaju. Ovde smo da pričamo i da iznosimo naše glasove, jer mi imamo jako malo mogućnosti da ih pustimo. Diskriminacija i nasilje nad Romkinjama i Romima nije samo pitanje rata. I u miru takođe postoji diskriminacija, postoji ubijanje, negiranje i kršenje ljudskih prava. Postoji kontinuitet u zločinima nad Romkinjama i Romima istorijski i to pre početka i od početka Drugog svetskog rata. Zločinci koji su proizveli prisilne sterilizacije Romkinja, koji su vršili eksperimente nad romskom decom, ženama i muškarcima, oni koji su nas slali u gasne komore, ostali su nekažnjeni. Doktor Robert Rihtin i medicinska sestra Eva Justin, koji su vršili eksperimente, nakon Drugog svetskog rata su nastavili da rade u naučnim ustanovama u Nemačkoj. Nikada nisu bili kažnjeni. Nikada se nije pokrenuo proces. Mnogi Romi i Romkinje, koji su u Evropi doživeli užasna stradanja, nikada nisu bili obeštećeni. Kod nas nasilje nad Romima i Romkinja, eskalira devedesetih godina.

Što se tiče moje lične priče, ja ју da ispričam priču o svojoj porodici. Rođena sam u romskoj radničkoj porodici i zato mislim da sam privilegovana. Zato što su mi roditelji imali zaposlenje, ja sam mogla da se obrazujem. Otac moje majke je odveden kao mlad čovek u koncentracioni logor

283 Niš – najveći grad u jugoistočnoj Srbiji i središte Nišavskog okruga, treći po veličini grad u Srbiji, posle Beograda i Novog Sada.

Dahau²⁸⁴, odakle je pobegao 1944. godine. Kada se vratio, oženio se i dobio moju majku. Živeli su u porodičnoj kući, u romskom naselju, u centru grada, koje je bilo potpuno legalizованo, a on je imao papire za kuću. Godine 1948. desila se velika poplava u Nišu. Ceo centar Niša je bio poplavljen, između ostalog i romsko nasilje. Svi su raseđeni, a kada se poplava povukla, vraćeni su u svoje kuće. Svi, osim stanovnika i stanovnica romskog naselja. Njima nije dato ništa. Na mestu na kome je bilo romsko naselje sagrađene su zgrade, ali Romi nisu dobili stanove u tim zgradama. Ali tada je bilo neko drugo vreme. Moj deda je mogao da nađe posao i otišao je u Pančevo i тамо је radio до пензије. Živeo је као подstanар, а онда је као пенzioner добио стан и вратио се у Ниш. Моја мајка се удала млада и имала је врло нesretan brak, prepun nasilja. Када више није могла да издржи да буде са родитељима свога muža, одлучила је да се са mužem i sa mnom vratи u kuću svog oca i živeli smo tako dok мој deda није umro. Када је umro, неки од комшија су дошли и рекли да mi moramo da se selimo. Pokrenuli су туžбу. Moji roditelji su podnели žalbu i то је trajalo sedam godina. Mi smo dobili rešenje да moramo да se selimo. Dakle, pojedine komšije су се jako loše ponašale према нама. Govorili су да не žele romsku porodicu u svojoj zgradi. Od slatke devojčice u haljinici, ja sam постала „Ciganče“ i мој брат и ja smo terani sa igrališta на kome smo se igrali sa другом decom. Када smo izgubili taj stan, мојим родитељима је наређено да moraju da plate renoviranje i oni су то renoviranje platili. Onda smo živeli u kući мој деда. Nasilje је eskaliralo, desile су се deveDesete godine, када су моји родитељи izgubili своје poslove. Zbog nasilja, zbog računa за struju, zbog alkoholizma мој oca,

284 Dahau – nacistički koncentracioni logor i prvi logor otvoren u Nemačkoj, na mestu napuštene fabrike oružja, kod Minhena, u južnoj Nemačkoj.

moj deda, otac mog oca, prodaje kuću. Moj otac sav novac gubi na kocki, i mi nemamo ništa. Moj brat i ja nemamo ništa. Moja majka je uspela da se razvede i vrlo kratko je živela kao žena koja je razvedena. Razbolela se od teške bolesti i umrla je u 48. godini života. A upravo toliko iznosi prosečan životni vek Romkinja u Srbiji. Toliko je živela i njena majka.

Ja živim u stanu svoje devojke i naša ljubav traje već dvadeset godina. Naš zakon ne prepoznaće naše partnerstvo. U očima njenih rođaka ja sam niko, i nisam pozivana na porodična slavlja. U očima banaka, ja sam sama i siromašna da bih podigla stambeni kredit.

Marica Šeatović

Novska

Hrvatska

Ja dolazim iz Novske²⁸⁵, iz Hrvatske. Ja sam izgubila supruga 1991. godine. Do te godine mi smo živjeli dvadeset četiri godine u sretnom braku, iako nismo imali djece. Izuzetno smo se slagali i razumjeli. Radili smo oboje i bili smo zadovoljni i sretni. Dolazi ta nesretna 1991. godina i počinje sve da se mijenja u našim životima. Nedaleko od Novske je bila prva crta bojišnice, i u Novskoj su počele granate još u osmom mjesecu, počele su da se granatiraju srpske kuće u Novskoj, ljudi su počeli odlaziti. Uglavnom, moj suprug je radio, ja sam prestala raditi u devetom mjesecu po sili prirode, jer je bilo razrušeno.

On je radio, odazivao se na sve, išli su čak i na neke noćne straže, narodna zaštita, tako se zvalo. Sve je poštivao, sve zakone. Nije htio da ode iz Novske, rekao je: „To je moj

285 Novska – grad u Hrvatskoj, središte Sisačko-moslavačke županije.

grad, moja država, ja druge nemam i nemam kuda otići.“ U Novskoj je postajalo sve teže, bilo je puno hrvatske vojske. On je radio u trgovinsko-ugostiteljskom preduzeću, bio je poslovoda, počeli su izvoziti te stvari iz kafića, restorana i, uglavnom, on se odazvao na tu radnu obavezu, i sve je to izvršavao. To se sve odvozilo u jedno obližnje mjesto prema Zagrebu kod Kutine. Tu je jednog dana doživio prvu neugodnost. Moram da ispričam sve što mu se dogodilo prije, jer danas mnogi političari kažu da su to bile neke „incidentne“ situacije. Ovo što mu se prije dogodilo vjerojatno jesu neke incidentne situacije, ali što mu se na kraju dogodilo, ipak nije bio „incident“. Bili su u tom sabirnom centru gdje su dovozili te namirnice i aparate, svi su sjedili koji su to radili kada je prema njemu došao jedan hrvatski vojnik, uperio pušku u njega i pitao šta on tu radi. On je rekao da je on tu zaposlen, da je djelatnik te firme. On je njega otjerao na kat, pod prijetnjom puške i bacanja bombe. Izvadio je njegovu osobnu iskaznicu pred direktora i rekao: „Šta ovaj čovjek ovdje radi?“ On mu je rekao: „On je naš zaposlenik.“ Onda mu je on rekao da mora da mu momentalno da otkaz. Direktor je napisao rješenje o čekanju, nije kao bio otkaz. U tom momentu mu niko nije dao tu njegovu osobnu iskaznicu, nije je uzeo, sjeo je na svoj motor i otišao. Ja sam bila izmještena u susjedno selo kod Novske, kod nekih mojih susjeda Hrvata, a mi smo Srbi. To moram naglasiti. On je došao sav bliјed i tresao se, za njim su pucali. Rekao je: „Nema mi moje iskaznice, kako ћu do Novske kada su na punktovima policajci i ne može se bez isprava?“ Osobna iskaznica je poslije nađena na mjestu zločina. Tada sam rekla: „Ne znam šta da ti kažem, idi u policiju i reci šta ti se dogodilo.“ On je sjeo na motor i otišao u policiju. Ti dečki od te porodice bili su na ratištu, ali u blizini Novske, često su dolazili kući, imali su auto i oružje i mi smo sa njima

skoro svaki dan išli u Novsku obilaziti kuću. Ja sam istog dana išla u to isto mjesto, zove se Lipovljani, tamo je bio izmješten i matični ured. Dobila sam neku potvrdu sa nje-govim imenom i prezimenom i svim potrebnim podacima. Uglavnom, tako je on boravio kod kuće, mi smo ga obilazili. Jednog dana su došli sa bijelim kombijem četiri uniformirane osobe hrvatske vojske, sa čarapama na glavama. Došli su po njega i po jednog susjeda, odnosno jednog mog rođaka. Moj se suprug zvao Mihajlo, a taj je rođak Ljubomir Vujić. Najpre su ih odveli u policijsku stanicu u Novsku, gdje su samo sjedili i čekali, a popodne su ih odveli u policijsku stanicu u Kutinu. Tamo su prenoćili. Tamo ih je cijelu noć ispitivao neki inspektor. Bili su kao u nekom pritvoru. Uglavnom, rekao je da ga nisu tukli, da ih nisu maltretirali. Drugi dan su ih pustili, da idu samo kako znaju u Novsku i oni su se vratili. Ja sam u međuvremenu bila saznala da su oni njih odveli i ja i moja rođaka smo išle da ih tražimo, ali su se oni već bili vratili. I on je ostao u Novskoj. Ja sam sa tim mojim susjedima obilazila to selo.

Ja sam 20.11.1991. naveče bila u Novskoj i vratila se u to selo. U večernjim satima 21.11.1991. godine u kuću naših prvih susjeda Raškovića upadaju pripadnici hrvatske vojske, prve gardijske brigade, „tigrovi“. Pitaju da li su oni Srbi i ima li tu još Srba. Oni su rekli da ima još dva, taj Ljubomir Vujić koji je bio kod mog supruga. Oni su poslali po njih dvojicu, da ih dovedu u tu kuću Raškovića. To je meni susjedna kuća. Onda su tamo počeli da ih maltretiraju. Kuća je na katu. Njih trojica su bili u dnevnoj sobi u prizemlju. To nije bilo samo ubojstvo. Prije toga su ih na razne načine maltretirali, udarali nekom slikom koja je bila izrezbarena na hrastovoj dasci, tjerali ih da pjevaju četničke, pa ustaške pjesme. Oni vjerojatno nisu znali kako se zovu, a kamoli da pjevaju. Uglavnom, tjerali su tog da

piše gdje mu je sin, gdje je druga rodbina. Ovu gospođu, koja je bila 1950. godište, dvojica vojnika su odvela na kat, skinuli su je potpuno nagu, ona je nađena na kauču potpuno naga, prerezana preko vrata, prerezana po grudnom košu, silovana. Na plafonu te kuće i danas postoje tragovi krvi. Tako se to završilo. Ja sam saznala za to, za taj zločin, ne odmah sutradan, nego nakon jedan dan. Ta susjeda kod koje smo bili, ona je otišla do trgovine da kupi kruh i saznaла da se kao pucalo u našoj ulici i tako smo mi otišli natrag u Novsku. Jedan je od tih susjeda bio kod kuće i imao pušku kada je išao na položaje, mi smo došli do moje kuće, a on je otišao u tu susjednu kuću da vidi da li je to istina, da li njih tamo ima ili nema. Uglavnom, njih nije bilo. Oni su već bili odveženi u Kutinu²⁸⁶ na obdukciju. Ja sam ih sve sahranila nakon pet dana uz pomoć mojih susjeda. Vratila sam se sa tim mojim susjedima, dalje sam sa njima živjela i vraćala se u Novsku.

Od 1992. godine počinje moja borba za istinu i pravdu. Išla sam do svih institucija, od državnog odvjetništva, najprije u Sisak²⁸⁷, u državni sud, svuda. Nisam ništa znala šta se dogodilo. Ovo što sam ispričala sam saznala 2004. godine kada sam podnijela tužbu za obeštećenje. I kada sam nakon 2005. godine presudom morala sudu plaćati sudske troškove. Dobila sam uvid u spis sa suđenja na vojnom sudu. Bila su ročišta na vojnem sudu, ali nije bila dosuđena kazna, ni oslobođajuća ni osuđujuća. Dvojica su bila u privoru da bi 1992., kada je nastupio zakon o amnestiji, njih dvojica bili amnestirani. Znači, pogrešna primjena zakona o oprostu na njih dvojicu. Ja to ništa nisam znala do 2004. godine.

Nastavlja se moja borba za istinu i pravdu. Plaćala sam

286 Kutina – grad u Hrvatskoj, jugoistočno od Zagreba.

287 Sisak – grad u Hrvatskoj

te troškove godinu i po dana i otplatila sam te troškove. To nije bila kvalifikacija „ratni zločin“ nego „ubojstvo iz najnižih pobuda“. Onda smo mi uspjeli, sa dragim prijateljima iz nevladinih organizacija koji su mi puno pomagali, to preokrenuti u ratni zločin i pokrenuli novi proces koji je vođen na Županijskom sudu u Sisku i Zagrebu i bilo je osuđujućih presuda. Jedan od te dvojice je bio u bijegu. Presude su bile negativne po mene. U međuvremenu su ta dvojica umrli, jedan je izgorio u autu, a drugi je 1992. godine stradao u BiH.

Sva ta suđenja su se svodila samo na to da se zataška zločin.

Bila sam odlučna, hrabra i uporna da idem dalje, nisam se mirila sa tim i nisam dozvoljavala da se to završi na taj način, bez obzira što sam imala puno materijalnih troškova, jer se sve to nije održavalo u Novskoj, nego u Sisku i Zagrebu. Ja sam išla na sva ročišta i sve sam to podnijela hrabro i dostojanstveno. Moram na kraju još da pomenem da je konačna presuda, koja je sada pravomoćna, napisana jako perfidno, da ne upotrebim neku težu riječ koju bih mogla upotrijebiti. U međuvremenu se njihov zapovjednik, koji na prvom suđenju nije ništa znao, nakon dvadeset tri godine sjetio da je nešto znao, da više ne može sa tim živjeti, jer je najspornije bilo to ko je ubio tu gospodu gore. Ova trojica dolje ubijena su puškom koju je posjedovao Dubravko Leskovar, a na policijskom uviđaju su izuzeti meci koji su bili u toj puški. Bilo je sporno jer je bila još jedna puška koja nije njima pripadala. Sve je to utvrđeno činjenično da bi sudac na kraju u pravomoćnoj presudi napisao da ih je mogao ubiti bilo ko. To je stvarno sramotno od jedne, danas evropske, države.

Ja se ne predajem. Meni je satisfakcija i ova što će ja o tome da pričam dokle god sam živa. Mene niko zaustaviti

neće. Nijedan nacionalni ni međunarodni sud moj ponos, prkos i hrabrost neće pogaziti i ne dam se, bez obzira na sve institucije. Hvala vam, dragi prijatelji.

Renata J. Kirin, Vjollca Krasniqi, Rada Ivezović,
Snježana Milivojević, Miroslava Malešević

Ubiti „drugog“: etničko nasilje u ratu

Uzroci rata su kompleksni, brojni i sistemski povezani. Nacionalizam je godinama nagrizao uređenje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Međutim, dolaskom nacionalističkih političkih vođa – Slobodana Miloševića u Srbiji i potom Franje Tuđmana u Hrvatskoj, i paralelno s produbljivanjem ekonomske krize, etnonacionalizam jača i sve više zamjenjuje odgovore za ekonomske, socijalne i političke probleme u zemlji. Nacionalne elite odustaju od vrednota bratstva i jedinstva, socijalne jednakosti, sekularizma i etničke koegzistencije intenzivno radeći na brisanju kolektivnog pamćenja i simbola dotadašnjeg zajedništva. Stvaraju se novi mitovi o zaboravljenim nacionalnim vladarima, „grobovima otaca“ i „zlatnim epohama“ nacionalne prošlosti. Nova nacionalna obilježja krase nove državne tvorevine. Dojučerašnji sugrađani se odbacuju kao *drugi*. Nacionalizam, upakiran u globalnu antikomunističku i liberalnu agendu, postaje činjenica. Prekrajaju se republičke granice prema etničkom principu. Premda dominantan, etnonacionalizam ne objašnjava u potpunosti širenje ratnih sukoba. Ali, kao što nam potvrđuju svjedočenja žena, rod kao kriterij analize osvjetljava dinamiku i obrasce etničkog nasilja.

Nastaje opće nasilje prema drugima, a naročito posebna sprega nasilja prema ženama, prema etnički i spolno „dругима“, prema „miješanim brakovima“, prema manjinskim

jezicima, s ukidanjem škola i medija na jezicima manjina. Sve je to bilo ponegdje propraćeno masovnim hapšenjima, posvuda odbacivanjem drukčijih simbola, otpuštanjem s posla po etničkoj osnovi ili zbog prezimena, izbacivanjem iz stanova (i rušenjem kuća), diferencijalnim pristupom političkim i socijalnim pravima, i, povrh svega, omalovanžavanjem ustavnih prava manjina i nepriznatih. Sve je to ostavilo nezaceljive rane, a pravda je ostala nezadovoljena. Progoni drugih promijenili su ljudske súbine mnogih žena, muškaraca i djece. Većina njih su postali izgnanici i nastavljuju da budu „parije“ i 20 godina nakon završetka rata. Nacionalizam - uz rasistički imaginarij, pljačka društvene i eksproprijacija privatne imovine, kao i seksualno ratno nasilje, imaju slične ciljeve. Sprovodili su ih ljudi koji su se, mada u različitim nacionalnim uniformama i zaklinjući se u disparatne kolektivne „svetinje“, pozivali na retrogradne i usporedive nacionalističke ideologije. Nacionalne države gradile su se na “etničkom čišćenju”, na ruševinama i na *nasilnom* preseljenju, tendenciozno i kriminalno nazivanom “humanim”. Rezultat toga su sada monoetničke države.

No, uz nacionalizam želimo istaknuti rodne i klasne aspekte bitne za razumijevanje tragičnog ishoda jugoslavenskih ratova. Smatramo da ovaj Sud treba podržati zahtjeve za preispitivanjem svih izvanrednih mjera i zakona koji su početkom 1990-ih omogućili opću mobilizaciju te socijalnu i kulturnu destrukciju zajednice. Mada komandi JNA ne odričemo odgovornost za zločin protiv mira, smatramo da su za etničko nasilje odgovorni i svi oni huškački intelektualci i političari koji su od etnički neobilježenih i miješanih zajednica preko noći pokušali učiniti nacionalno homogene kolektive. Oni su odgovorni i za urušavanje

javne sfere, za širenje straha, za moralnu krizu društva i izostanak empatije, što je bilo temelj za nasilje. Dominatnim diskursom, od akademije do popularne kulture, legitimirali su pseudopravno „prevodenje“ pripadnika većinske i politički dominantne nacije u svakoj sredini u *autohton i integralni* „državotvorni element“. Istim procesom svi drugi dobili su status „drugog reda“ i potom lako proglašeni neprijateljima ili nazivani iridentistima i teroristima. Idejni tvorci etnički motiviranih otkaza, deložacija i segregacije – koju i danas susrećemo u multietničkim sredinama poput Vukovara, Mostara, Sarajeva ili Mitrovice – još nisu nigdje odgovarali za svoje postupke. Ulogu koju su odigrali u jugoslavenskim ratovima još nije razmotrila ni procesuirala ni jedna domaća ili međunarodna pravna institucija.

Baš kao i etnizirane politike, kulture i identiteti neposredno prije rata, tako je i etničko nasilje u ratovima 1990-ih bilo heterogeno. Njegovi mehanizmi i obrasci pokazuju da je takvo nasilje bilo usmjereno fizičkoj i simboličkoj destrukciji druge etničke grupe. Procesi etnizacije obuhvatili su kako kolektivnu tako i individualnu samoidentifikaciju, političke, ekonomski i društvene institucije. Etničko je nasilje sadržavalo diskurzivni, simbolički i ritualni aspekt. Dinamika etnizacije našla je svoje uporište i u jeziku koji je postao poprište i instrument simboličkog rata. Pejorativni nazivi za pripadnike različitih etničkih grupa bili su opća praksa. Albanci su tako postali „Šiptari“, Hrvati „ustaše“, Bosanci „Turci“, a Srbi „Srbo-četnici“. Ovo je negativno razlučivanje trebalo omogućiti novo iscrtavanje i/ili učvršćivanje fizičkih i simboličkih granica „etničkih podjela“. Atmosfera straha, diskriminacije i demoniziranja drugog olakšala je pretvaranje prvih susjeda, dugogodiš-

njih poznanika ili čak bračnih partnera – u „neljude“. Cilj je ove dehumanizacije bio da se nijedan čin nad njima više ne smatra zločinom, nego „domoljubljem“ ili „obranom“.

Nacionalizam kao ideologija i kao instrument službene politike osnažio je viđenje majki kao simbola nacije i naglašavao odgovornost žene za njezinu biološku i kulturnu reprodukciju. U Srbiji je nacionalistička propaganda od sredine 1980-ih pripremala projekte isključivanja *drugog*. Drastični primjeri su nacionalistički pozivi za suzbijanjem „bijele kuge“, i širenje straha od demografske nadmoći, a prije svega Albanaca kao nesrpskih građana na Kosovu. Tako je prisvajanje ženskog tijela u nacionalističkom diskursu, a i u ratovima koji su uslijedili, rezultiralo dvama povezanim vrstama nasilja. Za „naše žene“ – unutar nacionalnog kolektiva – to je značilo zahtjeve za zabranom abortusa i poticanje na rađanje troje i više djece, dočim je za „tuđe žene“ to bio signal za silovanje. No slavljenje majčinske sposobnosti rađanja budućih heroja i brojčano snažne nacije, kao i lamentiranje nad neobranjenom Domovinom-Kao-Ženom, „ostavljenom na milost i nemilost neprijatelju“, nije bez kontradikcija. Bez razumijevanja lakoće prelaska zaštitničkog u napadački odnos prema, prvo tuđim, pa onda vlastitim ženama, nema razumijevanja etničkog nasilja. Bez razumijevanja nasilja prema ženama ne može se razumjeti nasilje prema *drugome/drugacijem* kao takvom, budući da su u patrijarhalnom društvu upravo žene egzemplarna figura *drugoga*. Da je metafora nacije kao majčinske figure, kao simbola žrtve za dobrobit svih, potrebna nacionalnim vođama samo u propagandne i ratne svrhe, najbolje potvrđuje to što zaštita ženskih reproduktivnih prava biva prva ugrožena, a socijalne se mjere reduciraju. U ovom svjetlu, „ceremonijalni“ jezik nacije,

države, domovine/otadžbine i religije, koji se najizravnije koristi figurama roda i spola, treba uvjek sagledati u njegovim ekonomskim parametrima i okolnostima.

Iskazi svjedokinja nedvosmisleno povezuju „ceremonije sramoćenja“ i simboličku nadgradnju fizičkog nasilja u kojima su ženska tijela i duše poslužila kao simbolički teritorij ritualnog komadanja države i degradiranja njezinog kulturnog i civilizacijskog nasljeđa. Višenacionalni gradići, simbol socijalističke industrijalizacije i prosperiteta, postali su meta razaranja i etničke getoizracije. Industrijski pogoni, stočne farme i heliodromi pretvoreni su u logore. Rekreacijski centri, hoteli i društveni domovi pretvoreni su u „kampove za silovanje“. Tako je ideologija ravnopravnosti zamijenjena rasističkom segregacijom, humanizam nasiljem, vjerska tolerancija netolerancijom. Nasilje u privatnoj sferi, gdje je obitelj postala samo mjesto ritualiziranih oblika nasilja i terora, uključujući silovanje, nasilnu oplodnju, prisiljavanje članova na nasilje jednih prema drugima unutar porodice, bilo je veoma rasprostranjeno. Masovna, brutalna silovanja bila su najučinkovitiji oblik terora i progona *drugih* i *drukčijih*, ali i potvrda maskulinističke nadmoći u ratu. I kod patrijarhalnog i etničkog i političkog nasilja protiv žena bitna je intencija nasilnika ili mučitelja da žrtvu ponizi i osramoti pred zajednicom, što predstavlja degradaciju i zastrašivanje i individue i kolektiva. Žene koje su mržnji i šovinizmu suprotstavile glas razuma bile prve poslane na „lomaču“ kao one koje remete nacionalni mit. U svakoj su zajednici stigmatizirane kao nacionalne izdajnice.

Danas svjedokinje govore iz bolnog ličnog iskustva a ne *ex cathedra*. Suglasne su u tome s ocjenama antinaciona-

lističkih feministkinja. One se pridružuju ženama koje u različitim dijelovima svijeta javno govore o pretrpljenom nasilju, ponekad i nakon više od 50 godina, uvjerene da je istina jača od stigme, nametnute šutnje i društvenog zaborava. Inicijatorice ženskog suda, i mi kao njegove suradnice i podržavateljice, želimo da se prekine s poslovičnom praksom prebacivanja odgovornosti i krivice na druge, samo na dokazane agresore i ratne zločince – čiju odgovornost, međutim, ne sporimo. Mislimo da je potrebno početi od „svojih“ nacionalnih zajednica. Naš je politički cilj da mijenjamo etnonacionalističke i patrijarhalne kulturne matrice. Cilj nam je da upozorimo na nacionalističke kurikulume historije i kritiziramo političke elite zbog nepoštivanja mirovnih politika, a posebice politike ženskih ljudskih prava. Preuzimamo odgovornost za konstruiranje situiranog, pluralnog i rodno osjetljivog tumačenja „ratnih istina“ za poratne generacije. Uzdajući se u moć osnaženog ženskog glasa da s drugima dijeli nasiljem „zapečaćene“, ali i empatijski iznjedrene istine, bez obzira na proteklo vrijeme, uvjerene smo u političku snagu ženskog solidariziranja, udruživanja i djelovanja. Ova svjedočenja su izraz želje za rekonstrukcijom života i borbe za istinski demokratsku zajednicu utemeljenu na mirovnoj politici, građanskim i ljudskim pravima, spolnoj/rodnoj jednakopravnosti i socijalnoj pravdi. Samo kad svi ovi elementi pravde budu zadovoljeni, moći ćemo tvrditi o uspješnom prelazu od rata ka miru.

(Ne)objavljeni rat – socijalno i ekonomsko nasilje i otpor žena

V sesija

Svedokinje:

Marijonka Anastasovska, Tetovo, Makedonija

Maja Jovović, Nikšić, Crna Gora

Zaga Matović, Nikšić, Crna Gora

Roksanda Peković, Bijelo Polje, Crna Gora

Vesna Đorđević, Niš, Srbija

Anka Vukićević, Nikšić, Crna Gora

Marijonka Anastasovska

Veles

Makedonija

Poštovani, dobar dan. Ja sam Anastasovska Marionka iz Velesa²⁸⁸, u Makedoniji.

Došla sam da vam ispričam moju priču. Ona ne liči na priče prethodnih svedokinja, ali je jednako teška ili sam je ja barem tako doživela.

Bila sam zaposlena u profitabilnoj firmi u Velesu. To je fabrika masla i u njoj sam radila 20 godina. Radila sam u kontroli kvaliteta. Bila sam poštovana kao vredan radnik

²⁸⁸ Veles – jedan od najznačajnijih gradova u Republici Makedoniji, u središ-

i obučavala kadrove. Brinula sam o kvalitetu proizvoda. Hiljade tona masla je ušlo u tu fabriku preko mojih ruku. Međutim, dogodila se tranzicija, slična svim tranzicijama na ovim prostorima.

Došao je novi direktor, sa ulice, čije je prvo zaposlenje bilo direktor velike, renomirane firme, stare 70 godina. Do tada sam bila dobar radnik, ali nastao je sukob interesa. Direktor je htio da naše akcije obezvredi i da raspolaže njima, dok sam ja imala svoj stav o tome. Probao je da to uradi na drugačiji način: da zaposli decu zaposlenih radnika, s tim da mu oni ustupe svoje akcije. Kod nekih ljudi mu je to uspelo, jer su tu radili i parovi čija su deca bila nezaposlena. Tako je bezmalo privatizovao i preuzeo fabriku u svoje ruke.

Za moju neposlušnost, za to što mu nisam poklonila akcije, on me je degradirao i poslao da radim na traci i da uzimam uzorce, pri čemu su kod mene dolazili oni isti koje sam obučavala. Mislila sam da je to trenutni hir i to sam hrabro prihvatile, dok su moje kolege oko mene znale da nije hir, već način da me odstrani. U tom trenutku nisam bila toga svesna. Budući da mi se bližila 57. godina, sebi sam rekla da će izdržati i potom se prijaviti kao tehnološki višak. Tadašnji zakon je predviđao da sa 57 godina žene mogu da odu s posla kao tehnološki višak i da dobijaju minimalnu naknadu. To je bio moj slučaj. No, međutim, pre nego sam podnела zahtev, dobila sam otkaz i to mesec i po pre navršenih 57 godina. Time mi je bilo uskraćeno pravo da dobijam nadoknadu do penzije. Konsultovala sam neke ljude. Rekli su mi da nemam pravo žalbe jer je firma već podnela program za tehnološki višak.

Nisam mogla s tim da se pomirim. Napisala sam prigovor koji to i nije bio, već molba. Falila je samo nacrtana

njem delu države, na reci Vardaru.

suza. Prigovor je bio odbijen. Direktor je odlučio o mojoj sudbini u narednih šest godina. Bio je to svojevrsni šok za mene. Nakon garantovanih godinu dana koliko sam proveila na Zavodu, zaposlila sam se u rafineriji u Bitolju²⁸⁹, gde sam ostala na poslu naredne tri godine.

Propustila sam da kažem da sam, nakon što su odbili prigovor, u slučajnom razgovoru sa jednom advokaticom saznaла da imam pravo da ih tužim, odnosno da mi ranije upućen prigovor obezbeđuje prostor za tužbu. Dvojici advokata sam prepustila da to dalje vode.

Nakon dve godine javili su mi se advokati i rekli: "Marionka, dobili smo slučaj." Pitala sam šta to znači. Bila sam već u Bitolju. Rekli su: "To znači da će vam povezati staž i isplatiti sve plate od trenutka otpuštanja do trenutka ponovnog zapošljavanja. Sve će biti u redu. Kontaktiraće vas iz fabrike." Nakon toga sam se čula sa nekim ljudima iz fabrike i rekla im da ponovo radim. Pravna služba fabrike je doista završila sav posao: povezali su staž i stvari su se sredile. No, nakon dva meseca nazvao me je ponovo advokat. Kaže: "Marionka, dođi da se vidimo, ovo je vrlo ozbiljno." Ispostavilo se da je fabrika u međuvremenu podnela tužbu za reviziju Vrhovnom суду. Ta revizija je usvojena i oborene su odluke sa prethodna dva suda. Rešenje o tome dobila sam od Saveta sudija tog suda. To je podrazumevalo da platim sve sudske troškove od samog početka, vratim pare (pare su bile naknada za jednu godinu koliko sam bila na Zavodu bez ikakvog obeštećenja). Preračunato, to je izgledalo ovako: ako sam moju firmu koštala 4000, da bih sve raščistila trebalo je da dam 18000. Bilo je tu sudske troškova, kamata, zateznih kamata, isplata izvršiteljima itd. Neverovatne stvari. Nisam mogla da verujem. Rad-

289 Bitolj – grad u jugozapadnom delu Republike Makedonije, po broju stanovnika drugi grad u Makedoniji.

nik sam iz bivšeg sistema. Sećam se da je to bila uređena država, gde je radnik bio zaštićen, za razliku od ovoga gde se direktor iživiljava i bukvalno izigrava Boga. Ako mi on dozvoli da budem obeštećena, biću, ako ne, biće kako on kaže.

Nisam mogla da se s tim pomirim, jer sam borac. Na fakultetu sam držala tri laboratorije i tri predmeta. Na kontroli kvaliteta u skopskoj fabriци poliestera "Hemteks" provela sam deset godina. Bila sam voljena i poštovana kao čovek i radnik. Nisam se štedela. Imala sam lične traume i tragedije u porodici, pa mislim da sam neko ispunjenje tražila u poslu. To su oni iskoristili, a za uzvrat sam od suda moje države bila kažnjena ja, a ne oni. I danas ne znam zašto. Imam odraslog sina i veoma razumnog supruga. Razgovarali smo o tome i dogovorili se da idemo do krajnje instance – Strazbura.

Da bih vratila te pare, morala sam da se zadužim i uzmem kredit. Pored toga, da izdvajam trećinu penzije koju sam dobila sa 62 godine i to narednih 16 godina. Sada imam 64 godine. Rešili smo u porodici da se još jednom zadužimo i podnesemo aplikaciju Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu. Konsultovala sam se s tim u vezi sa jednom advokaticom iz Skoplja. Kada je sve pročitala, rekla je: "Imamo slučaj." Aplikacija je napisana na makedonskom i francuskom. Žao mi je što je nisam ponela. U njoj piše da su mi po 14 tačaka ugrožena ljudska prava. Aplikaciju smo poslali u određenom roku, ali do danas nema odgovora. Nisam dobila ni arhivski broj. Advokatica me upozorila, a to sam čula i ovde, da ti slučajevi traju duže vreme.

Ja spadam u rizične bolesnike: dijabetičar sam, imam visok krvni pritisak, problem sa venama i još ponešto. Zato sam pitala advokaticu šta će biti ako u međuvreme-

nu umrem i da li će moja porodica dobiti to obeštećenje. Rekla je da ne zna. Inače, u svim dokumentima koje sam potpisala sa bankama bili su navedeni članovi moje porodice. Iz toga se može zaključiti da će, kada ja umrem, oni morati da plate taj dug. To je ono što se tiče samog slučaja. I danas ne mogu da se s tim pomirim. Volim tu fabriku. 20 godina sam u njoj radila. Žao mi je i mojih kolega. Žao mi je takođe i što više nemam kontakata sa fabrikom jer me je na ovakav način oštetila. Umesto toga, imam posla i tužim se sa sudovima moje države. Najzad, pitam se kakve su šanse da dobijem pozitivno i pravedno rešenje ako država u Strazbur šalje svoje sudije.

Toliko sam imala da kažem.

Maja Jovović/Zaga Matović

Nikšić

Crna Gora

(zajedno svjedočile)

Zaga, moja drugarica i ja smo od prvog dana početka borbe za naša radnička prava zajedno, tako da smo i danas imale potrebu da vas se obratimo zajedno. Priču ću pričati ja.

Dolazimo iz Nikšića²⁹⁰, nekada najvećeg industrijskog grada u Crnoj Gori, koji je nažalost danas grad sa najvećim brojem nezaposlenih.

Crna Gora je učestvovala u ratu devedesetih, ali se rat nije vodio na njenoj teritoriji. U Crnoj Gori se vlast nije mijenjala, ali se mijenjao sistem, i posljedice mijenjanja

290 Nikšić - grad i opština u Crnoj Gori, najviša opština u Crnoj Gori, a drugi grad po broju stanovnika posijle Podgorice, privredni i industrijski centar Crne Gore sa oko 80000 stanovnika.

tog sistema smo mi žestoko osjetili na svojoj koži. Moja porodica se sastojala od šest članova, imali smo dvije djevojčice i upravo dobili dva dječaka, blizanca. Živjeli smo lijepim životom. Suprug je radio u šumskoj industriji²⁹¹, ja sam radila u duvanskoj industriji²⁹². Imali smo lijepu kuću, auto, dobre, redovne plate i nijesmo brinuli za svoja radna mjesta. Tada moj suprug ostaje bez svog radnog mjeseta jer mu preduzeće odlazi u stečaj, i tu počinju naši problemi. Njegova i moja borba sa tim je bila jako teška.

Moja firma je bila jedna od najvećih firmi u Crnoj Gori sa dugom tradicijom od 106 godina, sa oko 1400 zapošljenih, od kojih su većina bile žene. Privatizacija počinje tako što se radnicima omogućava otkup akcija firme. Većinski akcionar u mojoj firmi postaje vlada, sa 51,7%. U menadžment naše firme dolaze ljudi iz vlade. Prvi njihovi koraci koje su preduzimali su nama nagovještavali sudbinu mnogih preduzeća u Crnoj Gori. Ukinuli su nam redovna davanja duvana za svakog radnika. Onda su nam ukinuli novogodišnje paketiće za djecu, pa osmomartovske poklonne za žene. Poslije toga je uslijedilo kašnjenje plata, zabranjena zimnica, ukidanje regresa za godišnji odmor. Kulminacija je bila 2003. godine kada je menadžment odlučio da naše plate, koje nijesu pokrivale potrošačku korpu jedne četvoročlane porodice u Crnoj Gori, smanji na polovinu, tako da smo sa zakašnjenjem od 4 mjeseca primili samo 65 evra za mjesec. Svi smo bili u čudu. Radnici se nijesu buniti i sve je to tako odmicalo. Ja to nijesam htjela više da trpitim, niti da se složim sa takvom odlukom naših direktora. Predložila sam koleginicama da se konsultujemo sa advokatom, da pokrenemo tužbu protiv menadžmenta firme. To smo i uradile. U mojoj poslovnići u Nikšiću, gdje sam

291 ŠIK Javorak Nikšić , privatizovan 1993.g

292 Duvanski kombinat Podgorica (DKP) , jedinica Duvankomerc.

radila, bilo je zaposleno 75 radnica i nekoliko muškaraca. Pridružilo mi se u tužbi 38 žena. Advokat nas je posavjetovao da imamo absolutna prava i da ćemo dobiti spor. Čim je rukovodstvo saznalo za našu akciju mene su pozvali na odgovornost kod šefa poslovnice u Nikšiću. On je pokušavao da me ucjenama i prisilom odgovori od toga. Ja sam odbila. Dva dana nakon toga bila sam pozvana u Podgoricu, gdje je bilo sjedište DKP-a (Duvanski kombinat Podgorica). Primila me pravnica izvršnog direktora, koja mi je predložila da ukoliko ne odustanemo od tužbe dobijamo otkaz. Bijes je u meni proključao. Izričito sam rekla da ne odustajem od tužbe pa makar nakon 23. godine rada/staža ostala bez posla. Vratila sam se i rekla to svojim kolegincima. Sve su me podržale. Taj smo spor dobole. Međutim, nijesmo dobole novčani iznos i to zbog samovolje direktora. Tu se situacija zatezala na našu štetu. Bile smo sve više u problemu kako da ubijedimo menadžment da prema nama bude fer i da ispoštuje sudske odluke. Vidjele smo da to neće biti lako ni kako mi tražimo. U Duvanskom kombinatu su 2006. godine napravili segmentaciju i podijelili su ga na tri dijela. Moj kolektiv je bio Duvankomerc, jedan od segmenata. Tu je bilo zaposleno 450 radnika, od kojih je 300 žena. Čim smo dobili spor, oni su nam vratili pun iznos plata. Primali smo takve plate par mjeseci, a onda su ponovo počeli, nakon segmentacije, da nam obustavljaju plate, da nam ukidaju novac za „topli obrok“²⁹³, novac za prevoz.

Organizovali smo 2008. štrajk upozorenja na kojem su nam obećali da će stanje da se popravi. Pokušali su da nas zavaraju tako što su nam isplatili dva lična dohotka. Mi smo znali da to neće biti za dugo. Raspitivale smo se, tražile smo kolektivne ugovore i proučavale ih. Prema tom

293 Topli obrok – u socijalizmu su u Jugoslaviji radnici primali određenu svotu

ugovoru vidjele smo koja su naša prava i pismeno smo se obratile ministarki rada. Glavna inspektorka rada je, lično meni, odgovorila da je menadžmentu naloženo da se uklone nepravilnosti u narednih 15 dana. Ali, to se nije desilo. Utvrđena je krivica, ali krivci nisu maknuti sa tog mjesta.

Odlučile smo da im se suprotstavimo štrajkom. Dva puta sedmično smo autobusima putovale u Podgoricu i stajale sa transparentima ispred zgrade vlade, hodale noseći transparente ulicama Podgorice, zviždale u zviždaljke. Tokom naših protesta sve su radili da nas ponize, da nam naprave ograničenja. Policija je određivala kuda smijemo, kuda ne smijemo da idemo, komentarisali pogrdno našu akciju. Non-stop su bili u našoj pratnji. U to vrijeme niko nam se nije obraćao iz Duvanskog kombinata iako smo to tražile. Negdje krajem 2009. godine, oktobra mjeseca, pojavili su se (iz uprave) sa odlukom da sve što može da se uradi za radnice jeste isplata po 1.950 evra i vraćanje radnih knjižica, što je značilo otkaz. Ja sam se razbijesnila, kao i moja koleginica Zaga. Prečutno smo, bez ikakvog prethodnog dogovora, krenule sa transparentom²⁹⁴ – velikim bijelim čaršavom sa slovima napisanim crvenom bojom, gdje smo po imenu prozvale direktore i vlast da nam vrate naš zarađeni novac i da nam vrate naše pravo na rad. Sa tim transparentom smo prešle ulicu i namjeravale da uđemo u zgradu vlade. Kordon policije nas je spriječio i zaprijetio nam da ćemo, ako krenemo tamo, biti uhapšene. Odustale smo u tom trenutku i riješile da kasnije još radikalnije reagujemo.

Organizovale smo štrajk glađu sa izričitim zahtjevom

novca na ime prava na obrok u toku rada ukoliko preduzeće to nije obezbjedilo.

294 Na transparentu je pisalo „Crna Gora nam je dom. Vukovići vratite nam naše zaradene pare“

da nam omoguće socijalni program dostojan radnika u 21. vijeku. Po kolektivnom ugovoru to bi bila mnogo veća suma, ali smo prihvatile kompromis od 12.000 evra za svakoga i tražile smo da „gospoda“ iz menadžmenta odu uz krivičnu odgovornost. Ušle smo u štrajk. Podršku nam je dala Unija slobodnih sindikata²⁹⁵. Bile smo 10 dana u štrajku a da nam se niko iz vlasti nije obratio. Štrajk je bio izuzetno težak i naporan. U trenucima isčekivanja nijesmo im vjerovale. Nijesmo ništa očekivale, samo smo izdržavale. Jedno popodne došli su „gospoda“ ministri, bez obraćanja su potpisali sporazum i isplatu dugovanja. Sa tog štrajka glađu moje koleginice i ja smo se vraćale autobusom za Nikšić. Zaga i ja smo čuteći plakale. Plakale smo zbog činjenice da tih 12.000 evra nije satisfakcija za naš napor koji smo uložile da se izborimo za naše porodice, za naš posao, našu firmu i za sve nas. Nakon toga su zaista isplatili zaostale zarade i samo 40 % od socijalnog programa. Obećali su da će ostatak, od 60%, isplatiti nakon prve prodaje imovine preduzeća.

Godinu dana je prošlo i nismo dobile novac, stalno su nalazili neka opravdanja. Nijesmo htjeli da se prepustimo slučaju niti njihovoj dobroj volji. Opet smo odlučile da organizujemo štrajk glađu, ovog puta, nas šest. Dogovorile smo se da uđemo u ruinirane prostorije Duvankomerca i da ostanemo tu. Uslovi su bili užasni. Ležale smo po podovima, sve je bilo prljavo. Usamljene. Neke koleginice su nas posjećivale ali nam se nisu pridružile. Tražile smo da nam ispune obećanja i isplate 60% zaostalog dugovanja od socijalnog programa i da nam povežu radni staž. Deset dana smo u tim uslovima čekale ministra koji je, navodno, bio na službenom putu. Pokušavali su na razne načine da nas odgovore od štrajka, navodno su nas žalili kao majke i sestre,

295 Unija slobodnih sindikata – u Crnoj Gori

to nas je vrijedalo. Rekli su nam da idemo kući i da čekamo ministrov povratak koji će riješiti problem. Nijesmo oduštajale. Nijesmo htjele da se pomjerimo odatle pa makar i glavom platile. „Gospodin“ ministar je ipak brzo „došao iz inostranstva“ i sastali smo se. Nijesmo morale mnogo da pričamo. On je to potpisao za deset minuta. Isplatili su nam tih 60% socijalnog programa i uplatu doprinosa za radni staž na minimalni dohodak iako smo mi tražile da to bude za punu zaradu.

Veliku podršku smo imale od Unije slobodnog sindikata, naših drugarica iz NVO Anima koje su nas podržavale tog poslednjeg štrajka. Postale smo drugarice i došle smo do Žena u crnom.

Danas sam ovdje da ispričam moje i Zagino iskustvo i da se zahvalim svima vama na pažnji i da poželim da ovim mojim svjedočenjem doprinesem, da kažem da borba za pravdu čini svijet boljim. Da se nigdje i nikome u svijetu ne ponovi naše iskustvo i da se ne dozvoli da žene trpe bilo koji vid nasilja i da se stvore mehanizmi protiv zloupotrebljavanja žena.

Rosanda Peković

Bijelo Polje

Crna Gora

Ja dolazim iz Bijelog Polja²⁹⁶, iz Crne Gore. Radila sam u fabriци obuće „Lenka“ u kojoj su uglavnom radile žene. Bijelo Polje je najveći industrijski grad na sjeveru Crne Gore koji je zapošljavao oko 14.000 radnika. Danas radi

296 Bijeljo Polje – opština na severu Crne Gore na granici sa Srbijom, oko 60000 stanovnika, mješovite nacionalnosti. Prije tranzicije industrijski centar na sjeveru Crne Gore.

samo jedna fabrika zahvaljujući sistemu koji traje preko 25 godina.

Počela sam da radim 1983. godine. Imali smo tri nove fabrike. Firma je bila jako bogata, posjedovala je i 19 prodavnica širom Jugoslavije. Početkom rata sve su te prodavnice nestale bez traga. Ne znamo šta se desilo sa njima.

Radila sam do 2006. godine. Tada smo dobili, kao tehnološki višak, po 1.900 evra otpremnine i poslati smo u Zavod za zapošljavanje kao nezaposleni. Oduzeli su nam pravo na rad, što znači i pravo na normalan život. Samo smo hteli da radimo i živimo od svog rada. Aktuelni režim, koji je i tada bio na vlasti je htio da nam oduzme budućnost i sve naše planove. Optužujem ih javno i nećemo im dati mira sve dok ih ne smijenimo sa vlasti. Uništili su nas i opljačkali su nas. Ostali su nam dužni plate za četiri godine. Zarađeni novac nijesmo mogli da napлатimo. Od nadležnih institucija nismo mogli ništa da očekujemo. Postalo je normalno da ljudi rade a da im se ne isplaćuju plate. Osiromašili su nas.

Tužili smo firmu. Dobili smo sporove. Međutim, nismo mogli da napлатimo te sudske presude. Tražili smo samo naš zarađeni novac ali nijesu dali. Organizovali smo se nadajući se da ćemo ih natjerati da nas isplate. Odlučile smo da stupimo u najteži oblik štrajka, štrajk glađu. Mislile smo da će to napraviti uticaj. Neko će se zainteresovati za 50 ljudi koji štrajkuje glađu. Otišli smo u jednu prostoriju fabrike, koja jedina još nije bila data pod zakup, i tu ostali. Nakon dva dana štrajka glađu za nas se interesovala samo služba prve pomoći i mediji koji su nas pratili. Uvidjeli smo da smo životno ugroženi a da нико ne reaguje. Shvatili smo da moramo nešto drugačije da uradimo. Prekinuli smo štrajk glađu, ali smo nastavile da boravimo u toj prostoriji danonoćno, u teškim uslovima. To je trajalo šest mjeseci.

Za to vrijeme smo ih uz nemiravali, oni su nas ponižavali, ali smo se odupirali. Htjeli su da nas istjeraju iz te prostorije, nijesmo dozvoljavali da to urade. Tražili smo svoje zarađene pare. Dobili smo informacije da se pripremaju i da traže neko obezbeđenje da nas izbace iz fabrike. Nijesmo vjerovali da mogu tek tako da izbace 50 ljudi. Narednog dana smo vidjeli jednu veliku grupu ljudi obučenih u crne uniforme. Mislili smo da je to neka vojska i da nemaju veze sa nama. Oni su krenuli pravo na nas, pretrčali su ulicu i preskočili ogradu fabrike i trčećim koracima približavali se fabrici. Opkolili su nas sa tri strane. To je bilo privatno obezbeđenje koje je angažovano da nas izbací. Ulazili su i kroz prozore. Bilo je i povrijeđenih. Stajali smo mirno i tijelima smo branili našu fabriku. Pozvali smo policiju koja je došla i prekinula to nasilje nad nama. Policija je došla i prekinula to nasilje jer bi došlo do većih posljedica po nas. Većinski vlasnik je bio Raif Hodžić²⁹⁷ koji je sve to organizovao. Iako smo se mi svo vrijeme obraćali svim institucijama da nas zaštite, niko nije htio da nas čuje. Tek je sledeći dan, nakon intervencije, došla inspekcijska rada. Oni su nas prevarili, obećanjima „zamazali oči“. Oduzeli su i zapečatili su tu prostoriju u koju smo mi mogli da uđemo, da zajedno boravimo i reagujemo. Izbacili su nas na ulicu i to je bio veliki problem. Tu je počela naša golgota. Nastavili smo da se obraćamo svim institucijama ali sluha nije bilo.

Uprkos tome, dobile smo (žene) neku snagu pa smo se dogovorile da nastavimo da ih još više uz nemiravamo. Otišle smo ispred opštine, koja je javni servis za sve građane i od njih smo tražile da nas zaštite i učine nešto da se naši zahtjevi ispune. Odlučile smo da budemo vidljive, da obučemo crvene majice i na svakoj majici je bilo napisano

297 Raif Hodžić je postao većinski vlasnik Lenke kupujući akcije na berzi

ime firme, „Lenka“- da se zna ko štrajkuje, a sa druge strane „Štrajk protiv gladi“. Odlučile smo da štrajkujemo protiv gladi. Do tada, kod nas (u Crnoj Gori), niko to nije tako radio. Ispred opštine smo dolazile i stajale svakog dana. Organizovale smo protestne šetnje glavnom ulicom svaki dan. Zaustavljale smo saobraćaj. Išle smo do fabrike koja je udaljena 2 km. Upadale smo u opštinu i nismo htjele da izlazimo. Kada god bi dobile neki negativan odgovor, okretale smo majice naopako u znak protesta. To nam je uspjevalo. Tek tada su počeli da obraćaju pažnju na nas. Jednog jutra su ispred opštine osvanuli lanci. Prepali su se od žena iz „Lenke“ i napravili lance da ne može niko ući bez dozvole u opštinu. Shvatile smo da opet nema rezultata. Tih dana je trebalo da se proslavi Dan opštine²⁹⁸ i u posjetu je trebalo da dođe predsjednik države Filip Vujanović²⁹⁹. Zabranili su nam protestnu šetnju, a mi smo morale da uradimo nešto da iskoristimo njegov dolazak. Pristup mjestu događaja nam je bio ograničen a i bile smo praćene. Htjela sam da iskoristim priliku. Otišla sam sa kologenicom na obilježavanje Dana opštine u Domu kulture. Predsjednik je davao intervju novinarima na ulazu i ja sam to iskoristila. Napisala sam mu pismo prethodnog dana u kome sam objasnila koji su naši problemi, računajući da on o tome ne zna ništa i da će nam pomoći. Obezbjedenje i novinari su me sklanjali jer su me svi znali u Bijelom Polju zbog našeg štrajka. Rekli su mi da se sklonim. Ja sam rekla tiho: „Hoću da čujem predsjednika“, i prišla bliže. Iskoristila sam njihovu nepažnju i kada se on okrenuo predala sam mu u ruku pismo. Obezbjedenje je bilo veliko, ni sama ne znam kako sam uspjela. Sve se vidjelo u televizijskom pro-

298 Dan opštine Bijelo Polje je 3.januar

299 Filip Vujanović (1954.) – predsednik Crne Gore od 2003., od 1993. do 1995. ministar pravosuđa, ministar unutrašnjih poslova od 1995. do 1998., premijer od 1998. do 2002., a trenutno je predsednik Crne Gore.

gramu i oni nisu mogli ništa. Mislila sam da je završeno i da će nam predsjednik pomoći da riješimo naš problem. Dala sam mu kućnu adresu na koju je predsjednik poslao pismo i obavijestio me da razumije probleme. Mislili smo da je sve u redu. Međutim, prevario nas je, ništa nije uradio.

Kada smo vidjele da i od predsjednika nema podrške, odlučile smo se da u Podgorici od predsednika vlade Crne Gore tražimo odgovornost i pravdu. Tako smo i uradile. Otišle smo i održale protestnu šetnju i skup upozorenja ispred Vlade i izjavile da ćemo za mjesec dana doći po rješenje. Nismo dobile nikakav odgovor u predviđenom roku. Odlučile smo da nećemo da odustanemo. Pošle smo ponovo u Podgoricu da protestujemo do ispunjenja zahtjeva. Ostale smo ispred Vlade na pločniku, nismo odlazile.

Podržale su nas žene iz Anime³⁰⁰, žene iz Duvankomerca, Sigurna ženska kuća³⁰¹ i druge NVO. To nam je jako pomoglo. Mislim da je to doprinijelo rješenju naše situacije. Dok smo mi pregovarale u vladu, žene ispred vlade su pjevale i tako nam davale podršku. One su nam pomogle u svemu. Oni su se plašili našeg zajedništva i solidarnosti. Bile smo na ulici dva dana i noći. Prvog dana nisu htjeli da nas vide ni čuju. Rekli su da kod njih nemamo nikakve šanse, da možemo da ležimo na ulici, što se njih tiče, koliko god hoćemo. Odlučile smo da ostanemo. Kada su vidjeli našu upornost, oni su u pola dva noću (druge noći) došli kod nas na ulicu da postignemo dogовор. Konačno su obećali da će sjutradan sve završiti. Sigurne da će oni održati riječ, sledećeg jutra su otišle žene iz „Anime“ koje

300 Anima – Centar za žensko i mirovno obrazovanje, nevladina organizacija osnovana 1996. godine u Kotoru, Crna Gora.

301 Sigurna ženska kuća – sklonište za zlostavljane žene osnovano 2000. godine, u Podgorici, u Crnoj Gori.

nas nijednog trenutka nisu napuštale. Ostale smo na ulici i čekale smo dogovoreno vrijeme da dođu i da potpišemo dogovor, da se vratimo našim porodicama koje su u svemu ovome bile uz nas. Međutim, njih nema. Po običaju, opet su nas slagali, mislila sam. Više nismo znale šta da radimo. Tada sam se sledila. Bila sam predstavnica radnika i od mene se očekivalo puno. Počela sam da vičem na sav glas, da ih dozivamo. Napisali smo na transparentu: „Vlada Crne Gore- buđenje“, a sa druge strane „Pobuna“. Taj transparent sam odnijela ispred Vlade, da im pokažemo da je taj transparent upućen njima. Ostale koleginice su uzele ostale transparente, gdje su bili ispisani nazivi svih ministarstava. Pred kamere smo bacili transparente „Vlada Crne Gore“ na ulicu, bacili sva ministarstva, zgazili ih. Nastalo je komešanje u Vladu. Svuda obezbeđenje i policija. Stiže brzo savjetnik premijera i za njim bivši gradonačelnik Bijelog Polja a tada ministar u vladu. Drže se za glavu, telefoniraju. Bila im je frka. Osjetile smo da smo još jače. Dolazi ministar i kaže: „Rosanda, hajdemo da završimo ovu formalnost koju smo se dogovorili.“ Ja kažem: „Zara da vam vjerujem? I neću jer sam sva znojava, a vi ste došli namirisani! I niste došli u dogovoreno vrijeme, pustili ste nas da na 40 stepeni padamo ovdje. Hoćemo prvo da se istuširamo, pa ćemo onda razgovarati.“ Kaže: „To je najmanji problem, podđite do hotela Crna Gora.“ Dao nam je ministarski auto da nas odveze do hotela. Tamo su nas čekali sa peškirima. Okupale smo se i došle da razgovaramo kao ljudi. Htjeli smo da povratimo svoje dostojanstvo jer su nas zaista ponizili. Ponižavali su nas na svaki mogući način.

Radnici koji nisu imali pravosnažne presude, imali su prioritet da budu isplaćeni. Radnicama koje su bile u štrajku isplaćeno je.

Želim da poručim svim ženama i ovom skupu da žene budu hrabre, da se ne plaše, da je njih više strah nego nas, jer mi imamo svoje dostojanstvo. Svaka se upornost isplati, budite sigurne u to. Hvala.

Vesna Đorđević

Zrenjanin

Srbija

Ja dolazim iz Zrenjanina³⁰² koji je devedesetih godina imao 150.000 stanovnika i 90.000 zaposlenih. Danas ima 130.000 stanovnika i 28.000 zaposlenih. Mi petnaest godina nemamo pijaču vodu i štrajk i protest su kod nas normalna stvar. Jedna radnica je prošle godine preminula na skupu „Agroživa“³⁰³.

Moja priča počinje pre sedam godina kada je fabrika „Šinvoz“³⁰⁴, u kojoj je radio moj muž, otišla u stečaj. Moj muž je zajedno sa drugovima otišao u Beograd, u Dom sindikata. Javio nam se da je stigao i da je dobro, da zamoli čerku da mu oprosti što tog dana nije na njenom rođendanu, a meni da kaže da me voli najviše na svetu.

Sutradan ujutru su nam javili da je u bolnici. Mi nismo znali gde je, pa smo počeli da zovemo, majka na jednu stranu, a ja i čerka na drugu. Mi smo zvali telefonom svaku bolnicu i svuda su rekli da nije kod njih. U tom momentu je jedan novinar došao kod moje mame i javio da je moj suprug umro. Ona nama to javlja. Na kućni prag nam dolazi gomila novinara. Trebalо je milicija da nam javi, ali nam

302 Zrenjanin – grad u Vojvodini, središte Srednjobanatskog okruga, treći po veličini grad u Vojvodini, posle Novog Sada i Subotice.

303 Agroživ - poljoprivredna fabrika iz Žitišta kod Zrenjanina, Vojvodina.

304 Šinvoz – fabrika za popravku šinskih vozila u Zrenjaninu.

nije javila. Ja sam bila u grču. Ćerka se sva bila ukočila. Deset meseci nije mogla da pusti nijednu suzu. Zovu nas da se dogovorimo za odbukciju. Kada sam stigla u Beograd, kažu nam: „Obdukcija je već izvršena, idite u mrtvačnicu da ga identifikujete.“ Kada sam otišla u mrtvačnicu, nisam mogla da uđem: „Mora vozač pogrebne službe da bude sa vama da biste mogli da vidite muža.“ Sačekala sam ga da dođe, uzela sam svog muža da bismo mogli da ga sahranimo. Pošto smo mi bili nevenčani, nismo znali kakva je procedura, i pola godine nakon toga, advokat nam je rekao da moramo da idemo u Centar za socijalni rad. Kada smo otišle, prijavile smo se socijalnom radniku, koji kaže: „Sačekajte.“ Kada smo ušle u sobu, pred nama je sedelo šest žena: direktorica, službenica, psihologica, psihijatrice, socijalna radnica. Počele su da nas ispituju unakrsno kao da smo na nekom suđenju. Onda su mi rekli da ja nisam više majka, jer sam živela u vanbračnoj zajednici, ja sam samo „staratelj“, a kada moja čerka bude imala 18 godina, opet ću tada biti majka. I ako hoće da me prihvati za majku, moramo da idemo na sud. Moja čerka je tada tražila tablete za smirenje, onda je pala i u bolnici su nam rekli da ima trigliceride od stresa. Ja sam nakon dve godine operisala karcinom materice. Tada mi je i majka obolela od štitne žlezde, tako da smo mi tri godine provele po bolnicama. Ali, i to se završilo.

Danas smo dobro. Svaki dan kada idem ulicom, pogledaju me i kažu: „E, to je ona udovica, čiji je muž preminuo štrajkujući.“ Ne znam da li se i oni boje da će možda tako da prođu ili mu odaju neku počast.

A ja se borim protiv mobinga - za ženska radna prava, i pričaću vam kako u Zrenjaninu stradaju i kako žene rade i čute. Mnogo je žena koje ne rade ono za šta su se školovale. Radi kod nekog skorojevića, kod nekog gazde, koji joj kaže:

„tamo je kapija“, ako joj se ne sviđa. Ako je dete bolesno, i ona zakasni, taj dan joj se ne računa, mora da ga odradi. Ako ima menstruaciju, mora da se prijavi šefovici da bi ona znala koliko puta mora da ide u WC, ili da nosi crvenu traku oko ruke, da se zna šta joj je. Ako idete u toalet više od dva puta, morate da doneSETE lekarsko uverenje. Ako ste mlada devojka, potpisujete ugovor da u roku od tri godine nećete roditi. Sezonski radnici i radnice rade po dvanaest sati, bez hrane i vode. Ako ponesu flašicu vode, to im je za ceo dan. I malo ih plaćaju. Ako se slučajno nekome nešto desi ili, ne daj bože, umre, ne postoji jer ona radi na ličnoj karti nekog studenta.

Žene čute i kad dođu kod nas da pričaju, one se plaše. Ne žele da se slikaju. Svuda je strah da ne izgube i to malo posla koga ima. Ja petnaest godina radim u jednoj privatnoj firmi i kao nagradu za moj rad sam dobila metlu i kantu, jer ako to neću, dobiću otkaz. To je moja nagrada.

Ja sam danas dobro, priključila sam se Ženama u crnom koje su mi pomogle da pričam, da dobijem samopouzdanje, i da počnem da radim ovo što radim, da se borim. Ja pozivam i vas da se zajedno sa nama borite za bolje žensko radno sutra i protiv mobinga.

Anka Vukićević

Nikšić

Crna Gora

Drugarice i drugovi, ja sam dijete Jugoslavije. Rođena sam u zemlji u kojoj smo živjeli kao ljudi. Dolazim iz Crne Gore, iz Nikšića.

Po struci sam specijalista primjenjene fizioterapije. U oktobru mjesecu 1992. godine sam diplomirala, ali nijesam

bila srećna toga dana. Moja država je gorjela, ginuli su ljudi na sve strane. Nijesam mogla da se radujem, nijesam bila srećna. Nijesam taj dan proslavila sa svojim prijateljicama.

U decembru 1992. počinjem da radim u javnoj zdravstvenoj ustanovi - Opštoj bolnici Nikšić. Radim po ugovoru na određeno vrijeme. To je ugovor koji vam uzima sve. Koliko god da radite, morate samo da radite i da slušate. Radila sam isti posao kao i moje koleginice koje su imale posao za stalno. Samo, ja nijesam imala pravo na godišnji odmor, ni na regres, ni na zimnicu, ni na prevoz, ni topli obrok, ni pravo na bolovanje. Ali, mladost trpi sve.

Onda sam se udala i imala sam problem sa sterilitetom. Liječila sam se, ali kako? Suprotno pravilima zdravstvene službe. Vikendima sam radila teške intervencije, da bih u ponedjeljak išla na posao. Jednog dana me je moj ljekar ginekolog sreo u dvorištu bolnice i zaustavio auto. Tako su škripale gume da su svi ljudi zastali i gledali u mene. Izašao je iz auta i rekao: „Čurko jedna, znaš li ti šta radiš sebi, hoćeš li da se ubiješ?“. Takvo je bilo moje stanje. Onda, kada su mi rekli da moram da idem u Klinički centar na liječenje, ohrabrla sam se, otvorila bolovanje iako su mi prijetili otkazom ako to uradim. Rekla sam sebi da neću više da ih slušam. Pravnica ustanove u kojoj sam radila me zvala telefonom i rekla mi da prekidam bolovanje ili ću dobiti otkaz. Nijesam pristala. Podnijela sam doznake i dobila sam platu. Mislila sam da sam pobijedila. Ali sam se grdno prevarila. Samo su čekali momenat kada će mi se osvetiti. I konačno, 2004. godine rodila sam moju Nađu. Kada joj je bilo samo 17 dana, oni su mi dali otkaz. Nijesam se predala. Rekla sam da ne može tako. I moj suprug i ja smo podnijeli tužbu.

Ni jedan jedini advokat u Nikšiću nije htio da me zastupa. Niko neće protiv vlasti, protiv direktora ustanova koji

su svi članovi vladajuće partije. Niko to neće ili ne smije. Izgubila sam prijateljice, koleginice. Ljudi nisu voljeli da me neko vidi sa njima u dvorištu bolnice, plašili su se. Čudio me taj strah! Na suđenju sam vidjela kako sistem melje običnog čovjeka. Tamo nisu tvrdili da nemam pravo na porodiljsko odsustvo, tamo su mi sakrili doznamku za porodiljsko odsustvo. Toliko su bili uvjerljivi da su me čak u jednom trenutku ubjedili da ja tu doznamku nijesam ni predala. Išla sam ulicom tog dana i suze su mi padale na cipele. Ali dobrih ljudi ima svuda. Srela sam svoju prijateljicu koja je radila u Fondu zdravstva koja mi je rekla: „Pa kod nas je kopija te doznake. Dođi ujutru u sedam. Ja ću te zaključati u arhivi a ti ćeš tražiti!“ U Nikšiću ima 70.000 zdravstvenih korisnika, pa možete misliti kako je bilo tražiti tu doznamku. Slijedeći dan mi se ona pridružila, i našli smo je, ali uzalud. Sudija mi je rekao: „Pa gdje si ti to čula da je neko odgovarao zbog kršenja radnih prava?“ Pritisak je bio veliki i oni su donijeli presudu. Vratili su me na posao, ali samo na šest mjeseci. U bolnici dolazi do promjene, dolazi novi direktor. Odradim ja tih šest mjeseci, i onda me oni zovu da me pitaju šta ću ja tu u uniformi kada sam dobila otkaz. To je drugi put za dvije godine. To više nijesam mogla da izdržim. Tog dana sam mislila da ću da umrem. Nijesam znala ni gdje ću, ni što ću, ni gdje sam krenula. Dok sam razgovarala sa svojom majkom, pala sam u nesvijest. Ona je stopirala prvi auto i od svoje kuće, koja je 4 km udaljena od grada, u kućnoj haljini i papučama došla u hodnik bolnice.

Tada sam progovorila javno. Odlučila sam da svi saznaju šta se dešava u Crnoj Gori. Odlučila sam da budem neposlušna. TV emisija „Robin Hud“ koja se bavi problemima običnih, malih ljudi, emitovala je moj slučaj. Prepoznavali su me ljudi na ulici, davali su mi podršku, i to me ohrabrilo da idem dalje. Danas je ta tužba u Strazburu.

Ovdje sam jer želim pravdu za sve:

Pravdu za nestale.

Pravdu za ubijene.

Pravdu za silovane.

Pravdu za protjerane.

Pravdu za one koji su doživjeli etničko nasilje.

Pravdu za izgubljena radna mjesta, ali i odgovornost onih koji su ih ugasili.

Odgovornost za one koji su prodali naše fabrike.

Odgovornost za one koji su rasprodali naša preduzeća i državnu imovinu.

Odgovornost onih koji su posijali sjeme mržnje i poslali nas u rat iz kojeg su oni izašli kao bogataši, a mi kao njihovi robovi, robovi njihovih tajkuna i sumnjivih stranih investitora.

Moj put je bio, jeste i biće traženje istine i pravde i odgovornosti. Oprostila jesam, jer se sa mržnjom ne može dalje. Morala sam sačuvati svoj razum, ali zaboravila nisam, niti će!

Tatjana Đurić Kuzmanović i Senka Rastoder

Ekonomsko nasilje nad ženama

Potresna i hrabra svedočenja žena o različitim manifestacijama socijalnog i ekonomskog nasilja koje su preživele proteklih decenija potvrđuju činjenicu da svako nasilje neodvojivo prožima i privatnu i javnu sferu života žena i muškaraca.

“rekao mi je poslodavac... sedamnaesti dan od porođaja... ili ćeš na posao, ili ćeš dobiti otkaz”.

Fokusiranje, u ovom tekstu, prevashodno na svedočenja žena koje su preživele socijalne i ekonomske oblike nasilja treba razumeti sasvim uslovno, jer su korenji i hijerarhije različitih oblika nasilja kompleksni, dinamički i međusobno isprepletani. Svedočeći o preživljenom nasilju žene razotkrivaju širi, zajednički, ekonomski i politički, društveni sistem i kontekst u kome je ono nad njima činjeno godinama, od strane različitih krvnika kao neposrednih izvršilaca.

“Mi smo svi postali gubitnici... nikom nije bilo stalo do naših života a ne do pravde. Isto što i danas”; „Direktori su nas dokrajčili. A nema nijednog procesa, nijednog osuđenog. To nije diskriminacija, to je ubijanje živog čovjeka... mi smo krenuli u borbu kada smo pukli, a sindikat nas je učutkivao.”; „Dovodi se privatno obezbeđenje, koristi se sila... Ulična borba je još dvije i po godine trajala i bila je nevjerojatna... Policija nas je obezbjeđivala..., saslušavali nas, uzimali izjave i često pisali krivične prijave kako bi nas zastrašili da odustanemo...”; “Kada sam otišla u Crveni krst da nešto uzmem, onaj otvori kutije, probere, uzme ono što se

njemu sviđa, pa se dere na narod, na Rome, koji su čekali. ..Jedan što popisuje štetu je došao, nije htio ni da uđe unutra...”.

Obrazac koji se promalja iz ženskih svedočenja pokazuje sistematičnost globalnog, neoliberalnog, patrijarhalnog i militarističkog nasilja nad ženama koje reprodukuje, intenzivira i feminizuje patologiju siromaštva i bede. Takav, opštiji obrazac, ukazuje da se i na globalnom i na lokalnom nivou sistematično urušavaju dostignuti nivoi solidarnosti, omogućava i legitimiše nasilje, nesigurnost i strah kao način života. Svedočenja žena ilustruju istovremeno i globalni model delovanja neoliberalne ideologije i brutalan način na koji se kroz rat i nasilje raspadala socijalistička Jugoslavija.

Različiti istorijski momenti se mogu posmatrati kao značajne tačke u kreiranju konteksta u kome je socijalno i ekonomsko nasilje nad ženama omogućeno, potom realizovano, i, konačno, ustanovljeno kao nova “normalnost”. U tom smislu, treba imati u vidu tri perioda: predratni (do 1990.), ratni (od 1990. do 1999.) i posleratni (od 2000.).

Ženska svedočenja malo govore o **predratnom periodu**, što je razumljivo sa njihovog individualnog i generacijskog stanovišta. Međutim, on je nezaobilazan kao objasnjavajući kontekst i svojevrsna državna i institucionalna “predigra” ekonomskom i svakom drugom nasilju koje će uslediti narednih decenija. Predratni period ilustruje proces izgradnje i učvršćivanja ekonomskog suvereniteta i specifičnog međusobnog “zatvaranja” jugoslovenskih republika i pokrajina. Ekonomski i politički procesi decentralizacije u bivšoj Jugoslaviji išli su ruku pod ruku, da bi se preokrenuli u proces dezintegracije zemlje. Sveukupno pogoršavanje ekonomske i društvene i situacije u zemlji i jačanje nacionalističkih ideologija i njihovih tumačenja

poželjne uloge žene doprinosili su ubrzanim pogoršavanju ženskog položaja i njihovom isključivanju iz javne sfere, pogotovo nakon 1990. godine.

Ratni period 1990-tih godina je vreme kada ekonomsko nasilje eskalira i postaje sve intenzivnije i kada nasilje, kao oblik društvenog organizovanja i delovanja, od strane novih država postaje dozvoljeno, sponzorisano i legitimno. „*Do 1992. smo primali redovno plate. Od 1992 samo topli obroci tako nešto minimalno....išli smo na posao, nismo svi... Išla sam stalno...Mi smo sačuvali tu fabriku da je na kraju prodao ne znam ni kom privatniku i nas su izbacili iz te fabrike.*“

Bez ikakve značajnije promene u vladajućoj eliti, raspad starog sistema povezan je sa jačanjem nove kolektivne ideologije, nacionalizma i etno-demokratije. Putem “fasadne” demokratije, vladajući režim u Srbiji je primenjivao različite mere pljačkaške privatizacije u preuzimanju društvenog, privatnog i mešovitog kapitala³⁰⁵ (upad u monetarni sistem SFRJ, pljačka stanovništva kroz zamrzavanje “stare” devizne štednje, zajam za privredni preporod Srbije, “siva” emisija novca, “žitna afera”, piramidalne banke, šverc, korupcija i drugo...) kako bi osigurao svoju vlast. Srbija nije „zvanično“ učestvovala u ratu, ali ima sve odlike ratne ekonomije: ratno profiterstvo, enormnu inflaciju, osiromašenje stanovništva, posebno žena. Nakon što su SRJ uvedene međunarodne sankcije (1992. godine), većina ekonomskih problema je od strane vladajućeg režima u Srbiji njima opravdavana. Stvorena je zatvorena

305 Prethodno privatizovana preduzeća po Markovićevom zakonu u Srbiji su renacionalizovana kroz sistem revalorizacije industrijskog kapitala, po pravilima stvorenim da umanje vrednost privatnih vlasničkih udela, istovremeno precenjujući delove preduzeća, koji su u vlasništvu države. Pored toga, država je svoju moć pokazivala i kroz donošenje poslovnih odluka umesto preduzeća i kroz izbor generalnih direktora, članovi vlade su istovremeno bili vlasnici ili generalni direktori najvećih preduzeća.

ekonomija, često praćena odsustvom ili paralizom funkcionalisanja institucija, zbog infiltracije kriminalaca i korumpiranih aktivnosti. Tako je strategijom “od strane države dirigovanim nerazvojem”³⁰⁶, državna oligarhija omogućila veliku korist maloj grupi moćnih ljudi, a opljačkala i osiromašila ogroman broj stanovnika. Sprovedene promene donele su boljitetak samo članovima grupa koje su favorizovali moćni političari. Ostali su bivali isključeni.

“Oduvek sam u privatnom sektoru, nikada nisam radila zaista u svojoj struci. Za ovih dvadeset godina ...imam možda tri godine radnog staža”.

Socijalna integracija stanovništva temeljena je na konsenzusu oko uverenja da su Srbi, kao nacija ugroženi i da protiv njih postoji međunarodna zavera. Pojedinci i grupe, pa i političke stranke, čije se mišljenje razlikovalo od vladajućeg, tretirani su kao izdajnici i neprijatelji. Ogromna većina stanovništva suočavala se sa problemom preživljavanja. Žene su postale dodatno ugrožene, ali su i na specifičan način učestvovali u ovim procesima. One su vodile tešku bitku da prehrane svoje porodice ali su posteale, dobrovoljno ili ne, i simboli nacionalističkih politika kao „majke nacije”.

306 O procesu od strane države dirigovanog nerazvoja i njegovom razornom uticaju na žene, videti Tanja Đurić Kuzmanović, između ostalog: **2005**, Gender Inequalities in Nationalist, Nontransitional Context in Serbia, Emphasizing Vojvodina, During the 1990s, u: A. Stulhofer, Theo Sandfort, eds., *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, New York, London, Oxford: The Haworth Press, str.29-55.; **2002**, *Rodnost i razvoj u Srbiji. Od dirigovanog nerazvoja do tranzicije*, Novi Sad. Budućnost i Ženske studije i istraživanja; **1997**, *Dirigovani nerazvoj: postsocijalističko iskustvo i feministička alternativa*, Novi Sad EXPO PRESS; **1995**, From National Economies to Nationalist Hysteria - Consequences for Women, u: H. Lutz, A. Phoenix and N. Yuval-Davis, eds., *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe*, London, Pluto Press, str. 121-141; **2014**, Licemer i starog ili vodonosne novog doba i njihove nevidljive žrtve - preispitivanje korporativne društvene odgovornosti, *Temida*, 4: 65-86. Navedeni izvori su korišćeni u pisaju ovog teksta.

Ženska svedočenja potvrđuju da su se nacionalistička histerija i ratovi koji su pratili raspad socijalističke Jugoslavije uveliko ispostavljali kao načini uvođenja kapitalizma kroz prvo bitnu akumulaciju kapitala i društvenu retradicionalizaciju. Ratna logika kapitalizma stvarala je uslove za pljačku društvene imovine koja se kroz rat i nasilje legitimisala i koncentrisala u nekoliko muških ruku. Široka je lepeza manifestacija brutalnog socijalnog i ekonomskog nasilja koje su svedokinje proživele u ratnom periodu, otimačine društvene i privatne svojine: problemi i diskriminacija na radnom mestu (prinudni odmori, otkazi, prisiljavanje na otkaz, isterivanje s posla zbog manjinske etničke pripadnosti; stvaranje nepodnošljive atmosfere, da zaposlene žene same napuste radno mesto iz straha za bezbednost i život; nepoštovanje zakona i propisa o radu, neupisivanje radnog staža; seksualne ucene i uznamiravanja; mobing), ekonomska represiju zbog etničke pripadnosti i otpora režimu, život u oskudici, pretnja siromaštvo...

Posleratni period postsocijalističke transformacije nije doneo očekivani boljitet većini stanovništva, ni kraj ženskom poniženju i bedi. On je uveliko označio nastavak rata drugačijim sredstvima. Prethodno uspostavljena sprega između države i kapitala obezbeđuje nesmetano nastavljanje prekomponovanja odnosa rada i kapitala kroz pljačku preostalog kapitala i formiranje prekarijata putem uvođenja fleksibilnih i nesigurnih poslova, daljeg urušavanja radničkih prava i jačanja svih oblika diskriminacije na radnom mestu, horizontalnog i vertikalnog mobinga, kao novog oblika "poslovnog" upravljanja zaposlenima. Nakon preovlađujuće pljačkaške, tajkunske privatizacije većine društvenih preduzeća, sličnu sudbinu slede zdravstveni i obrazovni sistemi, komunalne delatnosti... Spram

interesa kapitala, institucionalno se redefiniše ekonombska i politička uloga države i nacionalnog suvereniteta. Redistributivna uloga države u očuvanju socijalne i ekonombske pravde se dramatično urušava, uporedo sa njenim okretanjem interesima domaćih tajkuna, stranih investitora i međunarodnih finansijskih institucija.

Sve jasnije se ispostavlja da je siromaštvo odlika globalnog ekonomskog i političkog sistema koji se kreira u interesu oplodnje profita malobrojne, a vladajuće bogate elite, uključujući i one koji upravljaju ili profitiraju od pomoći siromašnima, kroz njihovo sistemsko podčinjavanje i porobljavanje i potiranje njihovih kolektivnih interesa kao nebitnih. Srbija se sporom i kolebljivom post-socijalističkom transformacijom tokom proteklih dvadeset i pet godina uklapa u takav scenario.

Ko je odgovoran za nasilje/nepravde/zlodela koje su pretrpele žene?

- ─ Država, urušavanje države okrenute zaštiti javnog interesa, preorientacija ka nedelotvornoj državi okrenutoj interesima privatnog, tajkunskog kapitala i stranim poveriocima.
- ─ Vladajuće nacionalne i lokalne oligarhije.
- ─ Neposredni izvršioci.
- ─ Nadređeni izvršiocima.
- ─ “Inspiratori” i “podupirači”, među partijama, sindikatima, radnicama/cima, građankama/nima, muževima/ženama...
- ─ Ekonomski i politički interes, ambivalentnost, tromost i licemerje političkih evropskih i međunarodnih aktera.

- ➡ Građani dele odgovornost za situaciju u bivšoj Jugoslaviji i za odabrani put redefinisanja nacionalnog projekta.
- ➡ Jedini politički subjekti koji su odbijali nacionalističku, ratnu politiku, kao i politiku nasilja jesu neke male građanske stranke, pacifističke i feminističke grupe.
- ➡ Pitanje odgovornosti žrtava (?).

Otpor u slučajevima socijalnog i ekonomskog nasilja i zadovoljenje pravde

Iskustvo svedokinja pokazuje kako su se ekonomski i politički procesi, nacionalizam i nasilje kontinuirano međusobno osnaživali u stvaranju „začaranog” kruga nerazvoja i siromaštva, sa razarajućim posledicama po ogromnu većinu stanovništva. Neke od tih posledica pogađaju žene na drugačiji način od muškaraca, ali je važna poteškoća u tome što ženski problemi često ostaju nevidljivi i samim ženama. Pošto i same reprodukuju patrijarhalne vrednosti u društvu one reprodukuju i sopstvenu podređenost i ostaju ekonomski i politički diskriminisane i društveno pasivne. Da bi takvu situaciju razrešile one je moraju učiniti vidljivom - muškarcima, ali i samim ženama. Svedokinje upravo to i čine. Napor da se ženska situacija učini vidljivom doprinosi vidljivosti odnosa rodnosti u samom društvu, kao i hijerarhija moći u kojoj su žene deprivirane. One iz ženskog ugla sagledavaju ključne uticajne procese, kao što su nacionalističko i ratno nasilje, postsocijalistička transformacija i neoliberalna globalizacija, koje nisu odredile samo njihovu patnju i traumu, već i njihovih porodica i mnogih drugih uz njih i oko njih. Svedočenja žena koje su preživele socijalno i ekonomsko nasilje čine sve predhodno navedeno.

Svedočenja žena koje su preživele socijalno i ekonomsko nasilje trasiraju važan putokaz u emancipatorskoj transformaciji odnosa rodnosti. Posebno je značajna njihova potreba za pravdom i otporom, koja pobuđuje empatiju i solidarnost upravo u okolnostima kada se na globalnom nivou ovi ljudski kapaciteti surovo razbijaju.

“Ne postoji solidarnost i bliskost između ljudi. Ne treba pristati na ono sa čim ti se kosi zdrav razum”.

Svedokinje se, uz sve preživljene strahote, opiru nasilju i tako inspirišu, podstiču i ohrabruju... Stoga je njihova poruka hrabra, zadivljujuća i optimistična.

“Tužili smo ih...Dobili smo izvršnu presudu, ali smo čekali i tek 2009. godine dobili razliku plata (novčani dio) dok su porezi i doprinosi ostali na minimalcu. To ni do danas nije izvršeno do kraja i po zakonu...izostaju plate, topli obroci, prevozi, nemamo s čim da radimo...Počinjemo proteste šetnjom od našeg preduzeća do zgrade ...tražili smo da nam Vlada omogući početak proizvodnje ... stupili smo u štrajk glađu. Bilo nas je oko 60... Peti dan ministri dolaze ... Napravili su neki nazovi sporazum...posle godinu i po odlučimo da opet stupimo u štrajk glađu...Poslije sedam dana mučenja, pozvali su nas da razgovaramo. Mučenje je trajalo četiri godine, a oni donesu odluku za deset minuta i posle dvadeset dana nam isplate ostatak socijalnog programa. Svo vrijeme gladovanja bezbroj puta su došla kola hitne pomoći da intervenišu jer su tu bile sve žene od preko pedeset godina... Kada smo posle nekoliko dana osjetili da smo životno ugroženi, prekinuli smo štrajk glađu. Nastavili smo danonoćni boravak u prostoriji fabrike punih šest mjeseci. Na svaki mogući način smo pokušali da stupimo u kontakt sa institucijama, ali niko nije imao sluha za nas... Počele

smo da prkosimo kako bismo bile primijećene... Dovodi se privatno obezbeđenje, koristi se sila... Ulična borba je još dvije i po godine trajala i bila je nevjeroatna... Policija nas je obezbjeđivala..., saslušavali nas, uzimali izjave i često pisali krivične prijave kako bi nas zastrašili da odustanemo... Kako ministarstva i odgovorni nijesu reagovali, nastavljale smo dalje da uznemiravamo... Poslednje što smo uradili je to što smo otišli u Podgoricu da od vlade tražimo odgovornost... Od ljutnje zbog takve neodgovornosti... Rekla sam im da neću ništa da radim dok se ne istuširam jer je temperatura prelazila 40 stepeni. Bila sam znojava, a oni namirisani. Ministar bez riječi i poslušno reče svojem vozaču da nas četiri žene koje smo pregovarale, odveze ministarskim autom do hotela Crna Gora... Okupale smo se i osyežile, otišle na sastanak i završile posao. Vlada CG je iz budžeta isplatila naša dugovanja.”

Svedokinje ne žele samo da pričaju već i da tumače, one zahtevaju, ne samo materijalno i moralno obeštećenje, one postavljaju pitanje pravde i pravednog mira, one optužuju i imenuju zločin. One prepoznaju da nema promene ambijenta i da se kontinuitet nasilja obnavlja. Stoga je pitanje suočavanja javnosti sa zločinima, izgradnje ženske i muške solidarnosti i savezništava neprocenjiva zasluga Ženskog suda i odgovornost svih nas.

ŽENSKI SUD: FEMINISTIČKA PRAVDA SUDSKO VIJEĆE

*Preliminarne odluke i preporuke
Sarajevo, 9. maj 2015.*

I FEMINISTIČKA PRAVDA

Žene su stvorile Ženski sud da bi razvijale viziju feminističke pravde koja prelazi državne granice i teži pravdi, a ne običnom ispunjenju pravnih obaveza. Vi svjedokinje ste najbitniji subjekti Ženskog suda. Predugo ste bile nevidljive, predugo vam je osporavano pravo da aktivno učestvujete u kazivanju istine, stvaranju historije i zahtijevanju i definiranju pravde. U formalnim pravnim postupcima, s vama je postupano kao sa žrtvama ili svjedokinjama koje daju sudske dokaze, ali ste odlučile da na Ženskom sudu progovorite glasno i na svoj način. Prepoznale ste i definirale zločine i zahtijevale pravdu. Vaši glasovi i iskustva više se ne mogu ignorirati. Postale ste dio autentične historije. Bez vas Ženskog suda ne bi ni bilo. Odajemo priznanje vašoj hrabrosti i iskrenosti i zahvaljujemo vam na povjerenju. Visoko cijenimo napore organizatorki, saradnica Suda, kao i aktivistkinja iz bivše Jugoslavije i cijelog svijeta koje su omogućile rad ovog Ženskog suda. Nakon pomnog slušanja svjedokinja protekla dva dana, Sudsko vijeće daje sljedeće preliminarne odluke i preporuke. Sud ih usvaja da bi vam prenio prve utiske odmah nakon svjedočenja, a uslijedit će sveobuhvatna i konačna presuda.

II PET FORMI ZLOČINA

Počinjeni su mnogi različiti zločini! U pripremnom procesu je identificirano pet formi zločina, te su dokazi pred Sudom predstavljeni prema tim kategorijama. Sud utvrđuje da se ti zločini presijecaju, a svjedočenja su pokazala da se zločini preklapaju i prevazilaze postavljene kategorije. Suočeni s ovim zločinima, niko od aktera, uključujući i lokalne vlasti, nacionalne vlade i međunarodnu zajednicu, nije priznao svoje učešće u njima niti je omogućio pravdu preživjelim. Čule smo svjedočenja o velikom broju zločina koje su žene preživjele i kojima su se herojski suprotstavljale. Redoslijedom kako su izneseni pred Sudom:

1. Ratni zločin protiv civilnog stanovništva

Uključuje, ali se ne ograničava na sljedeće radnje: ➤ razdvajanja, ubistva i nestanci djece, muškaraca, žena, starijih osoba ➤ razbijanje porodica i zajednica ➤ neselektivno granatiranje i korištenje snajpera ➤ prisilno iseljavanje iz domova i uništavanje domova ➤ opsadno ratovanje, uključujući uništavanje životnih uslova poput onemogućavanja pristupa hrani, stanovanju, vodi i struji, kao i liječenju ➤ zatvaranje i kolektivno pritvaranje ➤ raseljavanje, koje je posebno uticalo na žene, unutar i van regije ➤ militarizacija civilnog i porodičnog života ➤ mučenje i druga djela okrutnog, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja ➤ progon na temelju utvrđene ‘drugosti’ ➤ vođenje agresivnog rata ➤ nepriznavanje počinjenih ratnih zločina i odbijanje počinitelja da preuzmu odgovornost.

2. Zločin zloupotrebe ženskog tijela kao bojnog polja

Uključuje, ali se ne ograničava na sljedeće radnje: ➤ namjerno ubijanje žena civila i dozvoljavanje da ‘kolateralna šteta’ nesrazmjerno utiče na žene ➤ seksualno nasilje tokom i nakon sukoba, u privatnoj i javnoj sferi života ➤ pritvaranje i rodno zasnovana diskriminacija u pritvoru, uključujući pritvaranje u svrhe seksualnog nasilja, stavljanje u ropstvo, robovanje i slično ➤ mučenje i druga djela okrutnog, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja ➤ progon na temelju utvrđene ‘drugosti’, uključujući i činjenicu da je osoba žena ➤ nasilje nad ženama tokom i nakon sukoba, u privatnoj i javnoj sferi života ➤ militarizacija života žena ➤ prisiljavanje žena da postanu izbjeglice i da pretrpe raseljenost ➤ esktremno osiromaćenje preživjelih žena i ostali razorni ekonomski uticaji na žene ➤ šteta počinjena ženama koje su jedine preživjele u ciljanim ubistvima muškaraca (npr. definiranje njihovog iskustva prvenstveno kroz zločine počinjene nad muškarcima i davanje prednosti zločinima nad muškarcima na uštrb zločina počinjenih nad ženama) ➤ uskraćivanje lječenja i humanitarne pomoći ➤ šteta po zdravlje žena prouzrokovana iskustvom rata ➤ žene kao simbolične i materijalne nositeljice tereta rata, uključujući pojačavanje rodnih stereotipa i nesrazmjeran uticaj koji na žene imaju gubitak članova porodice, nezaposlenost i netolerantne isključujuće socijalne strukture.

3. Zločin militarističkog nasilja

Uključuje, ali se ne ograničava na sljedeće radnje: ➤ miltarizacija svakodnevnog života ➤ militarizacija i korupcija civilne ekonomije ➤ stvaranje i podržavanje paravoj-

nih formacija ➤ sistematska mobilizacija i naoružavanje svih segmenata društva, uključujući civilnu administraciju i civilni sektor sigurnosti ➤ stvaranje strogih dualnih rodnih identiteta putem militarizacije i nasilja ➤ represija i demonizacija mirovnih aktivistkinja ➤ vrednovanje militarističkih maskuliniteta ➤ prisilna regrutacija civila u oružane, neredovne i sigurnosne snage, kao i rad u ratnoj ekonomiji ➤ vojno promoviranje zloupotrebe droga i alkohola među vojnicima ➤ poticanje na nasilje i stvaranje nesigurnosti u svakodnevnom životu, time što se, na primjer, komšije predstavljaju kao ugrožavajući ‘drugi’ ➤ učešće u militarizaciji putem prihvatanja i šutnje, uključujući i podršku političkim režimima opredijeljenim za militarizirane države ➤ prisilna regrutacija i raseljavanje muškaraca koji su izbjegavali mobilizaciju, te kriminalizacija desertera i onih koji su ih podržavali ➤ stvaranje i perpetuiranje militariziranih etnonacionalnih i religijskih ideologija ➤ prisilna kategorizacija u etnonacionalni identitet ➤ progon na temelju utvrđene ‘drugosti’.

4. Zločin proganjanja onih koji su drugačiji i u miru i u ratu

Uključuje, ali se ne ograničava na sljedeće radnje: ➤ Nasilno stvaranje i nametanje razlika na temelju pripadanja pripadanja zajednici, etnicitetu, religiji, rodu, seksualnosti, starosnoj dobi, invaliditetu ili sličnim konstrukcijama grupe. Te razlike su korištene za podjelu ljudi i legitimizaciju nasilnih praksi isključivanja, kao što su: ➤ svakodnevne prakse izražavanja mržnje ➤ gubitak zaposlenja, prihoda i socijalnih naknada ➤ gubitak doma i drugih imovinskih prava ➤ gubitak državljanstva i prava koja proističu iz državljanstva što vodi i bijedi ➤

vidljive oznake razlikovanja, poput vjerskih simbola i traka za ruke ➤ isključivanje, neprijateljstva i zlostavljanja stvarati kao društvenu normu. ➤ Rodno specifični uticaj koji stvaranje ovih razlika, posebice etničkih, ima na žene: ➤ prisiljavanje žena da preuzmu uloge nositeljica i onih koje reproduciraju kolektivni identitet, kao što je etnička grupa ➤ prisiljavanje žena da preuzmu zamišljene "tradicionalne" uloge, kao što su prinudna heteroseksualnost, brak i majčinstvo ➤ lišavanje žena temeljnih socijalnih i ekonomskih prava, poput radnog odnosa, stambenog zbrijanjavanja i obrazovanja ➤ potpuno prepustanje ženama brige o djeci, oduzimajući im bilo kakvu društvenu podršku ➤ opterećivanje žena odgovornošću da prehranjuju svoje porodice i ispunjavaju osnovne materijalne potrebe u okolnostima ekstremnog siromaštva. ➤ Nastavljanje ovakvih djela progona i u miru uz kontinuirano isključivanje onih koji su određeni kao drugi, poput onih koji su prisiljeni da pripadaju nekoj etničkoj grupi ili da ostanu u izbjegličkim centrima. ➤ Mučenje i druga djela okrutnog, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja.

5. Zločin socijalnog i ekonomskog nasilja

Socijalno i ekonomsko obespravljenje i diskriminacija žena u ratu i miru, što uključuje ali se ne ograničava na sljedeće radnje: ➤ privatizacija imovine u društvenom vlasništvu pod izlikom rata, gdje dobit ide političkim elitama i ratnim moćnicima ➤ propuštanje da se osiguraju pravični, sigurni, neizrabljivački i dostojanstveni uslovi rada, što uključuje i jednaku platu i porodiljsko odsustvo ➤ propuštanje da se osigura da se zarađene plate i naknade isplate zaposlenim osobama ➤ propuštanje da se riješe pritužbe i legitimni zahtjevi radnica ➤ propuštanje

da se zaustavi i vrati unazad proces feminizacije nezaposlenosti i siromaštva ➤ represija kolektivnih akcija solidarnosti radnica ➤ propuštanje da se pruže adekvatne i transformativne reparacije za pretprijene ratne zločine, umjesto čega se ženama daje socijalna naknada što vodi većem siromaštvu za žene ➤ propuštanje da se adekvatno procesuiraju počinitelji socijalnih i ekonomskih zločina i da se zaštite zakonska prava žena koje su preživjele zločine ➤ propuštanje da se osigura adekvatna zdravstvena zaštita koja bi se bavila kontinuiranim uticajem rata i militarizacije na žene ➤ pokretanje i perpetuiranje društvene stigmatizacije žena koje su preživjele zločine ➤ kontinuirano ekonomsko i socijalno obespravljanje žena koje su preživjele zločine i žena općenito.

Sve ove krivične radnje predstavljaju kršenja ljudskih prava, zločine protiv mira, ratne zločine, genocid i zločine protiv čovječnosti. Dokazi su pokazali da su svi učesnici u sukobu činili zločine. Svjedočenja svjedokinja i saradnica Ženskog suda pokazala su nam da su za zločine odgovorni nacionalistički politički i vojni režimi formirani na teritoriji bivše Jugoslavije 1990-ih godina. Čule smo dokaze o tome da je srpski politički i vojni režim vodio genocidni rat i činio zločine genocida i etničkog čišćenja nad nesrpskim stanovništvom u nekim državama nastalim raspadom Jugoslavije, poput Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kosova. U činjenju ratnih zločina, srpskom režimu pridružili su se režimi Crne Gore i lokalne grupe koje su se osnovale kroz identifikaciju sa srpskim etnicitetom. Također mu se pridružio dio vođstva Jugoslovenske narodne armije (JNA), koje je iskorištavalo vojne sposobnosti ove vojske. Također smo čule da su, na različitim nivoima, drugi politički režimi činili zločin etničkog čišćenja ‘dru-

gih', poput režima u Hrvatskoj i na Kosovu, i teška krše-nja ljudskih prava, poput režima u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Sloveniji. Svjedočenja su nam pokazala da su svi nacionalistički politički i vojni režimi na teritoriji bivše Jugoslavije počinili zločine protiv mira i da su učestvovali u agresivnom ratu. Svi ti režimi, kao i međunarodna zajed-nica, odbili su zaštитiti građanke i građane u državama i na teritorijama na kojima su koristili oružanu silu. Svjedoče-nja su nam pokazala da su se žene hrabro suprotstavljale ovim zločinima u vrijeme kada su bili počinjeni, i da su se od tada organizovale da bi osigurale da se nikada ne pono-ve. Žene su također pokazale hrabrost i snagu da prežive ove zločine i da nastave raditi zajedno na prevazilaženju neprekidnih posljedica koje su počinjeni zločini imali na njihove živote, kao i na život zajednice. Žene su također odbacile etnonacionalne i vjerske podjele pune mržnje koje i dalje provode oni na vlasti. Zahtijevamo pravdu za sve svjedokinje, za ostale koje su preživjele ove zločine, kao i za one koje su ubijene ili su nestale zbog počinjenih zločina.

KONTEKST ZLOČINA: RAT KAO SISTEMATSKI KRIMINALITET

Zajedno, svjedočenja su pokazala da su ovi zločini omogu-ćeni sistemima kriminaliteta koji povećavaju i pojačavaju nejednakost odnosa moći između žena i muškaraca. Ovi sistemi sadrže osam ključnih obilježja koja pokazuju indi-vidualnu odgovornost za učešće u sistemskim zločinima.

1. Ratni zločinci su uključivali političko, vojno, ekonomsko i sigurnosno rukovodstvo, kao i intelektualne elite. Oni su

stvorili i održavali sukob i fašističko, etnonacionalističke ideologije koje su mizogine, heteroseksističke i militarizirane. Ove lidere su podržavali:

2. Vojske, paravojne jedinice i druge naoružane grupe koje su ovu ideologiju sprovodile putem moći oružja i straha.
3. Mediji koji su perpetuirali etnonacionalističke ideje ‘drugosti’ i ideje o poziciji žene, majčinstvu, žrtvama koje ih lišavaju svake moći, kao i štetne maskulinitete koji takve ideje podupiru.
4. Profesionalci koji su zloupotrebjavali svoje vještine i položaje moći da stvaraju i legitimiziraju etničke, rodne i druge podjele.
5. Novonastala klasa ratnih profitera čije su ekonomski aktivnosti samobogaćenja podržavale ratnu ekonomiju. Te aktivnosti su osiromašile stanovništvo i povećale patnje žena u ratu, što se pretočilo u poslijeratnu feminizaciju siromaštva.
6. Visoki službenici vlade i administracije koji su osmišljavali i provodili diskriminatorne i nasilne propise koji su direktno uticali na preživljavanje žena u ratu. Ovo se nastavilo i u poslijeratnom periodu, a nije rješavano mjerama reparacija i obeštećenja.
7. Vjerske zajednice i vode koji su učestvovali u ovim sistemima kriminaliteta.
8. Međunarodne institucije i vlade koje nisu zaštitile osobe pod njihovom skrbi.

IV. ODGOVORNOST ZA ZLOČINE

Sudsko vijeće Ženskog suda nalazi:

1. Da su sve gore imenovane grupe koje su učestvovale u sistemu kriminaliteta odgovorne za zločine počinjene tokom i nakon rata: politička, vojna, ekonomski i sigurnosna vođstva i intelektualne elite; vojne, paravojne i druge naoružane grupe; mediji; ratni profiteri; visoki službenici vlade i administracije; vjerske zajednice i vođe; međunarodne institucije i druge vlade.
2. Da su svi politički i sigurnosni režimi koji su se pojavili prije i nakon raspada SFRJ i vlade koje su naslijedile SFRJ odgovorne za svoje učešće u planiranju, izvršenju i prikrivanju opisanih zločina. Ti akteri moraju priznati svoju odgovornost javno, jasno i nedvosmisleno.
3. Da su osobe koje su podržavale, odobravale ili ignorirale činjenje opisanih zločina također odgovorne za svoje učešće u njima. Naglašavamo da javna građanska odgovornost također uključuje rad na ublažavanju posljedica ovih zločina, uključujući i pružanje podrške onima koji i dalje pate od kontinuiranih uticaja tih zločina.
4. Da vjerske zajednice i vođe također snose odgovornost u slučajevima gdje su inspirirale, prikrivale ili opravdavale zločine i nasilje, posebice kada se radilo o zločinima koji su imali cilj potčinjavanje žena.
5. Da je odgovornost i na osobama i korporacijama koje su profitirale tokom ratova i u poslijeratnom periodu. Zajedničko svim ovim zločinima je to što su usmjereni

protiv pojedinačnog i kolektivnog ljudskog dostojanstva. Minimalni uslovi za ljudsko dostojanstvo su život u miru, tri obroka dnevno, siguran krov nad glavom, odsustvo nasilja, pristojan rad za adekvatnu platu, socijalna prava na obrazovanje i zdravlje, solidarnost sa ženama i među ženama u zajednici koja je podržavajuća. Previše je žena kojima ti uslovi još uvijek nisu dostupni, uprkos tzv. miru. Vlasti u svim državama koje su nastale iz bivše Jugoslavije moraju ispuniti osnovna ljudska prava svake osobe. To bezuslovno zahtijevamo. Odgovornost za zločine nastavlja se i u trenutnom propuštanju da se zločini priznaju i da se za njih ponudi obeštećenje, te da se redistribuiraju resursi i moći s ciljem postizanja pravednijeg društva. Žene moraju biti aktivne i značajne učesnice u stvaranju takvog društva.

V. PREPORUKE

Zajedno sa svim osobama koje su slušale vaša svjedočenja, Sudsko vijeće Ženskog suda je čulo vaše zahtjeve za istinom, pravdom, reparacijama i vašu posvećenost tome da se ovakvi zločini ne ponove. U tom cilju, dajemo sljedeće preliminarne preporuke:

1. Historija koja nam je u svjedočenjima iznesena i petogodišnji rad na pripremi Ženskog suda moraju biti zapisani i na različite načine predstavljeni javnosti. To uključuje i priznavanje mogućnosti djelovanja (agency) svjedokinja u pisanju ove historije, rad s njima kao djelatnicama (agents), a ne objektima pravde. Pored izdanja koja su pripremljena za Ženski sud, preporučujemo da ova nova historija koja se kreira bude široko dostupna putem radija, televizije, na društvenim medijima,

kao i u nastavi, posebice u historijskim knjigama, udžbenicima i bibliotekama. Potrebno je podići spomenike i davati nagrade u čast žena koje su preživjele i pružale otpor. Preuzimamo na sebe da ono što smo ovdje čule objavimo u našim zemljama, ali i globalno.

2. Militarizam se mora okončati, a moraju se okončati i načini kojima militarizam manipulira i učvršćuje rodne uloge. Neophodno je potpuno razoružanje a vojni troškovi se moraju smanjiti u korist zadovoljavanja socijalnih potreba. Moramo se suprotstaviti prisilnoj mobilizaciji civila i privatizaciji sektora sigurnosti.

3. Vlade moraju poštivati, štititi i ispunjavati sva ljudska prava žena, uključujući pravo na rad, jednaku i redovnu platu, plaćeno porodiljsko i roditeljsko odsustvo, adekvatno stambeno zbrinjavanje, socijalno osiguranje i zdravstvenu zaštitu, kao i reproduktivna i seksualna prava. Posebno otežan položaj žena zbog neplaćenog i nepriznatog rada u području skrbi mora biti priznat i nagrađen. Moraju biti primijenjeni standardi Međunarodne organizacije rada (ILO) i Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), što je minimalna obaveza vlada i poslodavaca.

4. Potrebno je vratiti unatrag proces privatizacije javnih dobara i državne odgovornosti za socijalno blagostanje građanki i građana. Socijalna i ekonomска pravda je i pojedinačno i kolektivno pravo svih osoba.

5. Vlade su u potpunosti odgovorne da ženama osiguraju pravdu i da rade na ukidanju svih oblika nasilja nad ženama i kršenja ljudskih prava u ratu, kao i u ‘miru’.

Sve ovo zahtijeva pružanje usluga kao što su zdravstvena zaštita, pomoć u kriznim situacijama, sigurno stanovanje, pravna pomoć i drugi oblici socijalne zaštite i podrške.

6. Vlade su odgovorne da omoguće transformativne reparacije i obeštećenja, te da osiguraju sveobuhvatnu pravdu za preživjele. Za to je potrebna i djelotvorna istraga, uspješno procesuiranje i adekvatno kažnjavanje onih koji su odgovorni za ove zločine. Suzbijanje nekažnjivosti podrazumijeva i obaveznosprječavanje osuđenih ratnih zločinaca da obnašaju javne dužnosti. Isto tako, moraju se poduzeti mjere da se spriječi njihovo slavljenje kao heroja. Preživjele se moraju osnažiti da aktivno svjedoče o zločinima koji su počinjeni protiv njih i da same učestvuju u definiranju pravde.

7. Države i druge društvene institucije (privatne i javne), kao što su mediji, obrazovni sistemi, vjerske zajednice, porodice, kao i pojedinačne osobe – svi dijele odgovornost za okončanje patrijarhalnih, heteronormativnih i militarističkih stavova koji perpetuiraju i hrane sve oblike nasilja i diskriminacije nad ženama.

8. Pojedinačne osobe i zajednice na svim nivoima moraju osuditi netoleranciju i nasilje koje se vrši na temelju svih različitosti (poput etničke, nacionalne i vjerske pripadnosti, roda, seksualnosti, starosne dobi i invaliditeta) koje se koriste za podjelu i isključivanje ljudi. Naročito se moraju rješavati kontinuirane prakse mržnje po ovim osnovama te ih treba preusmjeravati ka izgradnji povjerenja i poštivanju temeljnog ljudskog dostojanstva i prava svih osoba. Žene i ženska historija

moraju biti prepoznate u svim ovim procesima, te se mora osigurati aktivno i smisleno učešće žena u svim procesima odlučivanja uz jednaku distribuciju resursa i moći.

Žene kažu: Istina, pravda, reparacije, solidarnost i nikad više.

ČLANICE SUDSKOG VIJEĆA:

Profesorica Vesna Rakić-Vodinelić (Beograd, Srbija), predsjedavajuća Charlotte Bunch (Center for Women's Global Leadership, Rutgers University, SAD) Dr. Kirsten Campbell (Goldsmiths College, London, UK) Gorana Mlinarević (istraživačica, aktivistkinja i feministkinja, Sarajevo, Bosna i Hercegovina) Profesorica Dianne Otto (Melbourne Law School, Australija) Dr. Latinka Perović (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Srbija) Vesna Teršelić (Dokumenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb, Hrvatska)

DODACI

ŽENSKI SUD – FEMINISTIČKI PRISTUP PRAVDI STRUKTURA

Međunarodno sudsko veće - sluša svedočenje žena o zločinima i nasilju počinjenim nad ženama, ne utvrđuje krivičnu odgovornost pojedinaca i pojedinki za te zločine i nasilja, niti odgovornost za naknadu štete ali daje mišljenje o institucionalnoj odgovornosti i javno saopštava svoje preporuke.

Međunarodno sudsko veće čine (abecedni red):

Charlotte Bunch (SAD), američka feministička aktivistkinja i aktivistkinja za lezbejska prava, liderka kampanja za globalna ljudska i socijalna prava, a protiv rodno zasnovanog nasilja, dobitnica nagrade Eleonora Ruzvelt za ljudska prava, članica Savetodavnog komiteta Human Rights Watch i Uprave Global Fund for Women, osnivačica radikalno-lezbejske feminističke grupe Furije, Centra za Žensko globalno liderstvo, pokrenula međunarodnu kampanju 16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama.

Kirsten Campbell (Velika Britanija), sociološkinja i univerzitetska nastavnica na Goldsmiths Univerzitetu, sa doktoratima iz modernih jezika i prava, glavna istražiteljka Evropskog istraživačkog centra u okviru koga se tokom 4 godine bavi seksualnim nasiljem u ratnom konfliktu u SFRJ za Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju.

Gorana Mlinarević (Bosna i Hercegovina), aktivistkinja i feministkinja; radi kao istraživačica na projektu Rod pravde, na Goldsmiths College-u pri Londonskom univerzitetu; njen akademski istraživački rad je usmeren na pitanja procesuiranja ratnog seksualnog nasilja, te na postratna iskustva žena, prvenstveno u Bosni i Hercegovini i prostorima bivše SFRJ.

Dianne Otto (Australija), doktorica pravnih nauka, profesorka, direktorka Instituta za međunarodno pravo i ljudska prava (ILAH) i ko-direktorka Međunarodnog zakonodavnog programa za ljudska prava, koja se posebno bavi marginalizovanim grupama i njihovim tretmanom u međunarodnom pravu bila je članica ekspertskega panela na azijsko-pacifičkom regionalnom saslušanju o rodnom nasilju u sukobima u Pnom Penu, 2012.

Latinka Perović (Srbija), doktorica istorijskih nauka, prominentna stručnjakinja za savremenu srpsku istoriju i istoriju 19 veka, koja je više od 20 godina radila u Institutu za noviju istoriju Srbije; od početka je kritična prema ratu devedesetih, prema njegovim ciljevima i svesna dubokih posledica koje će taj rat izazvati; objavila je više članaka i studija o srpskom nacionalizmu, te dominantnoj antičvrpskoj i konzervativnoj orijentaciji Srbije.

Vesna Rakić Vodinelić (Srbija), doktorica pravnih nauka, univerzitetska nastavnica za oblast građanskog procesnog prava, organizacije pravosuđa, ljudskih prava i ekološkog prava i članica Komisije Saveta Evrope za borbu protiv diskriminacije i netolerancije i nekoliko stručnih udruženja. Predsedava Međunarodnom sudskom veću Ženskog suda.

Vesna Teršelić (Hrvatska), filozofkinja, mirovna i feministička aktivistkinja; od 1992 do 2002 je koordinatorka *Antiratne kampanje Hrvatske* i izvršna direktorka *Centra za mirovne studije*; trenutno je voditeljka *Documenta – Centra za suočavanje s prošlošću*; dobitnica je više nagrada: *Right Livelihood Award, Schwarzkopf – Europe – Prize* i povelja *Diana Budisavljević*.

Savetodavni odbor - predstavlja stručno telo koje pomaže Organizacionom odboru i Međunarodnom sudskom veću u njegovom radu. Čine ga članice (abecedni red):

Marta Drury (SAD), društveno odgovorna filantropkinja i investitora sa posebnim zanimanjem za žene i decu; osnivačica je i direktorka Fonda *Heart and Hand* koji podržava ženske mirovne grupe na Balkanu; bila je savetnica Global Fund for Women; 2005 je nominovana za Nobelovu nagradu za mir.

Monika Hauser (Švajcarska/Nemačka), ginekološkinja i humanitarka; kao osnivačica organizacije Medica Mondiale, bavi se više od 15 godina ženama koje su žrtve nasilja u ratnim zonama i zajedno sa Medica Mondiale proputovala je između ostalog, i Bosnom i Hercegovinom; dobitnica je nagrade Saveta Evrope za svoj rad sa ženama koje su bile žrtve nasilja u zonama konflikta;

Mariemme H. Lucas (Alžir/Francuska), alžirska sociološkinja, feministkinja, politička teoretičarka i autorka više knjiga, osnivačica i bivša koordinatorka solidarne Mreže Žena koje žive pod muslimanskim zakonima (WLUML), te osnivačica udruženja *Sekularizam je žensko pitanje*, koji se bavi erozijom sekularizma i izazovima fundamentalizma;

Saradnice/ci Ženskog suda - pomažu Ženskom суду да razume politički, vremenski i prostorni okvir izvršenja zločina i preduzimanja akata nasilja. To su (abecedni red):

Bojan Aleksov (Srbija/Velika Britanija), doktor istorijskih nauka, nastavnik na Londonskoj školi za slovenske i istočno-evropske studije, pri Univerzitetskom koledžu; kao aktivista Žena u crnom je 2000 godine hapšen i zlostavljan od strane Službe državne bezbednosti Srbije, nakon čega je napustio Srbiju; bavi se modernom istorijom Jugoistočne Evrope.

Tanja Đurić Kuzmanović (Srbija), docentkinja na Fakultetu za uslužni biznis u Novom Sadu i profesorka na Višoj poslovnoj Školi u Novom Sadu; bavi se prevashodno pitanjima odnosa žena i ekonomije, te promišljanjima na temu odnosa rodnosti i razvoja.

Rada Ivezković (Hrvatska/Francuska), profesorka, filozofkinja, indološkinja, feministkinja i spisateljica; bavi se pitanjima nejednakosti, isključivanja, subordinacije, diskriminacije zbog roda, državljanstva, etniciteta itd; u ratovima u bivšoj Jugoslaviji zauzela je eksplicitan anti-patrijarhalan, anti-rasistički i antinacionalistički stav; 1997 izašla je njen knjiga/studija *Rod/Pol u filozofiji*.

Renata Jambrešić Kirin (Hrvatska), naučna savetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku, u Zagrebu; bavi se istraživanjem istorije i istoriografije, sa aspekta feminističke kritičarke i propituje “žensku istoriju” na ovim prostorima, neprestano je ukrštajući sa “politički opravdanom” mizoginijom socijalističkog, ali i tranzisionog društva.

Vjollca Krasniqi (Kosovo), sociološkinja i filozofkinja; doktorat o rodu, razvoju i globalizaciji stekla je na London School of Economics; bavi se pitanjima očuvanja i izgradnje mira te procesom konstituisanja države Kosovo i dominantnim rodnim diskursom sa naglaskom na UN Rezoluciju 1325 i njenim efektima na uloge žena.

Miroslava Malešević (Srbija), etnološkinja, feministkinja i istraživačica u Etnografskom institutu SANU; autorka je niza zapaženih članaka i monografija; glavna interesovanja su joj, osim pitanja vezanih za proučavanje odnosa među polovima, društvenog položaja, sADBine i iskustava žena sa balkanskih kulturnih prostora, i kolektivni identiteti, globalizacija i nacionalizam.

Snježana Milivojević (Srbija), redovna profesorka na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, direktorka Centra za istraživanje medija i članica Akademskog saveta Centra za ženske studije; autorka je Knjiga *Vodič kroz medijski monitoring i Televizija u Evropi – Srbija*.

Gabriela Mischkowski (Nemačka), istoričarka i filozofkinja, feministička autorka aktivistkinja, ko-osnivačica Medica Mondiale 1993 godine; u novije vreme se bavi pitanjima isceljenja rodno zasnovanih nepravdi sa naglaskom na seksualno nasilje u ratu.

Snežana Obrenović (Srbija), sociološkinja i filozofkinja, aktivistkinja ženske grupe Fenomena u Kraljevu i aktivistkinja mreže Žena u crnom. Angažovana je kako na polju edukativnih aktivnosti, tako i u svim aktivističkim programima, naročito onima koji su vezani za pitanje suočavanja sa prošlošću i ratnih zločina.

Senka Rastoder (Crna Gora), predsednica Opštinskog sindikalnog povereništva u Baru; 11 puta štrajkovala glađu u ime 50 zaposlenih u Stručnoj službi Saveza sindikata Crne Gore; bavi se 20 godina ekonomsko-socijalnim nasiljem i 20 godina životom i zdravljem brani prava radnika i radnika.

Marijana Senjak (Hrvatska/BiH), psihološkinja i terapeutkinja, direktorka programa Medica Zenica od 1994 i jedna od osnivačica Centra za psihološku pomoć u ratu koji je osnovala u Zenici još 1992 godine; sav svoj profesionalni i ljudski angažman usmerila je na pomoć ženama u Bosni i Hercegovini.

Staša Zajović (Srbija), filološkinja, mirovna i feministička aktivistkinja, jedna od osnivačica SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja i više ženskih grupa, koosnivačica i voditeljka feminističko-pacifističke grupe Žene u crnom; organizovala je brojne antimilitarističke, mirovne, feminističke manifestacije, mreže, koalicije, akcije, performanse, konferencije, skupove, edukativne seminare itd.

U namjeri da se obelodane zločini nad ženama, da se spreči dalje čutanje, zaborav i nekažnjivost zločina, naknadna revizija istorije, te uvede ženski pristup pravdi i trajno zabeleže svedočenja o zločinima i nasilju počinjenih nad ženama u državama naslednicama SFRJ nakon 1990 godine, osniva se Ženski sud – feministički pristup pravdi. Budući da ne postoje osnove za regulisanje postupka pred ovim Sudom, kao ni za druga pitanja značajna za rad tog suda, donose se:

PRAVILA ŽENSKOG SUDA

Pravilo 1.

Ženski sud sluša svedočenja žena o zločinima i nasilju učinjenim prema njima.

Pravilo 2.

Ovaj Sud ne utvrđuje krivičnu odgovornost pojedinaca i pojedinki za ratne zločine i nasilje učinjeno prema ženama niti odgovornost za naknadu štete.

Pravilo 3.

Svedočenja žena naročito se odnose na: nasilje u ratu, nasilje na etničkoj osnovi, militarističko nasilje, rodno zasnovano nasilje i ekonomsko nasilje¹.

1 Ratni zločini, kao što su ubistva, etničko čišćenje, prisilno raseljavanje, seksualni zločini (silovanje, nasilna trudnoća, prinudna prostitucija, držanje u ropskom ili potčinjenom položaju radi seksualne eksploracije), tortura, prisilni rad, ekonomsko ugnjetavanje, nasilje i eksploracija, kao i diskriminacija pri zapošljavanju, uključivo diskriminacionu ekonomsku politiku, nasilje koje je proizvod zloupotrebe tradicije, religije ili običaja, militarističko nasilje (rat protiv civilnog stanovništva, prisilna mobilizacija, posledice prisilnih mobilizacija po žene (zdravstvene, psihološke, emotivne, ekonomske, socijalne, političke), militarizacija društvenog života- (ratno-huškačka propaganda putem medija, obrazovnog sistema, proizvodnja neprijatelja i straha, progon, politička represija, netrpeljivost prema drugima i različitim (u etničkom, verskom, kulturno-političkom, seksualnom pogledu), itd.

Pravilo 4.

Svedokinje svedoče ne samo o zločinima i nasilju počinjenim prema njima za vreme rata, nego i o onima čije posledice produženo traju, kao i o zločinima počinjenim posle rata, pod uticajem posleratnog, ekonomskog, miličkog, religijskog, i drugog državnog, društvenog i porodičnog nasilja. Svedokinje svedoče i o individualnom i/ili organizovanom otporu žena svim oblicima nasilja.

Pravilo 5.

Svedokinje po pravilu, svedoče javno, a uvek lično. Ženski sud ih sluša bez postavljanja pitanja ili prekidanja, a može postaviti pitanja samo radi razjašnjenja vremena ili mesta događaja.

Pravilo 6.

Pored svedokinja, Ženski sud slušaju i saradnice koje pomažu Ženskom суду да razume politički, vremenski i prostorni okvir izvršenja zločina i preuzimanja akata nasilja (kontekst kao osnova ličnih svedočenja).

Pravilo 7.

Lična svedočenja vezana za kontekst se beleže zvučno i optički, a potom u pisanoj formi i čine Žensku knjigu svedočenja. O izdavanju i objavlјivanju Ženske knjige svedočenja stara se Ženski sud.

Pravilo 8.

Na osnovu kazivanja svedokinja i saradnica, Ženski sud izriče javnu osudu o političkoj i građanskoj odgovornosti počinilaca, upućuje zahteve i preporuke institucijama pravnog poretku i prati postupanje tih institucija po zahtevima i preporukama.

Pravilo 9.

Ženski sud je regionalna inicijativa civilnog društva u državama naslednicama SFR Jugoslavije i neće se institucionalizovati niti priključiti ma kojoj državnoj instituciji.

Pravilo 10.

Svedokinje, u ime Ženskog suda, sluša Međunarodno sudsko veće. Svedokinjama i Međunarodnom sudskom veću pomažu saradnice Ženskog suda koje, polazeći od ličnih svedočenja žena, analiziraju širi socijalni, ekonomski, politički i rodni kontekst u kojem se dešavaju nepravde i nasilje.

Pravilo 11.

Nevladine organizacije koje čine Organizacioni odbor² za Ženski sud imenuju za članice Međunarodnog sudskog veća osobe dostoјne poverenja koje će pažljivo slušati i zabeležiti svedočenja i, u ime solidarnosti sa ženama prema kojima su počinjeni zločini i nasilje, utvrditi političku i građansku odgovornost počinilaca, uputiti zahteve i preporuke institucijama pravnog poretku, te pratiti njihovo ispunjavanje.

Pravilo 12.

Zadatak članica Međunarodnog sudskog veća je javno slušanje, umesto uzimanja iskaza, aktivna, solidarna podrška svedokinjama, umesto izricanja presuda, verno beleženje svedočenja umesto izrade zapisnika, izbegavanje birokratizovanja postupka slušanja svedočenja i staranje o izvršavanju zahteva i preporuka koje objavljuje i upućuje.

² Pokret Majke enklava Srebrenica i Žepa, Fondacija CURE, Sarajevo, Centar za žensko mirovno obrazovanje-Anima, Kotor; Centar za ženske studije i Centar za žene žrtve rata, Zagreb; Ženska Mreža Kosova, Savet za rodnu ravnopravnost, Skopje, Ženski lobi Slovenije, Centar za ženske studije i Žene u crnom, Beograd.

Dragica Vujadinović

Recenzija

Ratovi, ratni zločini, odgovornost i sankcije za ratne zločine, dominantno su vezani za muški rod. Razni zločini se u okvirima domaćeg i međunarodnog savremenog prava uobičajeno kvalifikuju i sankcionisu sa stanovišta lične i kolektivne odgovornosti vojnika i ratnika (dominantno muškog pola), a u kontekstu ratova među različitim država. Ideološka komponenta tretmana sudskih procesa i sudskih odluka se preispituje sa stanovišta interne i eksterne suverenosti pojedinačnih država. U ime država dominantno ratuju muškarci i sudske procese dominantno vodi muška populacija sudija, tužioca, advokata. Bavljenje zločinima nad ženama i bavljenje ženama kao žrtvama uobičajeno predstavlja deo jedinstvenog tretmana subjekata i objekata kriminogenog ponašanja u kontekstu ratnih događanja. Nije uobičajen rodno senzitivni pristup u bavljenju zločinima i žrtvama, kao što ni rodno senzitivna suđenja nisu paradigmatična (daleko su od uobičajenih, od toga da budu standard ili normativni ideal i zadatak). U tom smislu projekat Ženski sud - feministički pristup pravdi, utemeljuje, artikuliše i primenjuje civilizacijski iskorak u teorijskom, praktičko-političkom i pravosudnom tretirajući ratnih zločina i žena kao žrtava. Na Ženskom sudu se žene kao žrtve nasilja, silovanja, zločina tretiraju kao specifični objekti ratnog nasilja, dakle, na rodno senzitivan i trans-nacionalni način.

Ratni zločini se čine nad učesnicima vojnih obračuna, ali se čine masovno i sistematski i nad civilnim stanovništvom, gde se žene i deca javljaju kao dominantne žrtve.

Žene su masovno izložene silovanju, ubistvima, kao i patnji za ubijenim članovima šire i uže porodice. Žene u ratovima bivaju instrumentalizovane kao ratni plen, kao sredstva odmazde, iživljavanja ratnih i seksualnih muških frustracija, kao i demonstriranja moći, hijerarhije, heteronomije na osnovama pola, fizičkih i bioloških predispozicija i etabliranih patrijarhalnih društvenih uloga.

U nedavnim ratovima na prostorima bivše Jugoslavije, kao i generalno tokom i nakon svih ratova, žene su dominantno žrtve silovanja, razaranja porodičnog i svakodnevnog života, urušavanja normalnosti, brige, solidarnosti, humanosti.

U pomenutim ratovima u našem regionu, žene su bile žrtve mizoginih iživljavanja moći balkanskih ratnika su-protstavljenih unutar “prokletstva malih razlika”. Političke elite s prostora bivše Jugoslavije, koje su dominantno bile muške, prihvatile su lako i brzo logiku animoziteta i ratnih obračuna. U tome su imale masovnu podršku etno-nacionalistički probuđenih masa, uključujući i žensku populaciju. S druge strane, među protivnicima ratne opcije (ratnih okršaja), unutar građanske opcije, najmanje ideoološki obojen pristup ratnim događanjima imale su feminističke grupe s prostora bivše Jugoslavije. Među njima posebnu ulogu sa stanovišta trans-nacionalnog, anti-ratnog i anti-militarnog, kritičkog odnosa spram etno-nacionalizama, i posvećenosti pacifizmu i prevazilaženju ratnih trauma imale su *Žene u crnom*.

Žene u crnom su inicirale, pripremale tokom više godina i realizovale u saradnji sa drugim nevladinim organizacijama projekat feminističkog preispitivanja pristupa pravdi i suđenju za ratne zločine, krunisan održanim sudskim procesima u okvirima ženskog suda, kao i ovom knjigom. Prvi ženski sud na teritoriji Evrope, održan je u Sarajevu, od 7.

do 10. maja 2015. godine, u organizaciji 10 ženskih grupa sa prostora bivše Jugoslavije (Pokret Majkle enklava Srebrenica i Žepa, Fondacija Cure, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, Centar za žene žrtve rata, Centar za ženske studije, Zagreb, Hrvatska, Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima, Kotor, Crna Gora, Savet za rodnu ravnopravnost, Skopje, Makedonija, Ženski lobi, Ljubljana, Slovenija, Centar za ženske studije i Žene u crnom, Beograd, Srbija).

Osnivanje Ženskog suda imalo je za cilj da suđenja za ratne zločine osvetli iz rodno senzitivne perspektive, da da prednost ženama kao sudijama, i to sudijama sa rodno senzibilisanim pristupom, kako bi se produbljenije i istinski spoznala uloga (muških) počinilaca zločina i njihovih (ženskih) žrtava sa pozicija moći i reprodukcije patrijarhalnih stereotipa u najbrutalnijim militarnim oblicima mizoginije. Ono je, takođe, imalo za cilj trans-nacionalni pristup, u kome žrtve nisu definisane sa stanovišta etno-nacionalnih određenja i unutar pojedinačnih suverenih država, već su definisane kao žrtve u izvornom humanističkom razumevanju pripadnosti polovini čovečanstva koja u ratovima, po pravilu, biva instrumentalizovana za ratne i anti-humane ciljeve. Na Ženskom суду se susreću žene žrtve iz svih krajeva bivše Jugoslavije, u kojima je bilo sukoba manjeg ili većeg intenziteta; u odnosu na to da su žrtve sekundarno je to da li su žrtve vojnika i para-vojnika ove ili one nacionalne države. Biti žrtva - shvaćeno na rodno senzitivan način - znači da žrtve, kada su silovane i izložene patnjama gubitka najbližih - nemaju naciju, rasu, religiju, ideologiju, već primarno imaju nenadoknadive gubitke i traume, nezavisno od toga odakle su.

Na ženskom суду se susreću žene žrtve i žene stručnjakinje, i sve one zajedno doprinose pre-artikulisanju uloge

žrtve, sudije, tužioca, branioca, svedoka. Na ženskom sudu se izbegavaju ideoološka nadmudrivanja, preglasavanja i kompromiserski politizovano prosuđivanje razmera zločina. Na ženskom sudu su pred Međunarodnim sudskim većem svedočile žene žrtve iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije, Slovenije, Srbije, Kosova. Svedočenja žena žrtava su razvrstavana ne po teritorijalno-državnoj i nacionalnoj pripadnosti, već po tipu zločina. Svedočenja svedokinja su bila podeljena u pet sesija:

Rat protiv civila (etničko/militarističko/rodno nasilje) – 11 svedokinja

Žensko telo – bojno polje (seksualni zločini u ratu) – 4 svedokinje

Militarističko nasilje i otpor žena – 7 svedokinja

Progon drugačijih i u ratu i u miru - etničko nasilje – 8 svedokinja

Ne/objavljeni rat - socio-ekonomski zločini nad ženama i otpor – 6 svedokinja

Zločini nad ženama se jednakо tretiraju kao zločini, nezavisno od toga gde su se dogodili i ko su počinioци sa prostora bivše Jugoslavije. Ali, takođe, prozivaju se na odgovornost vojske i pripadnici para-vojski, kao i pojedinci i politička rukovodstva onih država sa prostora bivše Jugoslavije koji su počinili konkretne zločine. Zločini ove vrste se izjednačavaju, ali zločinci se ne generalizuju niti se relativizuju. Zločini nad ženama nemaju naciju, rasu, religiju i politička uverenja, da bi se njima opravdavali, ali

imaju konkretne adresate među počiniocima iz određenih država i s njima povezanih politika koje snose srazmerno veću odgovornost, kao što imaju i imenovane vinovnike u svakom pojedinačnom slučaju s kojegod strane da potiču. Zločini nad ženama sa stanovišta Ženskog suda nemaju ideologiju i politička opravdanja vezana za zaklanjanje iza nacionalnih suverenosti, ali imaju personalizaciju individualne i kolektivne odgovornosti sa stanovišta zločina prema čovečnosti i zloupotrebe muške militarne maštine ispoljene nad ženama odakle god ona poticala.

Knjiga - Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa - shvaćena kao komplement i završnica simboličke institucionalizacije Ženskog suda i sprovedenog suđenja pred Međunarodnim sudskim većem - prestavlja finalni rezultat civilizacijski značajnog projekta. Ova knjiga čuva za buduća pokoljenja svedočenja žrtava i, utoliko, sama po sebi predstavlja istorijsko svedočanstvo; ona, takođe, pruža teorijski značajne rezultate. U civilizacijskom normativnom vidokrugu, ona artikuliše poziv i daje podsticaj da rodno senzibilni pristup postane deo glavnih tokova pravosudnog pristupa, praktičko-političkog razumevanja i teorijske artikulacije ratnih zločina i njihovih žrtava. U uvodnom i zaključnom teorijskom delu analizira se kontekst političke, društvene i kulturne klime (nacionalističko-militaristička ideologija i praksa), kao i etno-nacionalistički karakter država nastalih raspadom bivše Jugoslavije, koji su doprineli ratovima i ratnim zločinima. Fokus je na etnički i militarno motivisanom rodnom nasilju, na seksualnim i svim drugim oblicima nasilja nad ženama, na otporu žena spram rodno i militarno obojenog nasilja i zločina.

Ženski sud i feminističko preispitivanje pravde su dobili značajan izraz i podsticaj u ostvarenom pomenutom

međunarodnom suđenju, kao i u ovoj knjizi. I ovaj međunarodni sud i ova knjiga na snažan način iskazuju nepriestajanje žena na rodno determinisano nasilje bilo u ratu ili miru. Otpor žena prema tome da budu žrtve i objekti militarnog i heteronomnog kreiranja istorije predstavlja kreativni doprinos feminističkom restrukturisanju istorije i civilizacije.

Adriana Zaharijević

Recenzija

Knjiga *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa* predstavlja završni korak slojevitog i višedimenzionalnog projekta „Ženski sud – feministički pristup pravdi“. Ona pokušava da pruži odgovor na pitanje da li je alternativna pravda moguća u slučajevima kada formalni pravni sistemi nisu na strani žrtava, kada usled različitih manjkavosti ili unutrašnjih opstrukcija zakazuju, ili žrtvama naprsto ne donose iskupljenje. Svedočenja sabrana u ovoj knjizi nedvosmisleno pokazuju da je na prostoru bivše Jugoslavije počinjen ogroman broj zločina koji su ostali neprocesuirani, zataškani i u javnosti danas zaboravljeni. Ona takođe pokazuju da ravnodušnost društva i politička poigravanja sudbinama preživelih nisu u potpunosti ugušila nadu i potrebu za pravdom preživelih. U tom je uverenju počela da se razvija ideja ženskih sudova koji nastoje da donesu pravdu i pruže dostojanstvo ženama koje su bile posebno izložene nasilju tokom oružanih sukoba, koje su izložene nejednakoj raspodeli dobara i bogatstva, i nejednakoj raspodeli moći u sferi javnosti i njenim reperkusijama u privatnoj sferi. Alternativna pravda je potrebna onima koji su lišeni moći u političkom, građanskom i društvenom smislu.

Šta je Ženski sud? Ženski sudovi su mesta na kojima žene svedoče o iskustvima nasilja. Njihova svedočenja su više od iskaza pod zakletvom: tokom ovih suđenja, žena-ma se pruža mogućnost da imenuju zločin koji se često ni ne smatra zločinom. Taj čin je stoga sam po sebi važan, pošto osnažuje žene koje se usude da imenuju stvari i da

ih imenuju kao zločine. Prekidajući krug čutanja, Ženski sudovi pružaju ženama snagu, pružajući im ne samo osećaj da je pravda zadovoljena, već i uverenje da se istina može izreći i da može dopreti do drugih. Rečima Zehre Murguz, svedokinje iz Foče: „Ja dok nisam progovorila u mom organizmu je počela da se stvara rak rana. Kada sam progovorila, olakšala sam sebi. Kada sam počela javno da pričam, još više sam olakšala sebi. Sa ovog mjesta bih poručila svim ženama da znam da je teško, da progovore, da se zna da je u BiH bio zločin nad zločinima, zločin da se uništi bošnjačko stanovništvo. Ali ono što nas nije dotuklo, to nas je ohrabriло. Ima nas još više. Imala bih mnogo toga da kažem, ali bih se zahvalila svima koji su prisutni. Zahvalila bih se i našim vlastima koje je trebalo da budu danas ovdje prisutne, i mnogo je više ljudi trebalo da prisustvuju a nisu, da li ih nije briga, da li neće, da li ne smiju, ne znam. Hvala vam svima koji ste imali snage i moći da me saslušate. Hvala vam puno od srca“. Ovaj i čitav niz sličnih iskaza s postjugoslovenskog i drugih ženskih sudova održanih u različitim delovima sveta, ukazuje na simboličku snagu ovog suda. Iako nemaju zvanični legitimitet, ženski sudovi doprinose legitimaciji takozvane narodne suverenosti i produbljenju idealja i etike međunarodnog prava. Ističući u prvi plan središnju ulogu iskustva ženā, zaceljujuće učinke samog procesa svedočenja i drugačiju koncepciju pravne subjektivnosti, Ženski sudovi stvaraju alternativne političke prostore i nedvosmislen su vid otpora nasilju.

Ženski sudovi su u radikalnom smislu feministički, pošto u prvi plan ističu višestruku ranjivost žena. Nasilje je u njihovom središtu, ali se nasilje definije na najobuhvatniji mogući način tako da podrazumeva ekonomsko nasilje (prouzrokovano siromaštvom, globalizacijom i neizabranim oblicima razvojnih politika), kulturno nasilje (nasilje

običaja i religija), nasilje koje ima klasnu (ili kastinsku) i rasnu osnovu, kao i nasilje koje proizvodi i perpetuira rat. Ženski sudovi naglašavaju da su žene na poseban način ugrožene u okolnostima rata i usled posledica rata, kao i da je njihovo *lično* iskustvo nasilja, silovanja, mučenja ili diskriminacije zapravo duboko *političko* pitanje. Specifično feministička metodologija Ženskih sudova insistira na ukrštanju političkog i ličnog, kojem posebnu dimenziju pružaju afektivni i estetski izrazi koji naglašavaju i bol i otpor, i strahotu i opstanak. Svedočenja žena, prostor koji zauzimaju i afektivnost čiji im je izraz dozvoljen, omogućavaju nastanak drugaćijih formi juridičkih sistema i praksi. U tom smislu, Ženski sudovi zbilja doprinose nastanku novih koncepcija pravde.

Ženski sud za zemlje bivše Jugoslavije, održan u Sarajevu u maju 2015. godine, predstavlja poslednji u nizu ženskih sudova u svetu. Zašto je bio tako važan postjugoslovenski Ženski sud? Pođimo od određenih činjenica. Tokom ratova devedesetih, broj vojnikinja u vojnim i paravojnim formacijama bio je neuporedivo manji od broja muškaraca uključenih u oružane sukobe. Takođe, postojala je jasna disproporcija između žena i muškaraca koji su zaslužni za proizvodnju i održavanje etničkih tenzija, i onih koji su direktno odgovorni za ratove. Žene su retko, a i tada uglavnom samo indirektno, profitirale od akumulacije i potonje distribucije ratnog plena i bogatstva stečenog usled kombinovanih posledica rata i tranzicije. S druge strane, žene (i deca koja su na žene u ovakvim okolnostima najneposrednije upućena) bile su daleko izloženije različitim oblicima degradacije i poniženja praćenih fizičkim i simboličkim nasiljem, prisilnim preseljenjima, imigracijama, siromaštvo, posledicama ekonomске depriviranosti i sankcija, u opštoj klimi u kojoj se agresija podsticala ili

se bar nije kažnjavala. Ispred i iznad svega, ženska tela su korišćena kao oružje i oruđe rata. Kao zarobljenice ili kao žrtve sporadičnog ili sistemskog silovanja, žene su tokom ratova doživljavale fizičko zlostavljanje, mučenje i neljudske oblike poniženja, koji su na njih morali ostaviti trajne psihološke i emotivne tragove. Ovakvi oblici zlostavljanja u ratu su se smatrali legitimnim oblicima etničkog čišćenja. Ne treba zaboraviti da je tokom rata u Bosni silovanje, upravo zbog svojih razmera, konačno postalo prepoznato kao zločin protiv humanosti.

Prema mišljenju aktivistkinja iz sedam organizacija koje su formirale incijativu za organizovanje postjugoslovenskog Ženskog suda, postojeći sudovi – bili to sudovi nacionalnih država nastalih raspadom zajedničke zemlje, bio to Haški tribunal – nisu doprineli temeljnom zadovoljenju pravde prema ženama koje su bile žrtve krvavog raspada zemlje i njegovih posledica. Pod time se specifično misli na činjenicu da je ovo umnogome bio rat protiv civilnog stanovništva, da je on podsticao ne samo vojne akcije već i duboku militarizaciju svesti koja je opstala i posle rata, učinivši da se rat „nastavi drugačijim sredstvima“. Aktivistkinje iz različitih delova bivše Jugoslavije koji su bili uključene u organizaciju Ženskog suda slagale su se oko dve tačke. Prva je da su feminističke aktivistkinje u svojoj doslednoj osudi rata od njegovih početaka 1991. godine bile izolovane i retke. Druga je da su najodlučnije odbijale etničku homogenizaciju i militarizam, a potom i poricanje, relativizaciju ili oslobođanje od zločina. Feminističke aktivistkinje su insistirale na kontinuitetu nepravde i nasilja i pošto su ratovi okončani. Ovo je stoga kontekst u okviru kojeg se mora razumeti specifična ideja za održavanje Ženskog suda za zemlje nastale na prostoru bivše Jugoslavije. Prema svedočenjima, najčešći oblici nasilja koji su žene

proživljavale na prostorima bivše Jugoslavije jesu *etničko* nasilje (represija zasnovana na etničkom poreklu, i institucionalno nasilje koje je često povezano s različitim nivoima ekonomskog nasilja); *militarističko* nasilje (prisilno raseljavanje, etničko čišćenje, trafikovanje, seksualno nasilje; vojni bordeli u kojima su žene svih uzrasta sistemski i *en masse* silovane i mučene; takođe, nasilje nad ženama koje su podržavale prigovarače savesti i dezertere, i koje su se aktivno i javno bunile protiv rata); *rodno* zasnovano nasilje ili nasilje muškaraca nad ženama, stimulisano sveopštom agresijom u društvu, koja se promovisala i normalizovala u javnoj sferi; i *ekonomsko* nasilje nad ženama, koje je postalo zajednički imenilac rata i tranzicije u gotovo svim postjugoslovenskim državama.

Zbog čega je bilo važno održati Ženski sud za postjugoslovenski prostor i šta je on pokazao i potvrdio? Od Suda se očekivalo da demonstrira da postoji kontinuitet nasilja nad ženama koje je započelo u ratu, ali se održava i u mirnodopskim vremenima. Od Suda se očekivalo da u formi ekspertskega glasova pruži simboličku podršku i obeštećeњe žrtvama. Od Suda se očekivalo da omogući terapeutski učinak govora u javnosti, koji će ličnu traumu transformisati u političku borbu. Najzad, od Suda se očekivalo da pruži međunarodni okvir podrške i svedokinja i aktivistkinjama koje su dve decenije insistirale na kontinuitetu zločina. *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa* predstavlja pisani trag ovih nastojanja i ispunjenih očekivanja.

Zbog svega rečenog, *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa* predstavlja pre svega dragoceni zapis reči hrabrih svedokinja, koje su izgovorene tokom Ženskog suda. Premda je situacija simulacije suđenja ključan i u najvećoj meri katarzičan moment, kako za svedokinje,

tako i za sve prisutne, zapisi svedočenja predstavljaju posebno važan dokument. On služi kao upozorenje za budućnost, kao razvidnica za našu sadašnjost i kao zabeležena reč koja nam zabranjuje da zaboravimo svoju prošlost.

